

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
Ivana Lučića 3

Diplomski rad:

**RIJEKA SAVA I PROTURJEČJA HABSBURŠKE IMPERIJALNE
PERIFERIJE U 18. STOLJEĆU**

Kandidat:
Luka Jakopčić

Mentor:
dr. sc. Hrvoje Petrić, izv. prof.

Komentor:
dr. sc. Drago Roksandić, red. prof.

Zagreb, srpnja 2014.

SADRŽAJ

I. IDEJNI OKVIR	6
II. UVOD.	10
2.1. Suvremeni prostor kao temeljno polazište	10
2.2. Temeljno istraživačko pitanje – rađanje suvremene socioekološke paradigme	12
2.3. Pojašnjenje ključnih pojmova.	13
III. SAVA, TEMELJNA ODREDNICA PROSTORA ANALIZE.	17
3.1. Razine značaja rijeke Save	17
3.1.1. Rijeka Sava u regionalnom okviru	17
3.1.2. Rijeka Sava u prostoru brodske Posavine	18
3.2. Razine vrednovanja rijeke Save	20
3.2.1. „Katalogizirani“ interes za Savu	20
3.2.2. „Življeni“ interes za Savu.	22
3.2.3. Produkcija društveno-humanističkih znanosti o Savi i brodskoj Posavini	23
IV. KORIJENI I DOSEZI TRADICIJE: SOCIOEKOLOŠKI SISTEM BRODSKE POSAVINE OKO GODINE 1700.	25
4.1. Strukturna ishodišta socioekološkog sistema brodske Posavine 18. stoljeća	25
4.1.1. Ekstenzivno poljodjelska ravnica i vlaška transhumanca	25
4.1.2. Predmoderni Osmanlije i suvremeni Austrijanci – historizacija klišeja	28
4.2. Pregled socioekoloških odnosa u predmodernoj brodskoj Posavini	29
4.3. Može li rat slomiti socioekološki sistem?	35
4.3.1. Popudbina prostora brodske Posavine s prijeloma stoljeća	35
4.3.2. Nekoliko misli povodom tablice 2 (šume, <i>pustinje</i> i zemljišne izmjere)	41
4.4. Prostor brodske Posavine u makropolitikom kontekstu Europe kraja 17. stoljeća	44
4.5. Brodska Posavina i granica 1699. godine	46
4.5.1. Relativna modernost habsburško-osmanskog razgraničenja g. 1699.	46
4.5.2. Prostor brodske Posavine i razgraničenje 1699. g	49
V. NADOVEZIVANJE ILI NEDORASLOST? SOCIOEKOLOŠKI SISTEM BRODSKE POSAVINE 1700-1740	53
5.1. Nove potrebe, stare metode.	53
5.1.1. Uspostava Vojne granice u prostoru južne Panonije	53
5.1.2. Suvremena država i predmoderni socioekološki modeli	57
5.2. Opća obilježja prostora brodske Posavine u prvoj polovici 18. st.	59
5.2.1. Brod – urbanitet (re)kreiran „odozgo“	59
5.2.2. Specifičnosti prostora brodske Posavine u okviru općih socioekoloških kretanja	61
5.3. Razine formiranja socioekološkog sistema brodske Posavine do oko 1740. godine	64
5.3.1. Specifičnost ne znači iznimku	64
5.3.2. Rat kao faktor izboja I: nuspojave sukoba 1716-1718 u imperijalnom kontekstu	64

5.3.3. Rat kao faktor izboja II: prostor brodske Posavine nakon Požarevačkog mira	. 67
5.3.4. Društvena pozadina ekstenzivno agrarnog prostora 1718-1739	. 75

VI. PARADIGMATSKI IZRAZI SOCIOEKOLOŠKOG SISTEMA BRODSKE

POSAVINE U 18. STOLJEĆU	. 79
6.1. Brodsko-posavski socioekološki sistem u svjetlu demografskih kretanja	. 79
6.2. Poplave i nasipi	. 82
6.2.1. Suvremenost u povijesnoj perspektivi: poplava u porječju Save, svibnja 2014.	. 82
6.2.2. Savske poplave u 18. st.: između relativnosti i prijetnje	. 85
6.2.3. Obrana od poplava u socioekološkom sistemu brodske Posavine 18. stoljeća	. 87
6.3. Odnos društvene i prirodne dinamike u prostoru brodske Posavine 18. stoljeća	. 95
6.3.1. Klima, rijeka, društvo – do koje mjere jedna dinamika?	. 95
6.3.2. Klimatski ciklusi u Slavoniji 18. stoljeća	. 99
6.4. Posavina kao prometni koridor	.101
6.4.1. Kopneni posavski prometni koridor	.101
6.4.2. Razvoj Save kao prometnice te socioekonomske implikacije tog procesa	.103

VII. PREMA STANJU KLASIFICIRANE DIVLJINE: SOCIJALIZACIJA

PROSTORA BRODSKE POSAVINE U DRUGOJ POLOVICI 18. STOLJEĆA	. 111
7.1. Konfesionalizacija prostora brodske Posavine	.111
7.1.1. Strukturne postavke	.111
7.1.2. Konfesionalizacija i prostor brodske Posavine II: tijek procesa	.115
7.2. Od „vratiju Bosne“ prema „graničarima starim“	.121
7.2.1. Rekonfiguracije prostora brodske Posavine u regionalnom kontekstu 18. st.	.121
7.2.2. Muke po franjevcima	.122
7.2.3. Geopolitičko ishodište: razgraničenje prema Beogradskom miru g. 1739.	.124
7.2.4. Sanitarni kordon	.126
7.3. Sela „pod koncem“, šikare u katastru, razbojnici u rezervatu	.131
7.3.1. Opći kontekst vojnograničarskog <i>Sattelzeit</i>	.131
7.3.2. Vojnograničarski <i>Sattelzeit</i> I: vojno-upravna organizacija	.134
7.3.3. Vojnograničarski <i>Sattelzeit</i> II: homeopatski dozirana krajina	.136
7.3.4. Vojnograničarski <i>Sattelzeit</i> III: ušoravanje selâ	.142
7.3.5. Vojnograničarski <i>Sattelzeit</i> IV: intenziviranje agrikulture u globalnom kontekstu	.147
7.4. Agrikultura Slavonije na pragu modernog doba	.153
7.4.1. Jozefinske zemljišne izmjere 1780-ih	.153
7.4.2. Slavonski agrar u vrijeme vojnograničarskih (austrijskih) „pet minuta slave“	.155

VIII. ZAKLJUČAK	.166
-----------------	------

IX. PRILOZI	.169
-------------	------

X. IZVORI I LITERATURA	.179
------------------------	------

I.

IDEJNI OKVIR

Tomislav je prvi hrvatski kralj. Kravata i penkala najslavniji su hrvatski izumi. Dinara je najviši hrvatski vrh, a Hvar najsunčaniji otok. Sava je pak najdulja hrvatska rijeka. Njene obale oplakuju Zagreb, hrvatsku milijunsku metropolu, dok veliki brodovi njome plove do Siska, pedesetak kilometara nizvodno. Ukupne dužine 946 km, Sava hrvatskim kolektivnim imaginarijem protječe u dužini od 518 km (Jukić, 2008, 82; HE – „Sava“)

Biti pojavom koja je po nečemu „naj“, često znači biti pojavom čija se društvena relevantnost umjesto kroz analitičku raščlambu dane istaknutosti, gradi kroz njenu mitologizaciju i izuzimanje iz realnog prostora i vremena. U društvenom kontekstu sistemske periferije (Hrvatska kao dio periferije Zapada), ovaj se postupak čini još neminovnijim. Budući da se ne možemo identificirati kroz kulturne, privredne i političke dosege naše društvene proizvodnje, preostaju nam tek iluzije i tzv. velike pripovijesti (*grand narratives*).

Pokušati interpretirati okoliš jedne rijeke kao historijsko-društveni faktor, okvirna je tema ovog rada. Međutim, prije no što je definiramo u užem smislu, valja se osvrnuti na pitanje koje se otvara u rascjepu između nje te gore opisanih okolnosti. Zanima nas, za početak, do koje je mjere pojedinac, ponikao u okruženju "Hektorâ i Ahilâ", mentalno i izvedbeno spreman kao rukovodeću prihvatiti ekohistorijsku paradigmu, čiji glavni neposredni predmet interesa nisu ličnosti, pa ni procesi, društveni odnosi ili institucije, nego "komarci, mazge i rijeke" (John R. McNeill), tj. akteri iz povijesti isključeniji od isključenih (tzv. *sub-subalterns*)?¹

Radi li se o retoričkom pitanju? Naime, ekohistorija se definira kao subdisciplina historijske znanosti koja istražuje interakcije čovjeka i okoliša kroz povijest, smještajući pritom "povijest u kontekst koji je zapravo obuhvaća: u kontekst fizičke stvarnosti prirodnoga svijeta, te materijalnih osnova i ograničenja civilizacije", posežući za metodama "koje se rabe u svim zakucima znanstvenoga svijeta" (Hughes, 2011, 125, 143; usp. Petrić, 2012, 15-18). Kao ključne riječi ekohistorijske analize izvodimo, dakle:

¹ Giving Agency to Nonhuman Actors in History, www.youtube.com/watch?v=NBKwn83DC8, pristup: 21. XI. 2011.

1) *Sveobuhvatnost*: kako bi razmatranje historijske uloge spomenutih *sub-subalterns* uopće bilo moguće, nužno je historijske činjenice pojmiti ne kao jednostavne, isključivo događajne datosti, nego kao rezultat spleta različitih procesa i okolnosti te njihovih dinamika (usp. Stoianovich, 1976, 103-104)

2) *Deantropiziranost*: povijest shvaćena kao kronološki niz događajnih fakata (najčešće političko-biografskih) je autistična i najčešće servilna – u konačnici, njenom jedinom svrhom ispada apoteoza čovjeka vladajuće ideologije (Althusser, Balibar, 1975, 66, 101-102). Na pitanje tko je platio cijenu da bi junak mogao biti junakom – ona ne odgovara.² Pokušaj pronalaženja i naglašavanja povijesne uloge različitih marginaliziranih pojava ima, stoga, težinu ne samo u smislu kritičkog propitivanja dominantne uloge (bijelog) čovjeka u povijesnoj dinamici svijeta, već i u smislu održavanja moralne higijene povjesničara.

3) *Transepohalnost*: prethodno dvoje usko je povezano sa sviješću o cjelini povijesti kao kompozitu različitih trajanja i njihovih ritmova (čuvena brodelijanska shema struktura – konjunktura – događaj pritom je „tek“ plastična ilustracija složenosti ovog problema). Ono o čemu, dakle, ekohistorijska analiza mora voditi računa, jest, primjerice, u slučaju Save, ukrštavanje čovjeku teško pojmljivog *vrlo dugog trajanja* (Jean Guilaine, u: Delort, Walter, 2002, xiv) Save kao geomorfološkog fenomena, *ponavljanja* Save kao cikličkog, poplavnog fenomena, *konjunkturalne* Save kao tranzitnog koridora i sl.

4) *Transdisciplinarnost*: sve gore rečeno praktično se ostvaruje transdisciplinarno orijentiranom metodom rada. Kaže Braudel (1980, 64): „ne postoji jedna *povijest*, jedna profesija povjesničara, već mnoge profesije i mnoge vrste povijesti, čitav niz istraživanja, perspektiva, mogućnosti, niz kojem će sutra biti dodano još više istraživanja, perspektiva i mogućnosti.“ Jasno, potrebno je naglasiti da je ovdje ponajprije riječ o idealtipskoj slici rada, te da, štoviše, ovdje itekako važi ona: „lako je reći...”

Jer plodotvorna transdisciplinarna metoda, kao i primjena svake od prethodnih triju smjernica, ovisi o dosta pretpostavki, za ispunjavanje kojih je domaća historijska znanost, uslijed svojih organizacijsko-operativnih, metodološko-pedagoških, ideoloških, financijskih i inih ograničenja, još uvijek prilično indisponirana. Premalo dosljedne i otvorene interpersonalne koordinacije i komunikacije, premalo kontinuiranog rada na pojedinim temama dogovorenima između više istraživača/studenata različitih interesa i kompetencija, premalo problemskih čitanja, premalo terenskog rada i rada inspiriranog suvremenim

² Potonje riječi parafraza su komentara Lade Čale-Feldman uz esej W. Benjamina (2000). Spomena radi, unutar recentne domaće misli, u duhu ovog modela filozofije povijesti, dojmljivo progovara i esej Stefana Treskanice (2012).

problemima, itd., počesto proizvodi situaciju nečega što bismo mogli nazvati deskriptivnom, gotovo tautološkom ekohistorijom. Ona nas nastoji očuditi nesvakidašnjim pejzažima (npr., u slučaju Save, opće će mjesto biti nepregledne močvare i guste šume), naknadnom pameću raznih „fascinantnih“ determinizama (močvare i poplave = glad, bijeda i bolesti), koketiranjem s terminologijom i uvidima prirodnih znanosti, najčešće geografije. Takva ekohistorija zaista jest samo još jedna nova historiografska disciplina, ili praktično, još jedna fabricirana, karijerna niša u akademskoj podjeli rada (usp. Lefebvre 1991, 8), koja kao da se nada da će hinjenjem nekonvencionalnosti i nekritičkim podvlačenjem pod skute prirodnih i tehničkih znanosti izbjeći izvršenje presude koju je neoliberalni kapitalizam „nerentabilnoj“ humanistici izrekao još onom zlogukom primjedbom M. Tatcher: „Studirate povijest? Kakav luksuz!“

S druge strane, ekohistorija shvaćena kao „nova historijska znanost“³, kao, zapravo, više način mišljenja nego disciplina s jasno ocrtanim setom interesa i metoda, nudi nam se kao suvremena reartikulacija onoga o čemu nam govori i tradicija „dobre stare“ *nouvelle histoire*. Već i jedan od prethodnika ove, Paul Vidal de La Blache (1955, 5), govori o „konceptiji zemlje kao cjeline čiji su dijelovi koordinirani, na kojoj se pojave ulančavaju, ravnajući se prema općim zakonima iz kojih se izvode pojedinačni slučajevi“, pritom jasno dajući do znanja da se i sâm uvelike nadovezuje, npr. na Ernsta Haeckela koji 1866. definira ekologiju kao znanost koja proučava „uzajamne odnose svih organizama koji žive na jednom mjestu te njihovu prilagodbu na sredinu koja ih okružuje“ (u: de La Blache, 1955, 7). Dok pak čitamo djela poput Braudelova *Mediterrana*, za koja nam se čini da cijelu stvar lakoćom praktično primjenjuju, između redaka zapravo iščitavamo pečat prethodne generacije:

„Da bi djelovao na okolinu čovjek se ne postavlja izvan te okoline. On ne može izbjeći njezinom utjecaju upravo u trenutku kad sam nastoji djelovati na nju. A priroda koja djeluje na čovjeka, priroda koja se miješa u život ljudskih zajednica da bi ih uvjetovala, nije djevičanska priroda, slobodna od svakog ljudskog dodira; to je priroda na koju je čovjek već duboko 'djelovao', duboko je izmijenio i preobrazio. Neprestanim akcijama i reakcijama. Formulacija 'odnosi ljudskih zajednica i okoline' jednako vrijedi za oba tobože različita slučaja. Jer čovjek u svojim odnosima istodobno i posuđuje i vraća; priroda daje, ali i prima.“ (Lucien Febvre, u: Delort, Walter 2002, 2)

Na tom je tragu, njenom propulzivnosti, utrživosti ili popularnosti unatoč, i glavni adut suvremene ekohistorije kao profilirane discipline upravo njeno nadovezivanje na tradiciju

³ Naime, naslov programatski nadahnutog pogovora Drage Roksandića hrvatskom izdanju *Povijesti europskog okoliša* (Delort, Walter 2002) glasi: „Ekohistorija: nova historiografska disciplina ili nova historijska znanost?“

strukturnih historijskih koncepcija. Od one temeljne sheme Donalda Worstera o trima spletenim razinama ekohistorijskog postupka – razini istraživanja povijesti okoliša kao takvog, razini istraživanja ljudske aktivnosti i društvenih procesa u njihovoj interakciji s okolišem, te razini istraživanja duhovnog i kulturnog odnosa prema prirodi (Hughes 2011, 142) – do nacrtu povijesti okoliša kao povijesti socioekološkog sistema istkanog kroz međudnos četiriju temeljnih historijskih kategorija (vlast, ekonomija, kultura, okoliš) (Siemann, Freytag, 2003, 12), suvremena ekohistorija u svojoj biti podrazumijeva jednu totalnohistorijsku pretenziju, pretenziju da temama pristupa problemski, onkraj disciplinarnih, periodizacijskih i stilskih konvencija. Ona, u konačnici, podrazumijeva pitanje implicirano i u čitavoj baštini alternativne, anali(s)tičke historije: naime, je li društvena uloga historije homogenizirati povlađivanjem ili propitivanjem. Oba su opredjeljenja legitimna. Samo, jednim se izlažemo opasnosti da se zadovoljimo formaliziranim, karijernim radom unutar mahom inertnih institucija, dok nas drugo izlaže mogućnosti da se obrazujemo u skladu s vizijom „čovjeka koji misli i čovjeka koji praktično djeluje“, s vizijom povjesničara, kako je zapisao Roksandić, „vrlo različitih od onih kakve danas poznajemo“ (2002, 70, 74).

U tom smislu, pretenciozno ćemo reći: ne, pitanje iz trećeg pasusa nije retoričko, ono nam tek pomaže da ne pobrkamo formu koju imamo sa sadržajem koji nam nedostaje. Njega nam preostaje pokušati dohvatiti.

II.

UVOD

2.1. Suvremeni prostor kao temeljno polazište

Prvi korak na tom putu postavljanje je konkretnog istraživačkog pitanja. Čime se, dakle, bavi ovaj rad? Možda ćemo na ovo najbolje odgovoriti, krenemo li postepeno, od suvremene slike (koja će ovdje obuhvatiti samo očitosti, kako ne bi, kad već je selektivna, ispala i odveć subjektivnom).

„U svojoj ukupnosti sadašnjost je jedino što postoji, tj. suma neprekidno i trajno proživljene stvarnosti – a time identična ukupnosti prošlosti, dakle povijesti“ (Karaman, 2000a, 13): posjetitelj koji se nađe u nizinskoj okolini današnjeg Slavenskog Broda (dalje: Brod), u ona dva prostrana prisavska „lûka“, Jelas-polju zapadno, i Biđ- ili Beravačkom polju istočno od grada, s namjerom da se bavi tim prostorom u historijskoj perspektivi, neke će pretpostavke donešene sa sobom produbiti, a neke će tek ovdje steći.⁴ Vidjet će kako u zbilji izgleda pretpostavka o, zbog rijeke kao granice, „opipljivo“ pograničnom prostoru. „Crtu razdvajanja“ u biti ne čini samo rijeka Sava, nego i manje ili više ograničeni šumoviti, šipražni, košeni ili pašnjački (npr. Gajna kod sela Oprisavci istočno od Broda) pojas između nje i nasipa – realne granice prometnica, poljoprivrednih površina, naselja, ukratko, svakodnevnog života, s izuzetkom rekreativnih aktivnosti uz rijeku (npr., ribolova i boravka u priobalnim barakama ili na splavima, uz zvuke živopisnih bosanskih radio-stanica). Iznimka od ove prostorne organizacije je sâm Brod, čije se urbano središte u potpunosti otvara prema Savi (Uzelac-Schwendemann, 1998, 123-125), te koji prostor rijeke, recimo u vidu 80-ak splavi načičkanih u istočnom, donjem dijelu grada, vrednuje i na življenoj, antropološkoj razini.⁵ Naposljetku, Brod, mostom povezan s Bosanskim, ima status međunarodnog,

⁴ O toponomastičkom određenju brodske okolice: Wagner, 1978, 5; Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 601. Inače, prije nego što Jelas i Biđ stopimo u jedinstvenu analitičku cjelinu, naglasimo da se geografski ne radi o posve identičnim zonama. Reljefno su zapadna i istočna brodska okolica odvojene uslijed erozije uzdignutim tokom Glogovice. Odande prema jugozapadu u biti se formira depresijsko područje, budući da je tok Murske, koji njime prolazi, niži od opet uzdignutog, nataloženog korita Save na jugu. Tako je u konačnici vodi izloženija zapadna okolica rjeđe naseljena i nešto manje poljodjelska, a više ribogojna (ribnjaci Jelas-Jasinje), od one istočne (usp. Marković, 1994, 11-12, 154).

⁵ <http://www.24sata.hr/news/splavarska-ulica-zive-na-vodi-na-splavi-a-kuhaju-na-sunce-231844>, pristup: 20. II. 2014. Inače, "u Slavoniji se svi zapadni dijelovi naselja nazivaju gornji, a istočni donji i to po toku Save, gornje

cestovnog graničnog prijelaza za promet putnikâ i roba, te je prvi granični prijelaz istočno od Stare Gradiške (UGPRH, 2013).⁶ Tako se ovdje, između dvaju urbanih naselja razvijenih na važnom prometnom koridoru, mimoilaze poslovi velikog i sitnog daha, npr. međunarodne špedicije s lokalcima koji dvije-tri „šteke“ viška, preko granice pokušavaju prebaciti u vrećicama drugih prelaznika. Zgodna sličica koja nas, međutim, zajedno s bilješkom 6, upućuje na nešto (eko)historijski mnogo značajnije: ulogu rijeke Save u načinu prekogranične komunikacije između suvremene Slavonije i Bosne. Naime, od 20 graničnih prijelaza za pogranični promet između RH i BiH, samo se jedan nalazi na posavskom dijelu granice (Svilaj, mada ni on trenutno ne radi)! Drugim riječima, u okolišu rijeke lokalne su veze neodvojive od globalnog konteksta (danas, preko međunarodnih graničnih prijelaza). Bilo da koristi njene prirodne osobine radi razgraničenja, ili svoju snagu radi prevladavanja tih osobina i uspostavu veza, država je uvijek na rijeci.

Što se funkcija nizinske, brodske okolice tiče, uobličava se pretpostavka o agrarnom prostoru, prikladnom za intenzivnu poljoprivredu, npr. u vidu uzgoja žitarica (posebno kukuruza), stoke ili ribe. Na dohvat mu se ruke nalazi po veličini drugi grad u Slavoniji (59 141 st.) (županija: 158 575 st.) (Popis 2011, 67), potencijalno jaki prerađivački i tranzitni centar (željeznica, most, Sava, autocesta, naftovod). Ceste ovog kraja, nerijetko manje-više pravocrtno položene longitudinalno uz savski nasip ili po njemu, iako u klasi županijskih, pa i regionalnih, omogućuju brzinu stranu mnogima iz ranga državnih. Sve ovo svjedoči o jednoj potencijalno umreženoj, intenzivno-proizvodnoj sredini. Potencijalno, jer u uvozno-trgovačko-rentijerskoj ekonomiji kakva je ona današnje Hrvatske, ovi predjeli, smješteni podalje od zone izdignute riječne terase, u čijoj se (sub)urbanoj zoni, uz autocestu, odvija glavnina aktivnosti spomenutog „od danas do sutra“ tipa privrede (trgovački centri, zastupnički saloni i sl.), djeluju ne samo marginalizirano, nego čak i, u svojem relativnom ustrajanju da žive od proizvodne, „sirove“ djelatnosti poput poljoprivrede, pomalo prezreno.

je što je bliže izvoru, a donje što je bliže ušću“ (Rubić, 1953, 47). Pri različitim nabravanjima toponimâ, principa se orijentacije u skladu s otjecanjem rijeke (zapad > istok) drži i naš rad.

⁶ Istočno od Slavanskog Broda počinje nešto gušći niz graničnih prijelaza prema Bosni i Hercegovini. To su međunarodni prijelazi Slavonski Šamac (ujedno i željeznički, te u okviru predviđenog koridora Vc, potencijalno možda i najveći), zatim Županja i Gunja. Tu je još i Svilaj, skelski granični prijelaz za pogranični promet, smješten između Broda i Šamca.

2.2. Temeljno istraživačko pitanje – rađanje suvremene socioekološke paradigme

Tako ovaj kraj i danas, debelo u 21. st., na osobu koja se prethodno „kontaminirala“ određenim tipom literature i izvora, može djelovati donekle slično onome kako je djelovao i prije 200 ili 250 godina, kad je, nezaštićen od izlivanja Save i lokalnih rječica (Glogovica, Mrsunja, Biđ i dr.) sustavom nasipâ, kanalâ i reguliranih korita, prošaran šumama, močvarama i barama, te lošim putovima prije nepovezan nego povezan, proživljavao svoje „vrijeme kaosa“. Upravo je taj relativni motiv divljine, koji će promatrač konstruirati neovisno o objektivnom stanju, kako bi izrazio kritičke, progresivističke ili romantizirajuće impulse, jedan od povoda temi i metodi ovog rada. U *Leksikonu socijalne ekologije* (2012, 66) Ivan Cifrić navodi: „S obzirom na širene antropobiotske ekumene, vjerojatno je da će uvijek postojati neka 'divljina', jer nastaju nove 'periferije' koje centar može tumačiti kao 'divljine'. Tada je teško razlikovati divlje (shvaćeno kao prirodno) od kulturnog.“

U tom smislu, nas će ovdje zanimati pitanje promjene socioekoloških aranžmana u brodskoj okolini kroz 18. stoljeće, u epohi koja je, vjeruje se, intervenirajući u njegovu „divljinu“, postupno ocrtała ovaj prostor u obliku u kojem on i danas načelno funkcionira, kao uglavnom antropizirani ili pripitomljeni krajolik (subjektivnim predodžbama unatoč). Iz ovoga izvodimo i drugu namjeru našeg rada. Uvođenjem elemenata okoliša, tj. rijeke Save i ekosustava⁷ koji ona na ovom području formira, kao aktivnih historijskih čimbenika želimo osvijestiti činjenicu da se prostor brodske okolice, kao i svaki drugi prostor formiran u dijalogu s nekim markantnim, ili kao što ćemo u ovom radu znati reći, „jakim“ okolišem (more, rijeke, planine), može shvatiti kao dragocjeni povijesni izvor. Koliko god se taj prostor, kao jedna od temeljnih dimenzija određene društvene organizacije, mijenjao kroz vrijeme, određen okolišnim obilježjima koja se mijenjaju em sporo, em često po cikličkim obrascima, on će nam se ujedno otvarati i kao prostor opipljivih kontinuiteta.

Kako bismo uspješno izbistрили odnos između tih prostornih kontinuiteta i promjene, između objektivno prisutnih i imaginativno konstruiranih elemenata „divljine“ i „civilizacije“, stavit ćemo prostor okolice današnjeg Broda u kontekst općehistorijskih procesa 18-og i ranog 19. stoljeća, nastojeći pritom da unutar te dijakronijske dinamike, naglasimo pojedine sinkronijske momente (usp. Cifrić, 2012, 342). U prvom dijelu, usredotočenom na prijelaz iz 17. u 18. st., analizirat ćemo „prirodu i društvo“ brodske Posavine osmanskog perioda, kako

⁷ Ekosustav definiramo kao funkcionalnu, interaktivnu zajednicu živih organizama (biocenoze) i njihova neživog okoliša (biotopa). Iako ova definicija tehnički uključuje i antropogenu dimenziju, zbog manipulativne sposobnosti svojstvene jedino ljudskoj vrsti, njenu ćemo ulogu promatrati unutar koncepta socioekološkog sistema (EL, 212; Cifrić, 2012, 12, 118-119).

bismo vidjeli u čemu su se razvojni procesi u prostoru austrijske brodske Posavine razlikovali, a u čemu su se, geopolitičkom „reзу“ unatoč, nadovezali na postojeću socioekološku dinamiku.⁸ Zatim ćemo „sondu“ fokusirati na razdoblje između 1720-ih i kraja 1730-ih, kad Sava od unutarnje ponovno postaje graničnom rijekom (Beogradski mir, 1739.). Na kraju ćemo i period od 1760-ih, s nešto izraženijim težištem na 1780-ima, kao možda prvom desetljeću, i u slavonskom slučaju, „dugog“ 19. stoljeća, analizirati u smislu osvjetljavanja procesa stvaranja socijalno discipliniranog, komunikacijski integriranog i okolišno antropiziranog prostora brodske Posavine, odnosno nečega što ćemo ovdje nazivati socioekološkom paradigmom brodske Posavine.

2.3. Pojašnjenje ključnih pojmova

1) *Brodska Posavina*: u geografiji, ovom se regijom uglavnom označava kraj od Oriovca i Lužanâ na zapadu do oko Donjih Andrijevacâ na istoku (Rubić, 1953, 28; Kljajić, 2001, 26; usp. i nešto uže Wagnerovo određenje: 1978, 1), smješten između južnih padina Dilja na sjeveru te rijeke Save na jugu, klimatski umjereno-kontinentalan, toplih ljeta (Köppenov *Dfb* tip).⁹ Mi ćemo, međutim, sjevernu granicu naše, modelske brodske Posavine odrediti zamišljenim longitudinalnim pravcem u ravnini Broda, na taj način formirajući geografski prostor od nekih 190-200 km².¹⁰ Radit će se uglavnom o dijelu brodske okolice u niskoj, aluvijalnoj nizini dva savska lûka zapadno i istočno od grada. Razlog za ovakvo određenje leži ponajprije u nastojanju da, u okviru jakog okoliša prisavske nizine, istaknemo svu „dramatiku“ interakcije između društva i okoliša. U tom nam smislu, predjeli na povišenijim, ocjeditim ravničarskim i pobrdskim predjelima brodske Posavine automatski, osim u komparativnom pogledu, gube, da se tako izrazimo, na „atraktivnosti“.¹¹ Nadalje, radi se o prostoru bliskom brodskom gradskom naselju, ali i granici s osmanskim Bosnom, što nam, u smislu odnosâ selo-grad, odnosno tzv. *cross-border* perspektive (Baud, Schendel, 1997, 216), otvara mogućnosti otvaranja šireg seta pojedinačnih problema. Praktično, sva ova

⁸ U ovom ćemo radu češće koristiti pojam „Austrija“ nego „Habsburška Monarhija“, zato što za kontekst ovog rada veoma bitnom smatramo činjenicu da je „tokom XVIII vijeka došlo do krucijalne promjene u kontekstu spoznaje i nominovanja države unutar samog kompleksnog habsburškog konglomerata. Ako je na početku tog vijeka postojala svojevrsna dominacija neutralnog dinastičkog imena Habsburška Monarhija, krajem vijeka ono je definitivno zamijenjeno konkretnijim geografskim i političkim nazivom Austrija“ (Bronza, 2012, 23).

⁹ U klimatskom periodu 1971.-2000. prosječna je siječanjaska temperatura na ovom prostoru iznosila -1-0 °C, a prosječna srpanjska 22-23 °C (istočno od Oprisavaca 23-24 °C), uz prosječnu godišnju količinu padalina od 700-800 mm (Zaninović, 2008, 35, 37, 52).

¹⁰ Prema: www.geoportal.dgu.hr/viewer/?baselayer=TK25, pristup: 10. II. 2014.

¹¹ Govoreći o prisavskoj nizini, mislimo upravo na spomenuti aluvijalni pojas. Govoreći o posavskoj nizini, ili bolje, ravnici, mislimo na cijeli ravničarski pojas između starih gromadnih gora Slavonije i sjeverne Bosne.

obilježja najčešće ćemo izražavati posredstvom 13 naselja (od zapada prema istoku): Dubočac, Šumeće, Kaniža, Zbjeg, Slobodnica, Ruščica, Gornja Bebrina, Klakar, Donja Bebrina, Trnjanski Kuti, Poljanci, Oprisavci, Svilaj.¹² Preko različitih povijesnih izvora (komorski popis iz 1698., kanonske vizitacije, matične knjige, franjevačke kronike, vojnokrajški dokumenti, historijske karte, itd.), ova je sela moguće rekonstruirati i ekohistorijski interpretirati kao mjesta, odnosno, teorijski rečeno (usp. Wasson, 2007, 4634), kao točke društvene materijalizacije:

2) *Prostora brodske Posavine*: U čuvenoj studiji o prostoru kao društvenom produktu, odnosno društvenom faktoru (*La production de l'espace*, 1974) Henri Lefebvre u jednom trenutku označuje prostor kao „ambivalentni kontinuitet“ (eng. *ambiguous continuity*) (1991, 87), cjelinu društvenog bivanja koja, upravo uslijed tog bivanja, zaokruženom cjelinom zapravo nikad ne postaje (Lefebvre, 1991, 83). Radi se, naime, o „osnovnoj kategoriji stvarnoga postojanja“ (RHJ, 1005), koja nije – i ne smije je biti – moguće nedvosmisleno i konačno odrediti. Prostor je neprekidna, proizvodna praksa ili, kako prilaže Martina Löw (2008, 35), „odnosni poredak živućih entiteta i društvenih dobara“, koja mogu biti primarno simbolična, ili primarno materijalna (ali nikad samo jedno od ovoga) (usp. i: Lefebvre, 1991, 77). Preciznije, on se strukturira pozicioniranjem rečenih

„društvenih dobara i i/ili simboličkih markacija na način kroz koji se ta dobra i ljudi profiliraju i čine raspoznatljivima kao takvi (...) Kao drugo, za konstituciju prostora potrebna je *sinteza*, što će reći, dobra i ljudi prostore stvaraju interaktivno, kroz procese percepcije, idealizacije ili sjećanja.“ (Löw, 2008, 35)

Nadalje, prostor je neodvojiv od kategorije vremena: kao što značenje njegova pojma u sebi sadrži vremensku dimenziju („tvarno *postojanje*“), tako i riječ „vrijeme“ posjeduje onu prostornu („neograničeno trajanje u *prostoru*“) (RHJ, 1370). Samo prostor stopljen s vremenom i energijom, postaje smislenom, dinamičnom i distinktivnom osnovom neke zbilje (Lefebvre, 1991, 12). U smislu se svega upravo rečenog, na analitičkoj razini pojam prostora brodske Posavine u ovom radu definira kao vizija (ideal-tip) cjeline historiziranog materijalističkog poretka brodske Posavine. Prostor brodske Posavine je hijerarhijski najviši i

¹² Selekcija je ponajprije ovisila o postojanju i dostupnosti povijesnih izvora preko kojih je moguće vršiti suvislu sinkronijsku i dijakronijsku analizu. Zbog toga prostor naše brodske Posavine ne korespondira u potpunosti ni s geografskim prostorom dvaju lukova – proteže se nizvodno sve do Svilaja, dok uzdvodno ne obuhvaća Kobaš – ni s nekim administrativnim prostorom, npr. brodske župe ili Brodske graničarske pukovnije, budući da obuhvaća i slavonski Dubočac, i slavonski Svilaj, kao mjesta na koja su se procesi kojima se ovdje bavimo intenzivno odrazili: prvi je od protourbanog naselja spao na rang sela, dok je drugi kao mjesto nastao od nule na pragu 18. st.

najinkluzivniji – značenjski neutralan između društvenog i prirodnog – pojam u ovom radu, te je njegova funkcija spoznajno „posredovanje“ između različitih kontekstualnih aspekata i onoga što ćemo neposredno analizirati unutar njegova unutarnjeg mehanizma, ovdje označenog pojmom:

3) *Socioekološkog sistema brodske Posavine*: riječ je o mreži ili materijalističkom poretku proizašlom iz neprekidnih interaktivnih, međusobno uvjetujućih odnosa između društva (ekonomije, kulture i politike) te okoliša, u ovom slučaju, rijeke Save, u prostoru brodske Posavine.¹³ Ovako zamišljen, koncept socioekološkog sistema ima operativnu funkciju obuhvaćanja što više segmenata materijalnog života gore navedenih mjesta, koji se, u vidu komparativno-historijskih analogija, tj. sličnosti i razlika (Haupt, Kocka, 2004), daju sagledati s obzirom na šire procese 18. stoljeća, radi što preciznijeg opisivanja polazne faze stvaranja spomenute:

4) *Suvremene socioekološke paradigme prostora brodske Posavine*: ovaj pojam predstavljat će skup obrazaca djelovanja i organizacije, od 18. st. postupno prihvaćenih kao regulatornih za život socioekološkog sistema brodske Posavine (usp. Cifrić, 2012, 68; 346). Već po ovoj formulaciji vidimo da će tu paradigmu obilježiti antropogeno ovladavanje interaktivnim potencijalom savskog okoliša. Procesi izgradnje nasipâ, krčenja (ali i zaštite) šuma, gradnje riječnih i kopnenih prometnih koridora, katastarskog klasificiranja i mapiranja zemljišta, teritorijalizacijâ i delimitacija, ušoravanja selâ i širenja crkvene, župne mreže, u ekološkom će, društvenom i političkom kontekstu 18. stoljeća, iscrtati obrise društveno discipliniranog, okolišno antropiziranog i intenzivno agrarnog, kao i etnokulturno homogenog prostora, kakvim je potom brodska Posavina postala u epohi devetnaestostoljetne moderne i, ponajviše, dvadesetostoljetne suvremene povijesti.

¹³ Na rad W. Siemanna i N. Freytaga (2003) u ovom smo se smislu već pozvali. No, u smislu interaktivno-strukturalnih historijskih modela, svakako treba istaknuti i „domaću proizvodnju“, tj. esej Igora Karamana (2000a, prvi put objavljen 1984.), u kojem autor, doduše ne izdvajajući faktor okoliša, izlaže društvenu funkciju ekonomske, kulturne i političke kategorije: tako prvu opisuje kao sferu zadovoljenja materijalnih potreba i proizvodnje, drugu kao sferu duhovne proizvodnje i stvaralaštva, a treću kao sferu osiguranja uvjeta za funkcioniranje prvih dviju (2000a, 17). „Pod utjecajem ukupne navedene djelatnosti ljudi, nastaju među njima određeni složeni odnosi: njih obuhvaća oblast koju nazivamo socijalnom“ (2000a, 18), odnosno, uvažavajući okoliš (*die Umwelt, environment*) kao četvrtu osnovnu istraživačku kategoriju, socioekološkom.

Karta 1. Prostor brodske Posavine u regionalnom ekohistorijskom okviru (izradio: L. J., na podlozi: Bešenić, 1988). Legenda: 1 – Dubočac, 2 – Šumeće, 3 – Kaniža, 4 – Zbjeg, 5 – Slobodnica, 6 – Ruščica-Vrba, 7 – Gornja Bebrina, 8 – Klakar, 9 – Trnjanski Kuti, 10 – Donja Bebrina, 11 – Poljanci, 12 – Oprisavci, 13 – Svilaj

Karta 2. Hidrološki zemljovid brodske Posavine g. 1874. (iz: Baurath i dr., 1876). Žutom je bojom označena ocjedita ravništa, a zelenom aluvijalna nizina, ponajviše izložena poplavama ucrtanih vodotoka.

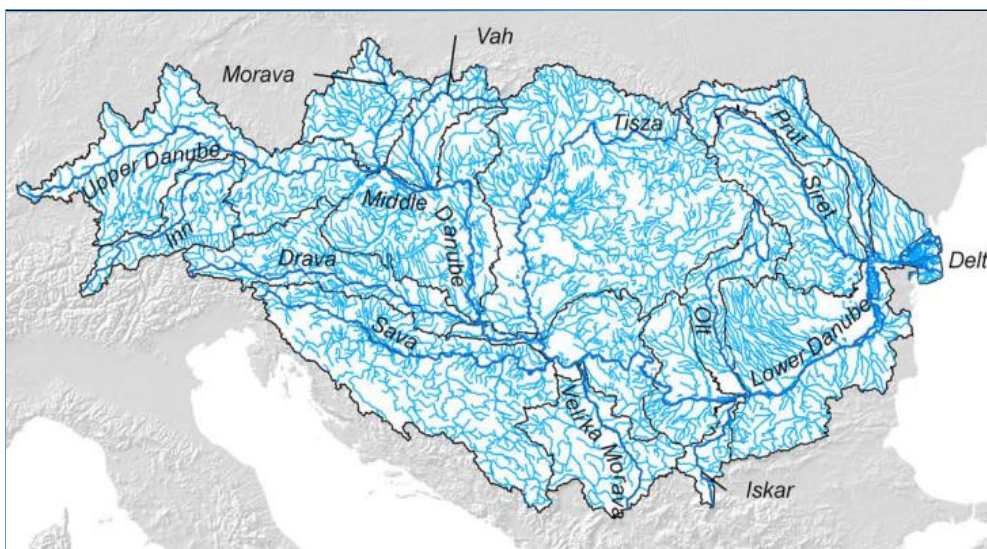
III.

SAVA, TEMELJNA ODREDNICA PROSTORA ANALIZE

3.1. Razine značaja rijeke Save

3.1.1. Rijeka Sava u regionalnom okviru

Već smo u figuri na samom početku izrekli nekoliko općenitih podataka o rijeci Savi. Upotpunjujući ih, neće biti zgreška reći da se radi, po protoku vode, o najvećem pritoku Dunava¹⁴, čije je porječje (95 793 km²), nakon Tisinog, drugo najveće u dunavskom sistemu (Sommerwerk i dr., 2009, 95) i jedno od 20 najvećih u Europi (usp. Tockner i dr., 2009, 4). Najznačajnija rijeka Hrvatske, dakle, ujedno je i dosta više od toga. Riječ je o – danas, doduše, više načelno, nego stvarno – najznačajnijoj rijeci na zapadnom Balkanu.¹⁵ Kao što vidimo na karti 2, svojim porječjem Sava taj prostor u neku ruku stvara, komunikacijski ga integrirajući.

Karta 3. Porječje Save unutar porječja Dunava (iz: Sommerwerk i dr., 2009, 60)

¹⁴ S prosječnim protokom od 1572 m³/s na ušću (potencijalni godišnji maksimum – 6400 m³/s), Sava doprinosi oko 25% obujma Dunava – koji, usput rečeno, protok od 1600 m³ ima kod Beča (HE, „Dunav“) – zajedno s Tisom uvjetujući sezonski vodni režim njegova donjeg toka (Sommerwerk i dr., 2009, 95).

¹⁵ Iz perspektive Save gledano, Zapadni je Balkan, neovisno o ovim ili onim konotacijama, najprikladniji označitelj njenog porječja. Jer, npr., reći da je Sava jugoistočnoeuropska rijeka, značilo bi smjestiti je u preširoki okvir. Ona je u punom smislu zapadnobalkanska rijeka, i to je njen „optimalni“ kontekst.

Longitudinalno, Sava svojom nizinom povezuje, od sjeverozapada prema jugoistoku, alpsku regiju slovenskog povijesnog prostora s prostorima panonske Hrvatske, odnosno Slavonije i Srijema. Na posavskoj su se osi razvili glavni gradovi Slovenije, Hrvatske i Srbije, dok je ona sama danas dio željezničkog i cestovnog paneuropskog koridora X. Promatrajući pak iz transverzalne perspektive, nizina Save integrira prostranu ravničarsku, panonsku regiju na sjeveru s brdsko-planinskom dinarskom na jugu (OE, VII, 304). Suvremeno je doba ovu integraciju proizvelo željezničkom i cestovnom valorizacijom. No, ova je integrativna valorizacija, s aspekta vrlo dugog trajanja elementarne geohistorije, zapravo samo nadovezana na komunikacijsku funkciju rijeka koje se prema desnoj obali Save, kao njeni najveći pritoci, slijevaju iz dinaridske unutrašnjosti Hrvatske, Bosne i Srbije. Od zapada prema istoku, to su: Kupa, Una (sa Sanom), Vrbas, Bosna, Drina i Kolubara (HE, „Sava“). Prostorno-komunikacijsku strukturu o kojoj govorimo, lijepo ilustrira ime srednjovjekovne utvrde i upravne župe na području kasnijeg Sarajeva: *Vrhbosna* ili, tumačimo, mjesto do kojega se stiže rijekom Bosnom, koje leži na njenom kraju, tj. „vrhu“. Jasno, prema toj logici, „podnožje“ će Bosne biti pri njenom ušću, dakle, na Savi. Tako će, historijsko-geografski, i Sarajevo djelomično imati smisla promatrati kao još jedan južnoslavenski glavni grad usmjeren na Savu.

3.1.2. Rijeka Sava u prostoru brodske Posavine

U odnosu na gornji tok obilježen brzacima, Sava već u predjele nizvodno od ušća Sutle stiže usporenija (Slukan-Altić, 2004, 11), počinjući formirati „jednostavnu i prostranu dolinu s aluvijalnom nasutom ravnicom“ (Takšić, 1970, 147).¹⁶ Pritom raste njen akumulacijsko-erozijski i plavni potencijal. Praktično ovo znači da, pod uvjetom izostanka ljudske intervencije, ona u svom nizinskom dijelu, obilježena meandriranjem, podrivanjem obala, stvaranjem rukavaca i sl. (Slukan-Altić, 2010, 206), ne otječe isključivo „vertikalno“, tj. samo jednim, regulacijom i nasipima fiksiranim i ograničenim koritom koje se pod silom

¹⁶ Nasuprot izraženom padu duž kompozitne ravnice slovenskog Posavlja, u 714 km srednjeg i donjeg toka, Savin pad iznosi svega 65 m (9,1 cm/km) (OE, VII, 304). Inače, razlika između kompozitne i aluvijalne riječne ravnice je u tome što prva nastaje probijanjem rijeke kroz geološki starije poprečne naslage. Tako npr. nastaju riječni kanjoni i kotline gorskih (dionica) rijeka. S druge strane, od tih iskrčenih materijala rijeke u nižim, prethodno neuzdignutim predjelima gomilaju nanose, odnosno formiraju aluvijalne ravnice, geološki najmlađe dijelove reljefa. Od početka fluvijalnog rada krajem pliocena (prije ca. 2,58 mil. godina), riječni su nanosi Save dosegli između 150-200 m (Rubić, 1953, 6; Marković, 1994, 13).

koncentrirane vode neprekidno ukopava.¹⁷ Velik se dio njenih voda periodično razlijeva i stapa s okolnim plavnim područjem, čija vegetacija i reljef (depresije) povlačenje vode u maticu prilično usporavavaju (Tkalac, 1973, 213; Šafarek, 2012, 12). Uzmemo li uz ovo u obzir i tu, vegetacijsko-pedološku narav nizinskih riječnih ekosustava, tj. činjenicu da je rast biljnih vrsta na njihovim pjeskovitim, muljevitim i vlažnim tlima izrazito brz, te nije potrebno suviše ljudskog držanja po strani pa da se čitavi predjeli nađu obrasli bujnom vegetacijom (Horvatić et al., 1970, 305; Šafarek, 2012), postat će nam jasno koliko bi složen mogao ispasti pokušaj osobe da se, na riječnim predjelima neizraženog ljudskog utjecaja, domogne komada čvrstog tla uz riječnu maticu, s namjerom da prijeđe na drugu stranu, za koju opet pitanje u kakvu je stanju.

Tom će hipotetskom pojedincu, dakle, ukoliko želi ostvariti komunikaciju u miljeu antropizacijom neobilježene rijeke, od presudne važnosti postati postojanje pojaseva čvrstog, uzdignutog tla uz riječnu maticu, odnosno njihova povezanost s uzdignutim a kompaktnim zonama u zaleđu. Ne čudi stoga što je u prostoru brodske Posavine povijesni imaginarij prepoznao „vrata“ ili „ključ Bosne“ (doduše, slično su atribuirana i druga mjesta, poput Bihaća) (Kljajić,

Slika 1. Prisavski krajolik (Gajna) tijekom sporog povlačenja izlivenih savskih voda (foto: L. J.)

1998, 28), čineći tako našu prigodnu sintagmu o „podnožju Bosne“ suvišnom. Tu, u zoni relativno neizraženih poplava, kakve pogađaju ponajprije područja sutokâ Save i njenih većih pritoka (Rubić, 1953, 7); gdje se u zaleđu do deset km široke nizine (Takšić, 1970, 147), između masivâ Motajice i Vučjaka, s desne obale Save otvarao komunikacijski pravac prema bosanskoj unutrašnjosti dolinom rijeke Bosne; gdje je sama rijeka bila obilježena postojanom adom, te gdje su se, na koncu, grede lijeve obale, visine oko 96 m, uzdizale nad okolnim zapadnim i istočnim područjem, svega tri kilometra udaljene od obronaka Dilja (Rubić, 1953,

¹⁷ Primjerice, usporedba podataka o protoku Save g. 1874. (Baurath i dr., 1876, 14), s podacima o njenom protoku u klimatskom periodu 1961.-2000. (<http://haw.nsk.hr/arhiva/vol1/501/8440/klima.hr/bilten.html>, pristup: 12. V. 2014.), ukazuje na to da je količina vode na dijelu njenog toka do Jasenovca, zacijelo uslijed hidrotehničkih radova i zbijanja korita, u međuvremenu povećana za cijelu jednu Cetinu ili dvije trećine Mure, iako je u međuvremenu klima postala sušom (usp. ŠA, 56-57; Rácz, 1999, 105-116). Naime, 1874. njen je protok nakon ušća Une bio 631 m³/s, dok je 1961-2000 iznosio 757 m³/s. U donjem toku stvar je još izraženija. Primjerice, na ušću je Drine Sava g. 1874. imala protok od 1119 m³/s, dok krajem 20. st. već na ušću Bosne bilježi 1180 m³/s.

7, 10; usp. hidrogeološku kartu, u: ŠA, 53), smjestit će se „brod“, u osnovnom značenju, „mjesto kud se“, kako oko g. 1650. navodi Jakov Mikalja (2011, 43), leksikografski suvremenik početaka naše priče, „prohodi priko rieke“.

Naravno, iako se ovaj komunikacijsko-geostrateški moment može uzeti kao bit historijskog značaja i distinktivni faktor Broda na Savi kao mjesta, mi ga ovdje tumačimo kao historijsku bit prostora brodske Posavine. Uostalom, i neka su druga mjesta u blizini, poput Dubočca, znala biti značajni prijelazi. Ono što, ukratko, želimo naglasiti jest shvaćanje „broda“ kao indikatora temeljnog ljudskog ili historijskog agensa (težnja da se komunicira), a „posavine“ kao agensa okoliša cjeline savskog riječnog kompleksa (matica i rukavci, obje obale, naplavna nizina). Automatizam geografskog termina „brodska Posavina“ ovdje, u kontekstu gore objašnjenih pojmovnih određenja, prerasta u strukturnu oznaku složenog odnosa ljudi i okoliša.

3.2. Razine vrednovanja rijeke Save

3.2.1. „Katalogizirani“ interes za Savu

Radi opisivanja još jedne bitne kontekstualne razine našeg rada, osvrnimo se i na stanje polja suvremenog akademskog interesa za Savu. Slijedi prikaz jednog mini-istraživanja. Upisivanjem ključnih riječi „rijeka Sava“/“reka Sava“/“Sava“, pregledali smo uzajamnu bibliografsko-katalošku bazu podataka „COBISS“, preko koje je, od glavnih zemalja savskog sliva moguće pretraživati bibliografije Slovenije, Bosne i Hercegovine te Srbije. Kako hrvatske biblioteke nisu umrežene u spomenutu bazu, okvirni dojam nastojali smo steći pregledavanjem kataloga nekoliko za temu relevantnih institucija (Nacionalne i sveučilišne knjižnice, Knjižnica grada Zagreba, Knjižnice HAZU, Gradske i sveučilišne knjižnice Osijek). Tablica 1 donosi parametre prema kojima je organizirana pretraga, te rezultate ispitivanja:¹⁸

¹⁸ Slovenija: <http://www.cobiss.si/>; Hrvatska: <http://katalog.nsk.hr/F?RN=681120009> (ključne riječi: „rijeka Sava“/riječi iz naslova: „Sava“), <http://katalog.kgz.hr/pages/search.aspx?¤tPage=1&searchById=-1>, <http://katalog.hazu.hr/web/start01.htm>, <http://161.53.208.100/anev/search.html>; Bosna i Hercegovina: <http://www.cobiss.ba>, <http://www.rs.cobiss.net>; Srbija: <http://www.vbs.rs/cobiss/index-sc.html>, pristup: 7. I. 2014.

	SLO Broj radova	HR Broj radova	BiH Broj radova	SRB Broj radova
A) znanstvene/znanstveno-popularne sinteze/sintetski zbornici na savske teme	5	5	0	3
B) Utilitarna sfera (hidrotehnika, promet, zaštita okoliša, energetika, obrana od poplava, turizam, urbanizam)	87	40	2	11
C) Prirodnoznanstvena sfera (geografija, hidrologija, geologija, biologija i dr.)	58	45	3	18
D) Društvenoznanstvena sfera (pravo, ekonomija, sociologija)	7	6	1	1
E) Humanističkoznanstvena sfera (povijest, povijest umjetnosti, antropologija, etnografija i dr.)	15	25	0	2
F) Umjetnički prikazi, esejistika, putopisi, reportaže o savskim temama	7	16	0	7
Radova objavljenih nakon g. 2000. u svakoj od navedenih kategorija (A-B-C-D-E-F)	3-56-31-6-7-3	1-26-32-5-19-7	0-0-1-1-0-0	0-3-7-1-0-3

Tablica 1. Knjižnično katalogizirana produkcija na teme vezane uz Savu u četiri posavske države

Valja napomenuti da su u tablicu ubrajani samo naslovi koje su katalozi izlistavali na jednostavne zahtjeve prema ključnim riječima/riječima iz naslova. Kako u njoj nema nekih naslova koji u tim katalogima postoje, i tiču se savske/posavske problematike, međutim u pretrazi nisu izlistani, ili pak nisu katalogizirani, tablica ne treba biti shvaćena kao egzaktni, već aproksimativni pokazatelj stanja akademskog interesa za savske teme (tim više što su, u slučaju Hrvatske, pretražena svega četiri kataloga, dok ih je u „COBISS-u“ ostalih zemalja umreženo 51 u BiH (Federacija: 50, „virtuelna biblioteka Republike Srpske“: 1), 163 u Srbiji, te 432 u Sloveniji). Ne ulazeći u raščlambu rezultata ostalih, u slučaju bismo ih Hrvatske ipak mogli prokomentirati.

Relativno velik broj u prvim dvama kategorijama (imajmo na umu pregled ograničenog broja kataloga) proizlazi iz inflatornog broja radova tokom 90-ih, inspiriranih idejom o kanalu Dunav-Sava¹⁹ (Ivan Romštajn ga naziva „hrvatskim riječnim Suezom“, dočaravajući tako tranzicijske komplekse u kontekstu hrvatske Save).²⁰ Sljedećim desetljećem i dalje dominira ova tema, ali na dubljor razini (disertacije i magisteriji). Nadalje, relativno

¹⁹ Koliko je Dunav, mada u hrvatskom prostoru periferna (odatle možda i proistječe fiks-ideja o njenom kanalskom spajanju s „našom“ Savom), središnja rijeka šire regije, svjedoči slučaj srbijanskih kataloga: tražilica na unos sintagme „reka Sava“ izbacuje 74 rezultata, dok na unos riječi „Dunav“ izbacuje njih 1964!

²⁰ Primjerice, ovaj se duh postsocijalističkih, nacionalnih velikih planova u slučaju slovenske Save naslućuje u raspravama o sustavnoj plovidbi „od Črnega morja do Brežic“ (Aleš Bizjak).

velik broj humanističkih priloga povezujemo s ekohistorijom aktivnom kroz časopis *Ekonomika i ekohistorija* (ur. H. Petrić) (temat o vodi u hrvatskom kulturnom prostoru je 2012. objavio i časopis *Gazophylacium*). Povrh toga, Savu su recipirale i likovne stručnjakinje (Željka Perković, Zvezdana Jembrih), što vjerojatno proizlazi iz činjenice da se u Slavonskom Brodu već tridesetak godina održava akvarelistička kolonija „Sava“, čije publikacije najviše doprinose hrvatskoj produkciji u kategoriji F.

3.2.2. „Življeni“ interes za Savu

No koliko u određenoj mjeri bila indikativna, predodžba izvedena iz mehaničkog pretraživanja institucionalnih kataloga, po kojoj ispada da se, u najboljem slučaju, Savu istražuje „na repu“ utilitarnih i(li) megalomanskih projekata i usko nacionalno kontekstualiziranih aktivnosti, nije neosporna. Iz perspektive drugog desetljeća 21. st. može se reći da je stanje interesa za Savu ipak nešto slojevitije, dinamičnije i otvorenije. Partikularnim krutostima unatoč, otvara se izvjesni prostor problematizacijama na razini ove rijeke kao jedinstvene cjeline. Uz potporu i u svjetlu direktiva i interesâ EU, s ciljem stvaranja upravljačkih politika (navigacija i tzv. održivi razvoj), djeluje, primjerice, *International Sava River Basin Commission* (inicirana 2001., pokrenuta 2005., na razini četiri posavske države).²¹ U domeni privredne valorizacije, Udruženje gospodarskih komora Ekonomske regije u slivu rijeke Save (osnovano 2007.) izdalo je 2011. turističko-nautički, a 2012. poduzetnički vodič savskom regijom. Privredno-ekološke potencijale prisavskih krajeva Hrvatske od 2010. promovira i projekt „Lijepa naša Sava“²², dok je, novcem Švicarske i EU financiran, projekt „LIFE III - Razvoj ekološke mreže duž rijeke Save“ (od 2007., na razini četiri države), čini se, bio nedvosmislenije ekološki motiviran.²³ O manje ili više latentnoj problematičnosti mogućnosti harmonije između dominantnog modela političke ekonomije i ekologije, svjedoči rad biologâ i ekologâ, poput pokojnog Martina Schneider-Jacobyja (Schneider-Jacoby, 2006)²⁴, praktički doajena zaštite i održivog iskorištavanja velikih nizinskih rijeka Hrvatske

²¹ <http://www.savacommission.org/history>, pristup: 11. I. 2014.

²² Koji, kao „projekt društveno odgovornog poslovanja“ zajednički provode Ministarstvo regionalnoga razvoja RH, spomenuta Savska komisija i – Coca-Cola HBC Hrvatska (<http://www.lijepanasasava.hr/projekt/o-projektu/>, pristup: 11. I. 2014.) Očito, o pitkoj vodi ovisne korporacije prilično su dalekovidne i bit će spremne iskoristiti prilike koje će im se otvoriti uslijed privredne deregulacije i nepostojanja dugoročnih i razrađenih (među)državnih strategija gospodarenja vodnim resursima u regiji.

²³ <http://www.savariver.com/>, pristup: 11. I. 2014.

²⁴ Usp. i: <http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/134716/Reformirajte-Hrvatske-vode-i-novac-dajte-proracunu.html#.URnmLJkbFs>, pristup: 19. X. 2013.

(Hećimović, 2012).²⁵ U ovaj je znanstveno-aktivistički kontekst moguće smjestiti i Gorana Šafareka, jednog od autora popularno-znanstvene monografije *Rijeke Hrvatske* (2011). Od uže specijaliziranih, znanstveno-istraživačkih projektnih djelatnosti, valja – u biti, možda i kao jedini slučaj aktivnog znanstvenog projekta određenog prostorom hrvatskih nizinskih rijeka²⁶ – izdvojiti projekt bitan upravo za stvar ozbiljnog bavljenja ekohistorijom. „Triplex Confinium: hrvatska riječna višegraničja“, projekt pod vodstvom Nataše Štefanec, za prvi cilj ima izradu baza podataka na osnovi temeljnih historijskih istraživanja (dakle, obrade različitih iskoristivih povijesnih izvora) „koja kronično nedostaju u hrvatskoj historiografiji, otežavajući primjenu ekohistorijskih pristupa.“²⁷

3.2.3. Produkcija društveno-humanističkih znanosti o Savi i brodskoj Posavini

Govoreći ponovno o stanju ekohistorije u nas, valja, objektivno, reći i to da nuspojava njene relativne agilnosti i inkluzivnosti nije samo reprodukcija kvazi-ekohistorijskih obrazaca, kojih smo se dotakli u predgovoru. Ova obilježja potiču i kako prepoznavanje rada šireg kruga disciplina kao relevantnog za historičarsku analizu, tako i bacanje novog, „ekohistoriziranog“ svjetla na radove koje bismo tradicionalno promatrali u nekom drugom ključu (usp. izbor iz bibliografije, u: Fürst-Bjeliš, Cvitanović, Petrić, 2011, 182-198). Ovo zadnje zapravo je i jedna od temeljnih pretpostavki za realizaciju zadatka koji smo si ovdje postavili. Naime, u biti postoji prilično štivo potencijalno zanimljivo za čitanje uoči ekohistorijske analize brodske Posavine. Radovi, nastali unazad oko pola stoljeća, smješteni na disciplinarnim raskrižjima urbane (Nenad Moaćanin, Adem Handžić), političke (Boro Bronza), društvene i ekonomske (N. Moaćanin, Slavko Gavrilović, Karl Kaser, Nedim Filipović), te zavičajne historije [npr. zbornici *Brod i okolica* (1998.), *Zbornik sa znanstvenog skupa o Sl. Brodu* (2000.)], historijske i regionalne geografije (Ivo Rubić, Wilhelm Wagner, Mirko Marković, Ivo Rogić), (historijske) kartografije (Mirela Slukan-Altić, M. Marković), historijske demografije (Stjepan Pavičić), geoeconomije (I. Rubić), socijalne ekologije (Ivan Cifrić), etnologije (Milenko S.

²⁵ Tako je 1990., na srednjem toku Save, nizvodno od Siska, proglašen Park prirode Lonjsko polje, površinom od 510 km², najveći riječni poplavni okoliš u cijelom porječju Dunava (Paunović, 2011, 3). G. 2012., pak, inicijativa također potekla od Schneider-Jacobyja, vezana uz proglašenje regionalnog parka Mura – Drava, okrunjena je UNESCO-ovim proglašenjem prekograničnog rezervata biosfere Mura – Drava – Dunav (<http://www.dzrp.hr/novosti/bez-podkategorije/unesco-proglasio-prekograncni-rezervat-biosfere-mura-%E2%80%93-drava-%E2%80%93-dunav-1134.html>, pristup: 11. I. 2014.), jednog, dakle, recentnog primjera konstruktivne znanstveno-aktivističko-političke regionalne suradnje na području valorizacije panonskih rijeka.

²⁶ Usp. rezultate istraživanja po ključnim rijekama „rijeka“, „Sava“, „Drava“, „Dunav“, „Slavonija“ u bazi: www.zprojekti.mzos.hr/page.aspx?pid=96&lid=1, pristup: 12. I. 2014.

²⁷ www.ffzg.unizg.hr/pov/zavod/demografija/, pristup: 12. I. 2014.

Filipović) itd., ili retroaktivno/posredno odzvanjaju ekohistorijskim prizvukom, ili se i sami smještaju unutar ove paradigme. Takav je npr. stanovit broj tekstova mahom novijeg datuma, u užem smislu posvećenih ekohistorijskim aspektima rijeka Hrvatske (D. Roksandić, H. Petrić, Zlata Živaković-Kerže, Mira Kolar...).²⁸

Kako je, nadalje, ovdje riječ o temi iz slavonskog povijesnog prostora, valja posebno prikazati i tu, regionalnu historiografsku tradiciju. Nju bismo okvirno mogli podijeliti na, iz konceptualno-metodološke perspektive gledano, „stariju“ i „mlađu“ „školu“. Prvoj će, u osobama Ive Mažurana, Stjepana Sršana ili Andrije Zirduma, biti svojstven tradicionalniji i nacionalnom političkom događajnicom obilježeniji historiografski pristup. No kao takvi, „stariji“ će velik doprinos dati u uređivanju i objavljivanju izvorne građe. „Mlađa“ slavonska „škola“, s druge strane, više se inspirira analističkom historiografskom tradicijom, nastojeći da svojim radom istraživački obuhvati širi tematski i metodološki sklop. O ovome u uvodniku tematskom bloku posvećenom „novoj slavonskoj historiografiji“, izašlom 2003. u *Kolu*, Stanko Andrić (2003, 291) kaže:

„...od naših povjesničara ne treba uvijek očekivati inspirativnu metodološku inovativnost i uzornu teorijsku osviještenost, pa k tome još i zavodljivu stilsku vještinu u tekstualnoj prezentaciji istraživačkih rezultata. Podružnica se, po svojoj prilici, zasad ne može podići čak ni zamecima vlastitih Braudela ili LeGoffa. Nema, ipak, sumnje da, barem kad je o Slavoniji riječ, i na prozaičnijim razinama tradicionalnog povijesnog istraživanja još uvijek treba obaviti jako mnogo korisna posla.“

Kako „mlađi“ mahom pripadaju u citatu spomenutoj Podružnici Hrvatskog instituta za povijest u Slavonskom Brodu, dobar dio njihova korisnog posla tiče se historiografskoj obradi tema od važnosti za naš rad. Autori poput Roberta Skenderovića, Damira Matanovića (studija o Brodu u razdoblju 1750-1850, 2008.), Josipa Kljajića, Milana Vrbanausa ili Z. Živaković-Kerže bave se ili su se bavili temama granica, sanitarnog kordona u 18. st., značaja rijeke Save u (rano)modernoj povijesti Broda, brodskom tvrđavom, ekonomikom brodske Posavine u pojedinim razdobljima, njegovom prostornom dinamikom (potonje ističemo kao jedan od aspekata Skenderovićeve studije iz 2012. g., o najstarijoj matičnoj knjizi brodske župe), itd.

²⁸ Ovom nizu, zapravo kao prvog u redu, treba pridodati rad W. Wagnera (1978). U kontekstu našeg rada, izdvojit ćemo i tri Roksandićeva članka koji sadržajno, mada na općenitijoj razini (2004b, 2007), odnosno, konceptualno (2011) u znatnoj mjeri korespondiraju s onim što ovdje radimo. Također i studiju spomenutog Bronze (2012), koja na 400-tinjak stranica, s aspekta političke historije, analizira priličan broj tema kojima ćemo se i mi ovdje baviti (npr. mirovne sporazume u 18. st.), te čiji „case study“ dijelovi (mahom o pograničju sjeverozapadne Bosne i Banske krajine) i u konceptualnom smislu donekle korespondiraju s ovim radom, uslijed čega se otvara mogućnost komparativnih čitanja i kritika.

IV.

KORIJENI I DOSEZI TRADICIJE: SOCIOEKOLOŠKI SISTEM BRODSKE POSAVINE OKO GODINE 1700.

4.1. Strukturna ishodišta socioekološkog sistema brodske Posavine 18. stoljeća

4.1.1. Ekstenzivno poljodjelska ravnica i vlaška transhumanca

Iscrpno opisivanje geopolitičkog sadržaja tektonskih promjena u srednjem Podunavlju na prijelazu iz 17. u 18. st. – tih lokalnih odrazâ početaka *Drang nach Osten*, odnosno „istočnog pitanja“ – historiografska je pripovjedna konvencija od koje polazi manje-više svako očitovanje o ovom razdoblju slavonske povijesti. Stoga o događajnici tzv. Bečkog rata (1683-1699), započetog, ispostavilo se, posljednjim osmanskim jurišom na Beč (1683.), na ovom mjestu nećemo previše.²⁹ Ovdje nas ponajprije zanimaju socioekološka obilježja prostora brodske Posavine prije ratne destrukcije, kao prvo, te kao drugo, koji su elementi socioekološke dinamike tog prostora, razmjerima destrukcije unatoč, pronašli svoju funkciju i u vremenu nakon razgraničenja g. 1699. U ranije opisanom kontekstu komunikacijskih funkcija u porječju rijeke Save, spomenuli smo i obilježja istaknutih komunikacijskih i prijelaznih zona kao što je brodska Posavina. Na najvišem stupnju historijske generalizacije, sve se ovo može podvesti pod strukturu dugotrajne socioekološke razmjene između ratarske Panonske nizine i stočarskih Dinarida. U vezi s ovim, doduše u duhu tradicionalnih socioloških dihotomija, navodi I. Rogić (1982, 25):

„Bit historijsko-geografske problematike leži u odnosu između tradicionalne stočarske transhumantne ekonomike kao glavnog temelja rodovsko-plemenskih društvenih i feualno-političkih struktura i stabilizirane agrarne društveno-ekonomske strukture viših i složenijih oblika civilizacijski i kulturno razvijenijih političkih organizacija...“

Predočimo si, u tom smislu, opću sliku Slavonije u, recimo, prvoj polovici 17. st., na relativnom vrhuncu osmanskog perioda njene povijesti. Prema N. Moačaninu (2006, 25-26),

²⁹ Dvije iscrpne kronike Bečkog rata, prvu iz habsburške, a drugu iz osmanske perspektive, donose Mažuran (1988, 8-42) i Ešref Kovačević (1973, 18-63).

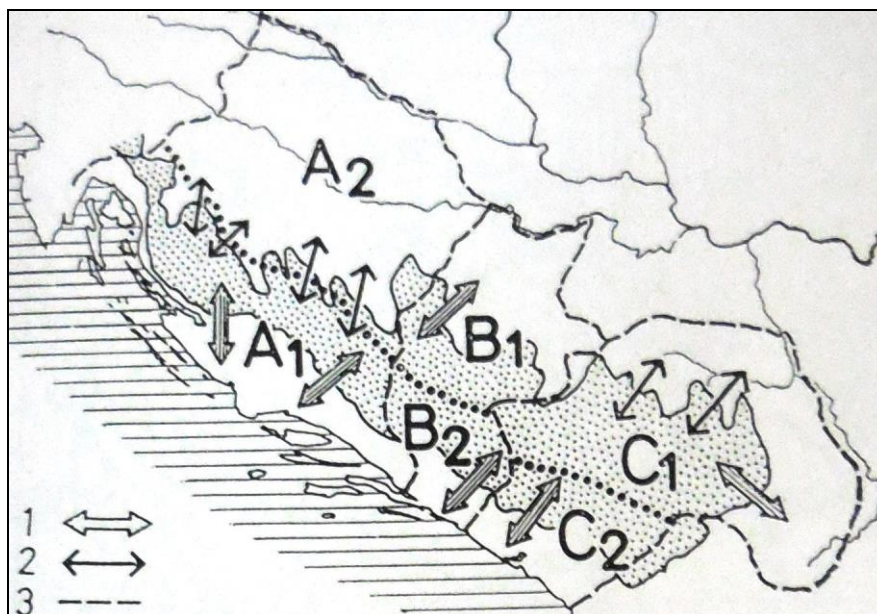
„nazire se slika otokâ kultiviranog zemljišta uokolo naseljâ razbacanih u prostoru ogromnih šuma, odnosno u istočnom Srijemu, stepe. Općenito, tlo je bilo dobre, ponegdje i odlične kvalitete“, što je, u kontekstu osmanskog vojno-činovničkog feudalizma (spahija kao privremeni posjednik zemlje, a ne kompetitivni vlasnik) (Filipović, 2007, 49, 55), ali i mreže (mikro)regionalnih (pseudo)urbanih središta (Moačanin, 2006, 69-70), za posljedicu imalo ekstenzivnu poljoprivrednu proizvodnju, minimalnih tehnoloških unosa, a ipak, relativno uzevši, „impresivnih žetava“ s veoma velikih površina (Moačanin, 2006, 53). Kao takav, slavonski je prostor bio "zona iseljavanja samo u vrijeme rata, odnosno iznimno u slučaju vrlo teških poremećaja izazvanih nasiljem velmoža. Inače je... bio i ostao zonom useljavanja, kako u 16., tako i u 17. stoljeću“ (Moačanin, 2001, 44). Uslijed ovoga, gustoća se njegove naseljenosti "od možda jedva 3“ u nemirnoj drugoj četvrtini 16. st., postepeno povećavala „do 12 ili više duša po km²", odnosno, ukoliko "zanemarimo velike prostore šuma, močvara i brdskih terena", sredinom 17. st. mogla je biti „i veća od 20" (Moačanin, 2001, 21; 2006, 44). Kako se na istom mjestu zaključuje, Slavonija i Srijem su, ukratko, mogli „ne samo živjeti i preživljavati, nego i napredovati.“³⁰

Kao i svakom, i napretku unutar logike osmanskog društva bili su potrebni ljudi i njihove fluktuacije. Izuzmemo li prisilna naseljavanja s ugarskih ili habsburških područja, slavonska se i srijemska nizina napajala iz prekosavske dinarske unutrašnjosti (Moačanin, 2006, 15) („vlak bez voznog reda“ samo je moderna kulminacija jednog postojanog procesa). Ono na što se stoga dalje treba osvrnuti, dinaridski je obol funkcioniranju ekstenzivno agrarnog socioekološkog sistema ravnice. Ključni pojam je vlaška transhumanca. Ona, naime, neće biti samo mehaničko sezonsko kretanje stočara iz planina k moru/ravnicama i obratno, nego u širem smislu, jedan dinamični egzistencijalni obrazac. Ona je, suprotno suvremenim, egzotičnim, privrednim i kulturnim prizorima čobanâ i ovaca na livadama uz zagrebačku Savu, ili u mladom žitu podravskih *Gruntočana*, u rasponu tisućlječâ, predstavljala kako način života zajednica u dinarskoj regiji, tako i podlogu ili uvjet (nominalnog) ovladavanja

³⁰ Poigramo li se historijsko-demografskim pretpostavkama i brojkama, radi male komparacije, doći ćemo do konstrukcije koja relativizira tobožnju zaostalost Slavonije pod „turskim jarmom“, u odnosu na doba „linearnog“ progresizma apsolutiziranog, vjeruje se, u suvremenoj europskoj, nacionalnoj državi: oko 220 000 pretpostavljenih stanovnika osmanskih Slavonije i Srijema oko g. 1680. (Kaser, 1997a, 220; Moačanin, 2006, 10-11), činilo je oko 28% onodobnog stanovništva na cjelokupnom području današnje Hrvatske i srbijanskog dijela Srijema (ca. 790 000 st., prema: Stipetić, 2003, 134; Mažuran, 1988, 9; Moačanin, 2006, 10-11). Danas, oko 1 117 000 stanovnika Slavonije, Baranje i Srijema [Slavonija, Baranja, zapadni Srijem – 806 000 st., istočni Srijem (bez Novog Beograda) – 311 053 st.] čini 24% ukupnog stanovništva prostora Republike Hrvatske (2011., 4 284 889 st.) i srijemskog dijela Republike Srbije (<http://www.glas-slavonije.hr/185660/1/Slavonija-u-20-godina-izgubila-vise-od-170-tisuca-stanovnika>, http://www.rasrem.rs/?page_id=23, pristup: 28. I. 2014.) (usp. i: Matišić, 2014, 35-36).

društvenim predispozicijama svakog onog prostora na Balkanu, u kojem je, uslijed depopulacije, izoliranosti, teških životnih uvjeta, različitih opasnosti, potrebe za specifičnim djelatnostima, i dr., vlast u uvjetima periferijâ predkapitalističkih političkih tvorevina, od Rimskog Carstva i Bizanta, preko manje ili više suverenih država narodnih dinastija, do Osmanskog Carstva i Austrije (usp. Malcolm 2011, 153-160), dolazila u pitanje. Humanu sastavnicu ovog socioekološkog modela, odnosno, društvenog nositelja opisanih praksi i aktivnosti, najpreciznije će označavati, oslobođen bilo kakvih etno-konfesionalnih konotacija – barem u smislu koji nas ovdje zanima – pojam vlaha. U periodu o kojem pišemo, „oni su tjerani unutrašnjim procesom svog vlastitog načina života, nalazeći u turskom feudalizmu pogodan okvir za to, stalno bili rezervoar za kolonizaciju i popunjavanje redova zemljoradnika koje su prorjeđivali često bolesti, ratovi, migracije itd.“ (Filipović, 2007, 114). Lefevrovski rečeno (usp. Lefebvre, 1991, 38), vlaška će transhumanca, kao skup autonomnih prostornih praksi, nereflektiranih službenim reprezentacijama prostora (npr. formalnim razgraničenjima) funkcionirati kao sredstvo elementarnog, egzistencijalnog dijaloga između povijesnih regija (peri)panonskog i dinarskog dijela savskog porječja.³¹

³¹ Provodeći 1937. istraživanja u sjeveroistočnoj Bosni (područje Vučjaka i Dervente, do II. svj. rata poznato kao Derventska nahija, zatim, istočno, „prava“ bosanska Posavina, te Usora), etnolog M. S. Filipović (1969, 63, 68) kao ne posve endemsku pojavu bilježi i ovo: „U prošlosti dolazili su u sela derventske nahije s proleća stočari sa stokom od Travnika i iz banjalučke Vrhovine, a u tursko vreme i tzv. 'Arnauti', stočari iz gornjeg Polimlja. U novije vreme dolaze stočari u manjem broju, jer je i ovde manje uslova: nekada su mogli da zakupljuju od begova i aga prostrane paše, kojih sada više nema... 'Ovčari' od Travnika i iz drugih planinskih krajeva koji i sada dolaze borave ovde od kraja februara ili od mara do kraja aprila i vraćaju se na svoje planine, pošto im se ovde ovce izjagne, tako da kod svojih kuća budu o Đurđevu danu, kada se i strigu ovce. Na magarcu prenose posteljinu (čebad) i posuđe. Obično zakupe pašu od nekog, ili se kreću poljem sa stokom i nikom ništa ne plaćaju. Neki domaćini puste da 500-600 ovaca noćivaju na njihovim zemljama da ih đubre. Neki su tako držali ovčare i po mesec dana, pa bi im napravili i kolibu, sve radi đubrenja.“ Ni 30 godina nakon, barem što se tiče krajeva sjeverno od Save, ova će praksa, uslijed stasanja modernog industrijskog društva, definitivno biti stavljena izvan zakona – g. 1966. Sabor SR Hrvatske donosi Zakon o zabrani nomadskog stočarenja. Sljedeće će zime po srednjobosanskim planinama gladovati 170 000 ovaca (Marković, 2003, 70-71).

Karta 4. Prikaz glavnih tranhumančnih pravaca na prostoru triju političkih zona zapadnobalkanskog srednjovjekovlja. Kao što vidimo, svaka je od njih dvojna, tj. sačinjena od dinarsko-mediteranske i dinarsko-(peri)panonske komponente: Hrvatska (A1) – Slavonija (A2); Zahumlje (Hercegovina) (B2) – Bosna (B1); Duklja (Zeta) (C2) – Raška (C1) (iz: Rogić, 1982, 26).

4.1.2. Predmoderni Osmanlije i suvremeni Austrijanci – historizacija klišeja

Zašto predmodernu paradigmu povezujemo s osmanskim, a suvremenu s habsburškim periodom povijesti ovog prostora, ako znamo da je modernost ponajprije relativna, razlučiva kao „novo“ u odnosu spram nečeg „zastarjelog“? Naravno, nije nam namjera reproducirati stereotip o „predmodernim“ „Turcima“, i obrnuto proporcionalno „suvremenim“ „Austrijancima“. Radi se naprosto o tome da su makrohistorijske, sistemske okolnosti u vrijeme uvođenja osmanske vlasti nad ovim prostorom bile srednjovjekovne, ili preciznije – kad već aludiramo na Wallersteina i sistemsku teoriju – „predsuvremene“³², te kao takve nisu ni iziskivale, ni omogućavale radikalno alternativnu paradigmu privređivanja i valoriziranja okoliša. Valjalo je „samo“, recimo to tako, regenerirati postojeći socioekološki mehanizam (usp. Filipović 2007, 101-102). Osmanlije su to, s dozom alternativnosti (politička integriranost, islam, timarski sistem, urbanitet), i učinili. Međutim, sve su se ove pojave u prostoru očitovale u prvom redu kvantitativno.³³ S druge strane, tendencija prema

³² Zbog njegove jezične nezgrapnosti, umjesto preciznijeg termina „predsuvremenost“, koristit ćemo relativniji, „predmodernost“.

³³ Primjerice, intenzivne vlaške migracije i veliko krčenje šuma, kako bi ekstenzivni agrar prehranio gradove od pedesetak tisuća ljudi, poput Sarajeva ili Beograda (oko 1600. g.). Veličini pak unatoč, ovi gradovi nisu bili ni protoindustrijski (manufakturni), ni protokapitalistički, nego zanatlijski (esnafski). Njima nije dominirala

kvalitativnim promjenama, onih koje su stvorile „suvremeni svjetski sistem“, u podtekstu su habsburškog ovladavanja prostorom južne Panonije.³⁴ S jedne strane, to je ovladavanje do duboko u 18. st., o čemu ćemo tek govoriti, kompromitiralo sa zatečenom socioekološkom paradigmom: Rogić, npr. (1982, 29), promjenu odnosa snaga između Habsburgovaca i Osmanlija krajem 16. st. iščitava iz habsburškog preuzimanja inicijative u operacionalizaciji vlaških kretanja.³⁵ U tom smislu, ma koliko se država austrijskih Habsburgovaca profilirala kroz dijeljenje prostora krajine s Osmanskim Carstvom, integralnim dijelom ranonovovjekovnog europskog sistema ravnoteže (Ágoston, 1998; Inalcik, 2002, 41-44), onaj kvalitativni moment ipak ćemo potražiti u nastojanju da se od kontinentalne, dinastičke monarhije stvori (proto)kapitalistička, centralizirana država, sposobna da odgovori na izazov koji je cjelini europskog međudržavnog sistema od 17. st. počela nametati nova jezgra s atlantskih obala. Razumljivo da u krajnjoj liniji ovakvih aranžmana, nije moglo biti mjesta za kolanje ljudi „ispod radara“ ili autarkičnu, ekstenzivnu poljoprivredu. Odatle i naše jednačenje osmanskog s predmodernim, a austrijskog sa suvremenim (modernim) – naprosto, prvima se događala predmodernost, dok je druge zadesila suvremenost.

4.2. Pregled socioekoloških odnosa u predmodernoj brodskoj Posavini

Mada ga naizgled tvori prirodna barijera rijeke Save, razgraničenje između povijesnih prostora Slavonije i Bosne u srednjem je vijeku bilo znatno zamućenije nego što se to danas čini. Primjerice, osim za jakih bosanskih vladara (npr. Kulin ban, Tvrtko I.) sfera neposredne nadležnosti njenih staleža protezala je Ugarsku Usorom i Solima, tj. današnjom sjeveroistočnom Bosnom (Budak, Raukar, 2006, 198). S druge strane, pojam se Bosne, osim za spomenutih vladara, prema Savi, pa čak i preko nje, najpotpunije širi osmanskim napredovanjem koje sva novoosvojena područja na sjeveru i zapadu podvodi pod njega (usp. Bronza, 2012, 26). Ova slobodna pojmovna apstrahiranja bila su moguća, jer se ispod njihove razine radilo o prostoru organskog srastanja regijâ. Sava ovog i kasnijeg, osmanskog vremena ne poznaje, recimo, učestala dvostruka utvrđenja na svojim obalama. Utvrda na rijeci

kapitalistička špekulacija, nego, što bi rekli Braudel i Stoianovich, tržišna razmjena na pijaci (Filipović, 2007, 103, 108-111; Lampe, Jackson, 1982, 27-29).

³⁴ Pod kvalitativnim promjenama, jasno, podrazumijevamo promjenu opće strukture kao takvu, a ne promjenu na lošije ili na bolje.

³⁵ Doduše, moglo bi se zaključiti i to da se radilo tek o preuzimanju modela: Osmanlije su „usluge“ vlaške društvene funkcije intenzivno koristili u prethodnom razdoblju. Druga polovica 16. st. je već vrijeme dovršavanja gotovo 150 godina dugog procesa – toliko o onom „Bosna šaptom pade“ – institucionalizacije između Dinarida i Panonije, u vidu osnivanja Bosanskog pašaluka g. 1580. (Šabanović, 1959, 16).

nadzirala je važni prijelaz kao takav, te najčešće nije bilo potrebe za njenim, politički uvjetovanim, dupliciranjem s druge strane rijeke. Zapravo, ovaj je princip uočljiv čak i u vremenu striktnih razgraničenja: Austrija 1748. odlučuje izgraditi Novu Gradišku u unutrašnjoj Posavini, budući da se priobalna slavonska Gradiška nalazila na poplavama izloženom terenu, položajem inferiorna desnoj obali (HNTZ, I, 29). Postepena marginalizacija, međutim, nije značila da će važan položaj stjecišta koridorâ Save i Vrbasa ostati prazan prostor bez odgovarajućeg mjesta – tu je funkciju održala bosanska Gradiška (Berbir). Sličan je slučaj i sa slavonskim i bosanskim Brodom. Stoga bi možda najprikladnije bilo govoriti o strukturnim obilježjima „nezamagljenima“ modernizacijskim procesima poput uspostave nadziranih granica. Ona se, primjerice, očituju i u događajima iz g. 1535./6. Osmanska vojna kampanja kojom je, osvajanjem posavskih uporišta (Dobor i Gradiška s desne, Kobaš i Brod s lijeve strane Save) konačno zaokruženo dugotrajno osvajanje srednjovjekovne Bosne (Šabanović, 1959, 58), ujedno je bila i kampanja osvajanja čitave središnje Slavonije. U tom času, na području koje nas zanima, Sava je bila s obiju strana okružena posjedima slavonskog feudalca, naslovnog srpskog despota Stjepana Berislavića Grabarskog ili Doborskog (OE, I, 499).³⁶ U predstojećem osmanskome periodu ona je, osim 1541.-1580. i 1600.-1611. (Šabanović, 1959, 61; Moačanin, 2006, 40), bila unutarnjom rijekom na razini ejaleta (Rumelijskog, pa od 1580. Bosanskog)³⁷, a isprva čak i unutarnjom rijekom na razini pojedine lokalne administrativne jedinice (npr., predjeli Slavonije koji će 1557. ući u sandžak Začasna, do tad spadaju pod Kobaški kadiluk u Bosanskom sandžaku) (Šabanović, 1959, 180). Naravno, svoj ovoj „transregionalnosti“ unatoč, ne treba zanemariti činjenicu da je Sava svojom veličinom i moći razdvajanja, pogotovo do potpunijeg organiziranja osmanske krajine u Slavoniji (sandžak Začasna), funkcionirala i kao svojevrsni prsobran (npr. od 1535., Savska kapetanija u Gradišci) (Šabanović, 1959, 180), a neprekidno i kao faktor prostorne konceptualizacije Slavonije i Srijema kao „zemlje između rijeka“ (Moačanin, 2006, 13). Riječju, povijest je rijeka, ne samo Save, obilježena podvojenošću između funkcija povezivanja i razdvajanja, uvijek ovisnih o okolnostima.³⁸

³⁶ Vidimo, i samo ime spomenute obitelji u sebi sadrži naznaku pripadnosti prostoru s obiju obala rijeke (jer Grabarje je posjed sjeverno, a Dobor južno od Save).

³⁷ Od 1626. nad Požeškim sandžakom Kaniški i Bosanski ejalet imaju neku vrstu kondominija, u kojem je prvi nadležan za vojna, a drugi za financijska pitanja (Moačanin, 2006, 40).

³⁸ O ovome piše i J. Kljajić (2001, 288): „Iako je u prometnom položaju naselja [na Savi] dolazila do izražaja težnja za što većom povezanošću s bližim i daljim okruženjem, u obrambenom pogledu bila je naglašena suprotna tendencija, tj. tendencija izolacije.“

U smislu prostornih aspekata brodske Posavine, okolnosti su osmanskog sistema u mnogočemu predstavljale kontinuitete, u nečemu, ne nevažnom, i promjenu. Opći koncept Slavonije kakav danas poznajemo, uobličuje se upravo na temelju osmanskih osvajanja koja ovaj prostor, s jedne strane, jasno distingviraju u odnosu na prostor „stare“ Slavonije (današnje središnje Hrvatske), dok ga, s druge, posve otvaraju demografskom strujanju s juga. Ono što, dakle, Osmanlije osvajaju kao ugro-slavenski jug Ugarske, za stoljeće i pol Austrijanci osvajaju kao slaveniziranu i „razgraničenu“ Slavoniju [(Andrić, 2011, 456; usp. i onomastiku u: Sršan (2000) i Mažuran (1988)]. Ipak, vratimo li se bliže razini događaja, uočiti ćemo i kontinuitete. Običaj je osmanske države da vlastite institucionalne strukture i njihovu organizaciju u prostoru, kad god je to moguće, nadoveže na strukture postojeće prije potpadanja pod njenu vlast (Šabanović, 1959, 110, 218; Handžić, 2000, xiii; Filipović, 2007, 161). Ovo je zacijelo slučaj i s nahijama kadiluka Brod (Brezna, Brod, Vrhovine, Ravne) (karta 5), radi razlikovanja od istoimenog kadiluka u „pravoj Bosni“, zvanog i Despot Brodi. Uostalom, i posjedovni se odnosi iz „Despotova vremena“ prevode u tapijski sustav (Šabanović, 1959, 218-219; Moačanin, 2000, 141). Ono što se, međutim, i na razini trenutka naglašeno mijenja, jest prostor urbani(ji)h naselja. U Brodu, istočno od Berislavićeve utvrde Vukovac, podiže se, izgleda, vojni logor koji je do sredine 16. st. bio od strateškog značenja za odrede iz Bosanskog sandžaka (Šabanović, 1959, 218). Prema Moačaninovima pretpostavkama (2000, 136), raster će ovog osmanskog, vojničkog naselja, geometrijski pravilno položenog uz rijeku, postati jezgrom suvremenog Broda. Jer kako je prostor brodske Posavine „prosljeđivao“ krajiške funkcije dalje na sjeverozapad, tako je brodsko militarizirano stanovništvo prelazilo na civilni, urbanizirani život, svojstven islamskoj kulturi, i djelatnosti poput trgovine, obrta ili „izvozno“ orijentirane poljoprivrede (Moačanin, 2000, 137). U tom svjetlu, izvori 17. st. Brod opisuju kao kasabu s najmanje 500 muslimanskih kuća (k tome, oko 40 katoličkih), vjerojatno uključujući i one s desne obale Save. U okolici, konjunkturu proživljava i kasaba Dubočac (oko 250 kuća, najvećim dijelom na desnoj obali), mjesto trgovine robljem te stoga druga najunosnija skela na Savi poslije Mitrovice (Moačanin, 2000, 138-139). I dok su se ova mjesta razvijala kao trgovačka, obrtnička i tranzitna naselja, aktivnosti u njihovoj ruralnoj okolici bile su dvojake. S jedne strane, područja kadiluka neizložena poplavama Save činila su produktivnu agrarnu zonu postojanih sociodemografskih obilježja (Pavičić, 1953, 49-50), koja je, na stjecištu regija, komunikacija i različitih prirodnih preduvjeta, bila pri slavonsko-srijemskom vrhu u proizvodnji žita i svinja (ove su grane drugdje obično bile negativno korelirane). Ovima se pridodavalo i ovčarstvo. Na razini je

„klasičnog“ perioda osmanske Slavonije (od zadnje trećine 16. st., recimo) brodski kadiluk (izuzevši „siromašna sela uz Savu“) s procijenjenom godišnjom proizvodnjom hrane od preko 1700 kg/kućanstvu, bio najproduktivniji u Slavoniji i Srijemu (drugi je, s 300-tinjak kg „lakšim“ procjenama, đakovački kraj) (Moačanin, 2006, 61-63).³⁹ No, povrh ovog generalnog obilježja, krajevi uz Savu i komunikacijske koridore, predstavljali su milje u kojem se antropogena akomodacija u „divljem“ okolišu vršila inicijativom „odozgo“. Jasno, autarkični rajetin-seljak u (neagrarnom) životu kraj rijeke ili nesigurnog prometnog pravca nije vidio interes koji je ondje vidjela središnja vlast. Za potonju je podunavski komunikacijski sistem predstavljao direktnu vezu mediteranskog središta carstva s europskom unutrašnjošću. Naime, osmanska je država u 16. i 17. st. Dunav praktički pretvorila u „fjord“ Crnog mora, izvršivši nad njim i donjim tokovima njegovih pritoka – u smislu zadnjeg, jedna sultanova zapovijed iz 1566. koristi formulaciju „na Dunavu, kod Osijeka“ (Čulderan, 1983, 182) – stupanj komunikacijske valorizacije neviđen još od rimskih vremena. Obale su u opisanoj zoni bile pune lučkih postrojenja i brodogradilišta (s najvećima u Beogradu, sjedištu Dunavske kapetanije), koja su se nerijetko opskrbljivala građom, porezima, pa i radnom snagom, odnosno, mornarima, prikupljanima u unutrašnjosti savskog porječja (Bosanski, Požeški, Zvornički, Hercegovački sandžak) (Sućeska, 1983).⁴⁰ Uglavnom, dužnosti su povezane s posebno reguliranim djelatnostima mahom pod kontrolom države (hasa), kao npr. skelama, pristaništima, brodogradilištima ili osiguranjem riječnih i kopnenih komunikacija, čini se, „u prvom redu padale na teret stanovništva u statusu vlaha“ (Sućeska, 1983, 197) koje je zauzvrat uživalo određena porezna izuzeća i obveze svedene na plaćanje godišnjih paušala (Moačanin, 2000, 140). Princip nalik ovome definirao je život u plavljenoj savskoj ravnici u okolini Broda (usp. rubriku „plaćali ušur“ u tablici 2). Kako kaže Moačanin (2000, 140), „ovo je područje, ma koliko gospodarski slabo atraktivno, privlačilo doseljenike kojima je bilo važnije zadobiti porezne olakšice negoli obrađivati zemlju“, te uz rijeku naći posao u različitim pomoćnim službama u korist države (oružništvo, ispomoć na skelama, ribarstvo,

³⁹ Pritom nije nemoguće da se radi, kako nam objašnjava Moačanin (pismene konzultacije), o konzervativnoj procjeni proizvodnih kapaciteta ovog kraja u osmansko doba. Naime, procjena se temelji na reprezentativnom defteru iz g. 1579., što znači da se kreće unutar okvira timarskog poreznog sustava. Međutim, u kontekstu stalnih pohoda prema užoj Ugarskoj, u logistički-opkrbno važnoj regiji Slavonije-Srijema, dobar dio realne proizvodnje vjerojatno uopće nije bio oporezovan unutar nominalnog poreznog sustava.

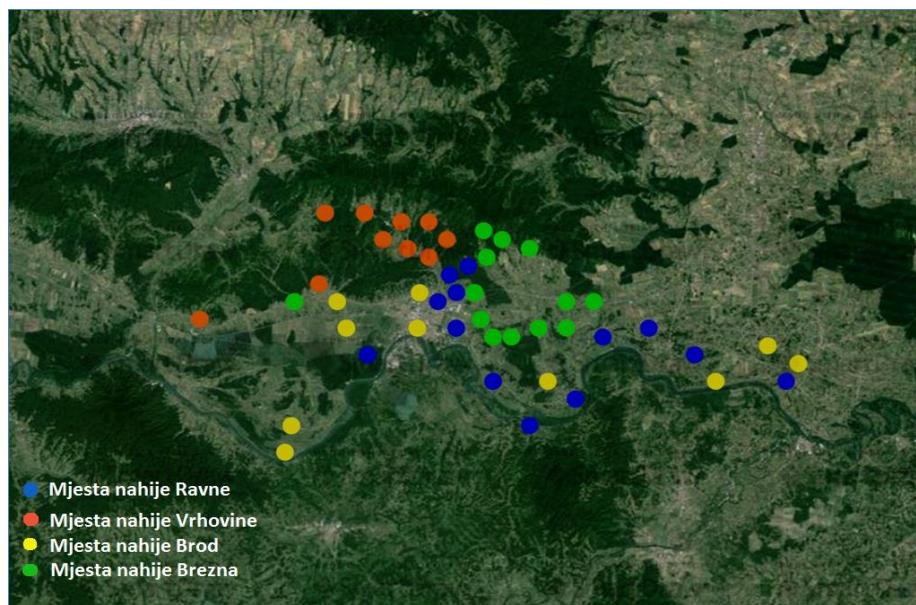
⁴⁰ Raspoložuci obiljem drvnih resursa (usp. Muftić, 2013, 56), taj se sistem plovidbe i prateće logistike možda jest reproducirao na tehnološki niskoj razini, ali su iz njegove organizacije, sve do ratova krajem 17. st., dokad je Dunav bio unutarnja osmanska rijeka, mogle proizlaziti činjenice poput one da je, kao 1566., s dunavskom flotom znala ploviti i sultanova flota s Bospora, da se nakon lepantske katastrofe 1571., sredozemna flota obnavljala i u podunavskim brodogradilištima (u porječju Save, pogoni bijahu u Zvorniku na Drini i Novom na Savi); da se za, u isto vrijeme vođenog, Ciparskog rata, provijant na dalmatinsko bojište dopremao Savom preko Gradiške... (Čulderan, 1983, *passim*).

stočarstvo). Slična je „vlaška“, odnosno, socijalna pogodba – u smislu smještanja „socijale“ na rijeke, usp. podravski slučaj, u: Petrić, 2012, 83 – bila važna i za ovladavanje komunikacijskim prostorom nadovezanim na Savu. Konačnom stabilizacijom osmanske vlasti u Dinaridima i Panoniji, od sredine 16. st. jača proces profiliranja (zapravo obnove) komunikacijskih veza između Panonije, Jadrana i Balkana. Ovo je u biti značilo urbanizaciju Bosne, jer je mrežom strateških *mjesta*, valjalo socijalizirati njen prostor (usp. Handžić, 1994, 208; Löw, 2008, 35-36). Tako će bosansko zaleđe Broda i Dubočca, preuzevši funkcije srednjovjekovnog Dobora, od kraja 16. st. kultivirati mjesto kasnije poznato kao Derventa.⁴¹ Na koji način je to imalo biti provedeno u praksi, opisuje defterski zapis iz 1604.:

„Selo Gornja Ukrina [isto će vrijediti i za Donju, op. L.J.], veliki derbend [odatle „Derventa“] nalazi se na javnom putu, koji vodi od tvrđave Tešanj prema Požegi. Put je vrlo težak, a okolina obrasla mnogim šumama, pogodnim za skloništa odmetnika. Neki od putnika su bili tu ubijeni, a imovina im opljačkana. (...) Kako je put kroz ovo selo i vrlo prometan, izdata je carska zapovijest da ovi stanovnici paze i da čuvaju živote i imetke putnika i da most preko rijeke Ukrine čuvaju i vlastitim sredstvima popravljaju, a za tu svoju službu oslobođeni su svih nameta... Utvrđeno je da će to biti od velike koristi i za skelu Dubočac na Savi. Dakle, oni će svake godine od domaćinstva davati vlasniku zemlje po 100 akči, umjesto filurije“ (Handžić, 2000, 376-378).

Ukratko, bilo ono ili ne u formalnom statusu vlaške raje ili tzv. hajmanâ (*haymane*), „skitača“, stočara koji prelaze na zemljoradnju i privode agrikulturi nove, neiscrpljene površine zemlje izvan nastanjenih sela (tzv. mezre) (Filipović, 2007, 113), aktivnost je ovog stanovništva unutar predmodernih socioekoloških odnosa na imperijalnoj osmanskoj periferiji činila bitan preduvjet rasta proizvodnje u uvjetima ekstenzivnog agrara, a time i općenitog demografskog i društvenog razvoja.

⁴¹ Jedan od uvjeta simboličkog, reprezentativnog, ovladavanja prostorom (praktično iskazanog kroz dobivanje statusa kasabe) u osmanskoj je praksi predstavljala gradnja džamije (ili mesdžida). Ona je na mjestu Dervente podignuta 1570. (Handžić, 1994, 208). Vidjet ćemo, principom discipliniranja/proizvodnje prostora vjerskim markerima, u 18. će se stoljeću u brodskoj Posavini obilno služiti i austrijski režim.

Karta 5. Prema: Sršan, 2000, 104-146 (izradio: L. J.). Socioekološki sistem osmanske brodske Posavine u svjetlu nahijske organizacije kadiluka *Despot Brodi*. Osmanska se organizacija prostora uvelike nadovezuje na onu tradicionalnu, organsku (usp. Moačanin, 1983, 111). Kadiluk se, u skladu sa suvremenim određenjima brodske Posavine, prostire od Oriovca na zapadu, do Kopanice na istoku. Savu valorizira kao unutarnju rijeku.⁴² Unutar kadiluka, nahiju Vrhovine možemo smatrati pobrdskom, Breznu uglavnom ocjedito-ravničarskom, a Brod i Ravne uglavnom aluvijalno-nizinskim nahijama. Upravna izmiješanost mjesta, može biti, proizlazi iz trenutnih porezno-redistributivnih ili upravno-političkih razloga. Npr., uočljivo je da nahiji Brod pripadaju sva mjesta na Savi u statusu kasabe, varoši, ili s funkcijom skele (Dubočac sa Šumećem, Brod, Novi Grad, možda i Sikirevci).⁴³ Sva ova obilježja promatramo kao naznake relativnog neuplitanja (ili nepostojanja) centralnih strategija „proizvodnje prostora“ u lokalnu prostornu dinamiku. I još jedna impresija. Promatrajući mjesta nahije Vrhovine, te pobrdske dijelove Brezne (Korduševci, Klokočevik, Vrhovina, Crni Potok,...), odnosno Ravni (Ješevik, Tomica), „nalijepljenih“ na suvremenu satelitsku snimku, stječe se dojam da se svo spomena vrijedno krčenje šuma ovdje odvalo prije 16. st., odnosno, u vremenu nastanka tih sela, kad je svako od njih iskrčilo svoju kotlinu, svoj životni prostor. U kontekstu autarkične privrede i napučenosti koja često mora „počinjati ispočetka“, ne zvuči nelogično. Sve ovo spominjemo u smislu onoga o čemu ćemo govoriti u predstojećim dijelovima teksta.⁴⁴

⁴² Najjužniji plavi kružić označava našu ubikaciju toponima „Leštje“, koji u Sršan, 2000, 142, ostaje neubiciran. Mi ga predlažemo kao oznaku suvremenog sela Liješće, smještenog s desne strane Save, nasuprot slavonskom Klakaru.

⁴³ Premda su na ovoj karti Sikirevci, najistočniji plavi kružić, označeni kao dio nahije Ravne, jer ih tako navodi defter iz 1579., još 1565. i oni pripadaju Brodu. Moačanin (1983, 114) ne isključuje da su 1579. Ravnama pripisani greškom.

⁴⁴ Napomena: na karti nisu označena sva mjesta kadiluka Brod, nego broj njih potreban za uobličavanje slike nahijskih „teritorija“.

4.3. Može li rat slomiti socioekološki sistem?

4.3.1. Popudbina prostora brodske Posavine s prijeloma stoljećâ

Kao što znamo, opisani su procesi krajem 17. st. poremećeni dugotrajnim ratom. Kao što je 155 godina ranije okončano osmansko osvajanje Bosne, tako je u jesen 1691. i austrijsko osvajanje Slavonije definitivno osigurano tek padom Gradiške na desnoj i Broda na lijevoj obali Save (Mažuran, 1988, 9; Mažuran, 2005, 21). Prema svemu sudeći, Slavonija je što u prethodnom ratnom, a što u predstojećem poratnom razdoblju, uslijed rasapa društvene strukture, pustošenja regularnih i neregularnih trupa, konfesionalno i kulturološki legitimiranog nasilja i progona, tereta rekviriranja i ukonačivanja, terora provizorne i proizvoljne vlasti austrijske vojne uprave, itd., svedena na „ostatke ostataka“ „nekadašnje mirne i prosperitetne pokrajine turskog carstva kojoj se toliko divio Evlija Čelebi u svom putopisu“ (Mažuran, 1988, 9, 38-41; 2005, 28-29).

Konkretno, Mažuran (1988, 40-41) smatra da je Slavonija između 1683. i početka 1690-ih „izgubila gotovo 80% svoga stanovništva.“ Svih 80-115 000 muslimana doživjelo je egzodus, što je, drugim riječima, značilo nestajanje dotadašnje društvene hijerarhije, urbane mreže i glavnine njenih privrednih, komunikacijskih i drugih funkcija. Predratni Brod od 3-5 tisuća stanovnika, spao je na 600-800 ljudi; Dubočac s možebitnih preko 1500 na obični zbjeg prekosavskih kršćana (Moačanin, 2006, 45; Mažuran, 1988, 8, 42; Kaser, 1997a, 220). Tih godina, doduše bez eksplicitnog plana, dvije regije „razmjenjuju“ stanovništvo načelno po identitetskom, a ne ekonomskom kriteriju – muslimani iz Ugarske i Slavonije prelaze Savu put Bosne, dok se više desetaka tisuća bosanskih katolika i pravoslavaca, pod paskom svećenstva i austrijske vojske (npr. za prodora od Broda do Sarajeva 1697.) prebacuje na lijevu obalu (Pelidija, 2003, 80-82; Zirdum, 2001, 23; Bronza, 2012, 60-61).⁴⁵ Što se tiče selâ uz rijeku Savu, ona su već 1692., u sklopu borbe za vlast i kontrolu nad resursima osvojene zemlje između civilne (Dvorska komora – *Hofkammer*) i vojne vlasti (Dvorsko ratno vijeće – *Hofkriegsrat*), postala dijelom povojačene zone od Kraljeve Velike na zapadu do ušća Bosuta na istoku, u kojoj su vojne strukture prisvojile sve vidove neposredne vlasti (Mažuran, 2005,

⁴⁵ U jednoj povlastici Leopolda I. iz 1690., upućenoj Arseniju Čarnojeviću i pravoslavnim prebjecima iz Srbije, navodi se i to da se rat započet 1683. vodi samo „radi toga da narode koju su nam potčinjeni i koji pravno zavise od naše spomenute kraljevine Ugarske, i sve druge hrišćane, iz groznog turskog ropstva otmemo, i predašnjoj slobodi, predašnjim povlasticama i predašnjem savezu sa telom od kojeg zavise povratimo...“ (iz: Roksandić, 2004a, 259-260). Slični će se prigodni, propagandno-ideološki proglašiti osmanskim kršćanskim podanicima upućivati i u vrijeme drugih austrijsko-osmanskih ratova u 18. st. (Bronza, 2012, 211).

48).⁴⁶ Ipak, u jesen 1697. g., uoči očekivanja otvaranja mirovnih pregovora, na Dvoru je oformljena komisija pod rukovodstvom grofa Ferdinanda Carla Caraffe (Stigliano, ? – Beč, 1703.) (HE, „Caraffa“), koja je u ime Komore na terenu imala utvrditi materijalnu osnovu za razdjeljivanje i utvrđivanje opsega vojne i civilne (komorske) jurisdikcije, odnosno konačnog statusa stanovništva slavonske Posavine (Mažuran, 2005, 59).

Popis slavonskih sela i njihovih resursa, koji je u tu svrhu načinjen tokom 1698., a koji je 1988., prihvativši se posla koji je bio započeo još Smičiklas, priredio i objavio Mažuran, danas je dobro poznat, ali i dalje veoma poticajan izvor, naročito u pogledu teme kojom se ovdje bavimo. Što nam, dakle, po pitanju socioekoloških obilježja prijelaznog, „osmansko-austrijskog“ prostora brodske Posavine, rasvjetljava ovaj dokument? Retrospektivno, on značajke ovog prostora u prethodnom periodu, smješta u kontekst svega onoga što smo rekli u dosadašnjem dijelu četvrtog poglavlja. Kao prvo, očito je da sela iz obrađenog uzorka raspolažu površinama zemlje (oranice, livade) višestruko većim od onih koje su i u eventualno najboljim danima 17. st. mogla obraditi. S jedne strane, stanovništvo svakog sela ističe nedostatak radne stoke („defectum pecorum“), doduše, katkad iz različite objektivne pozicije (npr. Klakar 2 vola po kući, doseljenički Svilaj – nijedan!).⁴⁷ No isto tako, popis u svakom od sela bilježi i na desetke, katkad i stotine hektara potencijalno obradivih oranica i livada, dakle zemljišta koje je očigledno u jednom trenutku bilo iskrčeno za potrebe agrikulturnog modela i socioekološkog sistema koji smo ranije opisali. Lišen dotadašnjeg konteksta, prostor brodske Posavine sveo se na kraj pletenih kućeraka, sojenica ili, u najboljem slučaju, brvnara, „inter sylvulas dispersas“, okruženih močvarama, često izloženih „exundationis Savi“ (Mažuran, 1988, 141, 145, i dr.).⁴⁸ Pa mada su se u njima krili očuvana demografska baza (Pavičić, 1953,

⁴⁶ Širenje birokracije i njenih ovlasti, ta nezgodna „nuspojava“ vođenja organizacijski sve zahtjevnijih ratova (usp. Tilly, 1990, 74-79), iritiralo je i habsburškog vojskovođu-plaćenika R. Montecuccolija (1609-1680), suvremenika, što se tiče ovih procesa, po mnogočemu prijelomnog 17. st.. On, govoreći o „dobrim, starim vremenima“ nebirokratiziranog vojnog sustava, kaže: „Nekoć su generali instrukcije dobivali od Dvorskog ratnog vijeća, danas ih primaju od Dvorske komore, što često dovodi do nesuglasica; ranije, generalski komesar bio je vojno lice, dok je danas iz komorskoga kolegija... Komora veoma slabo mari za naredbe koje joj preko Ratnog vijeća dolaze po najvišoj zapovijedi... Nekoć je Ratno vijeće imalo vlastitu blagajnu... Danas više ne postoji ništa slično...“ (Regele, 1949, 44).

⁴⁷ M. Vrbanus (2012a, 21) navodi: „pretpostavljeno povećanje veličine obrađenih oranica po jednom volu u naseljima brodske okolice spadalo je među najmanje u Slavoniji.“ Kako pak napominje Moačanin (2006, 52-53), kronični manjak radne stoke prisutan 1698., ne mora nužno značiti da je iste po selima prije rata bilo puno više. Stvar je u tome da se stanovništvu u osmanskom periodu nudila mogućnost „zaposlenja“ u širem spektru djelatnosti (za državu na rijeci, u obrtničkim kasabama i varošima, i sl.), kao što je imalo i mogućnost zakupa stoke od gradske, muslimanske elite. S ratom je cijeli ovaj model propao, a prostor je postao jednodimenzionalno agraran i prirodan, s ekstenzivnim stočarstvom kao jedinom alternativom ratarstvu.

⁴⁸ U ravničarskom dijelu broskog područja, prema Vrbanusu (2012a, 23) bilo je plavljeno ili močvarno više od 80% svih oranica te oko 75% svih livada.

260) i uvjeti egzistencijalnog minimuma⁴⁹ – bez čega vršenje radno-vojničke obveze na čardacima i brodskim utvrđenjima teško da bi funkcioniralo – predodžba stranog promatrača (popisivača) zaista i nije mogla biti doli veoma sumorna. Primjerice, 23 kuće u Donjoj Bebrini, jedinom mjestu čiji teritorij popis „precizira“ „in longitudine et latitudine“ (Mažuran, 1988, 105), prostrte na sat i pol hoda u dužinu i širinu (oko 6,5 km)⁵⁰, dakle unutar modelskog teritorija od oko 42 km² – prema popisu, dotjerale bi do prosjeka od svega 0,54 kuće/km² (ipak, usp. bilj 52, „Milja“)! Budući da je pak veličina svih površina koje su predstavnici sela, Lovak Anakovics, Jakob Babosevics i Juro Zerotics (Mažuran, 1988, 104) nabrojali popisivačima, iznosila oko 110 hektara, ispada da je izvan bilo kakve klasifikacije ostalo oko 40 km² donjobebrinskog teritorija. Ukratko, valorizacija prostora u svakom pogledu ništavna. Možda je promatrajući krajem 19. st. sa sličnog gledišta, i Josip Kozarac vrijeme „oslobađanja od Turaka“ odredio kao početak izlaska posavskih šuma iz prirodnog (divljeg) stanja. Prema njemu, uslijed intenziviranog krčenja nakon g. 1700., kako u samoj slavonskoj Posavini, tako i uz gornji tok Save, ponajprije u Kranjskoj, poplavna je snaga rijeke znatno porasla, kao i vlažnost staništa uz nju (budući da je smanjen potencijal isparavanja). To je dovelo do zamjene glavnih vrsta. Udio od 70%, koji su do tada držali bukva i drugi mezofiti, s vremenom je preuzeo vlazi skloniji hrast lužnjak, dok su nekad dominantne vrste spale na 15%, kolik je bio i udio poljskoga jasena, domaće topole i crne johe. U vezi udjela ovih potonjih, Kozarac napominje da bi izostankom uzgojnih zahvata, „kao u nekadašnjim prašumama prije 1700. godine“, on dosego 60%, dok bi udio hrasta lužnjaka i nizinskoga brijesta iznosio 40% (iz: Prpić, Milković, 2005, 24). No, u slučaju okoliša brodsko-posavskih sela, kakvim ga prikazuje popis iz 1698., njime i u ovo vrijeme dominiraju ponajprije johove („sylvae alinae“), a potom hrastove i tisove šume, za koje se pritom vrlo često navodi kako su mlade i(li) iskoristive samo za ogrjev, ali ne i gradnju.⁵¹ Ako je suditi po tome, bit će da je

⁴⁹ Dok Vrbanus, na temelju strogo kvantitativnih analiza (usp. 2005) zaključuje da je u ovo vrijeme životni standard stanovništva brodske okolice „bio prilično loš“ (2012a, 55), Moačanin (2006, 53) je relativniji: kaže, i u kaotičnoj poratnoj situaciji, u kojoj je prosječna obrađivana površina po kućanstvu iznosila 1,25 ha, stanovnici broskog distrikta ne samo da su preživljavali, nego su i mogli plaćati poreze Dvorskoj komori, odnosno, u slučaju naših sela, koja nemaju obvezu redovnih novčanih davanja, uzdržavati pokojeg carskog vojnika ili konjanika (Mažuran, 1988, 101, 104, 106 i dr.), ili, povrh toga, namirivati povremene izvanredne izdatke vojnih vlasti (Mažuran, 1988, 141, 172). Uostalom, i podaci o broju kuća po km², prikazani u tablici 2, sugeriraju da je 1698. gustoća naseljenosti brodske Posavine bila iznad prosjeka od 4 st/km², koliko Mažuran (1993, 43) pripisuje Slavoniji ovog vremena.

⁵⁰ Sat hoda Vrbanus (2005, 363) određuje u decimalu – 1,175,75 m. Međutim, iako se zacijelo ova relacija ne treba nedvosmisleno prebacivati u km/h, da se oko 1700., svim ograničenjima terena, fizičkoj konstituciji ljudi i drugom unatoč, hodalo jedva 1,2 km/h, ne čini nam se izglednim. Stoga slijedimo M. Valentića (u: HNTZ, I, 1999, 8), „ubrzavajući“ do oko 4,5 km/h (ta je vrijednost korištena i u izradi tablice 2).

⁵¹ Tako Donja Bebrina navodi „sylvas alinas“, Poljanci „sylvas alinas et taxosas leviores“, Svilaj je nastao na mjestu iskrčenih johovih šuma koje čine i veći dio popisanih šuma Slobodnice na zapadnoj strani (Mažuran,

oko 1700. g. vrijeme posavskih bukvi već odavno prošlo (gradovi, mostovi, utvrde i brodovi osmanskog Podunavlja od nečega su morali biti izgrađeni, zar ne?) (usp. Filipović, 1969, 66, 71; Vrbanus, 2012a, 25; Petrić, 2012, 64-66; Muftić, 2013, 56). Godine 1698. u prostoru se brodske Posavine odvija upravo Kozarčev hipotetski scenarij primarne johe i sekundarnog hrasta lužnjaka (tablica 2), tj. faza svojevrsne „deantropizirane antropiziranosti“ ovdašnjih šuma, koja je od 1683. g., na hranjivim močvarnim tlima uz Savu, imala dovoljno vremena da se petnaestak godina kasnije uklopi u austrijsku predodžbu o neuređenoj divljini.

U nastavku slijedi **tablica 2**, koja prikazuje okvirno stanje čimbenikâ socioekološkog sistema brodske Posavine g. 1698. (prema: Mažuran, 1988, 99-187):⁵²

1988, 105, 107, 117, 172,...). Trnjanski Kuti imaju mahom johove „sylvas focales juniores“; Oprisavci također moraju čekati jer su u posjedu „sylvas glandifere hoc statu temporum steriles“, dok je johovina i hrastovina Kaniže već pogodna za „levioris aedificii“ (112, 115 182,...)

⁵² No prije, nekoliko napomena: prvo, sâm popis 1698. izrijeком daje na znanje da je aproksimativan (koristeći izraze poput „ad jugera circiter 200“). O tome koliko je mogućnost njegove općenite ujednačenosti problematična, te koliko je samim time problematično i projiciranje egzaktnih, statističkih pretenzija u njega kao dokument iz predstatističkog razdoblja, u: Hammel, Wachter, 1996, 113 i d., te u sljedećem odjeljku ovog teksta. Dalje, što se tiče metode: od autora do autora (Z. Herkov, Zirdum, Vrbanus...) mogu se naći različite pretpostavke o veličini mjera za duljinu i površinu s kojima je popis 1698. mogao računati. Ilustracije radi, govoreći samo o jutru, kao temeljnoj površinskoj jedinici, kakofonija u historiografiji kao da je ravna onoj zbiljskoj krajem 17. st. Herkov (1974, 130) pretpostavlja staro ugarsko, kraljevsko jutro (oko 7200 m²), Zirdum (2001, 38), pozivajući se na Mažurana (usp. Mažuran, 2005, 84), „Caraffino jutro“ [180x40 koraka – ca. 4600 m², što je oko 1 ugarskog jutra (4315 m²)]; Vrbanus (2005, 363) koristi „graničarsko“ jutro (2875,85 m²), tj. Caraffino jutro korigirano od strane Ratnog vijeća (usp. Herkov, 1974, 132)... Slično je i s miljama, površinama vinograda (tzv. kopačima), satovima hoda, i dr. Evo ponude naših određenja:

Jutro oranice/sjenokoše/šume – preuzimamo Herkovljevu pretpostavku: naime, Caraffa agitaciju za svoje jutro od 180x40 koraka vodi 1702., u vrijeme komorskog popisa buduće graničarske zemlje (Herkov, 1974, 132; Mažuran, 2005, 84), sa željom da reducira vojničko jutro (220x50 koraka), koje, iznoseći oko 7217 m², odgovara starom kraljevskom jutru. Ukratko, čini se da su, iz ovog ili onog razloga, vojne vlasti 1690-ih prihvatile tradicionalne, zatečene mjere, pa je onda na temelju njih, mada u režiji Komore, provođen i popis 1698. (usp. i: Herkov, 1974, 99, bilj. 30). Što se tiče šuma, postoje naznake da su se one mogle procjenjivati pomoću jutra od 3200 kv. hvati (11 520 m²), tj. ekvivalenta tzv. hrvatskog jutra (Herkov, 1974, 134), međutim se ovdje za njima nećemo povoditi.

Voz (kosac) sijena („falcator seu curru foeni“, Herkov, 1974, 93) – vrlo ga je nezahvalno preračunavati u površinske jedinice, budući da se radi o kubičnoj te izrazito lokalno uvjetovanoj mjeri (usp. Herkov, 1974, 93, bilj. 10). Npr., Vrbanus ga (2005, 363) određuje površinom u rasponu 3597-5755 m². Vozove sijena, dakle, navodimo ponajprije kao kategoriju paradigmatiku za rečeno u odjeljku 4.2.2.

Kopač/motika vinograda – iako za nj vrijedi slično kao i za voz sijena, konvencionalno ga procjenjuju na oko 990 m² (Herkov, 1974, 138-140; Vrbanus, 2005, 363)

Milja – Herkov, na temelju dijela popisa 1698. koji je objavio Smičiklas, drži da se u popisu radi o njemačkim miljama (7586 m). Međutim, cjelovitim popisom dominira ugarska milja (8362 m) (usp. Zirdum, 2001, 39), osim ako sâm tekst ne precizira drukčije. Milja kao jedinica ovdje nam je važna zbog izračuna približnih površina modelskih krugova selâ. Naime, teritoriji su selâ naznačeni „od oka“, formulacijama tipa „territorium capit medium milliare germanicum“, „territorium in circuitu extendit se per spatium unius miliaris“ i sl. (Mažuran, 1988, 102, 107, 181). Radijus za izračun površine modelskog kruga selâ dobivan je dijeljenjem na pola, npr. 1 milje iz gornjeg navoda. No kako su modelske površine, temeljene na egzaktnoj ugarskoj milji, nerijetko naočigled pretjerane (usp. Herkov, 1974, 99), **gustoću okućenosti** računamo prema površini suvremenih katastarskih općina naših sela. Pretpostavljamo da one, nadovezujući se na situaciju jozefinskog katastra, približno odražavaju i ranija stanja. Približnu **površinu suvremenih k.o.** dobili smo pomoću alata s: www.geoportal.dgu.hr/viewer/?baselayer=TK25 (pristup: 10. II. 2014.). Nadalje, **broj volova po kući** označava agrokulturni potencijal selâ, budući da su se teška tla poput slavonskih u to vrijeme orala ponajprije uz pomoć

ŠUMEĆE, distrikt Kobaš							
≈ P 1698 vs. P k.o. (km ²)	kućâ	kuća/km ² (k.o.)	tip i teritorij sela	nedavno doselili	ostale građevine	davali ušur	šumâ (ha) (vrsta)
13 vs. 11	20	1,81	raštrkan, u krugu 2 km	ne	ne	ne (služili na skeli Dubočac)	7,2
vinogradi (ha)	oranicâ (ha)	sjenokoša (ha)	volova/kući	ha pod žitom	obrađeno oranica %	vozova sijena	ostala obilježja
0	144	86,4	0,65	28,08	19,5	60,5	/
KANIŽA (VRGUZOVC), distrikt Kobaš							
≈ P 1698 vs. P k.o. (km ²)	kućâ	kuća/km ² (k.o.)	tip i teritorij sela	nedavno doselili	ostale građevine	davali ušur	šumâ (ha) (vrsta)
13 vs. 26⁵³	30	1,15	raštr., krug 2 km	ne	ne	ne	32,4 (hrast, joha)
vinogradi (ha)	oranicâ (ha)	sjenokoša (ha)	volova/kući	ha pod žitom	obrađeno oranica %	vozova sijena	ostala obilježja
1,28	43,2	14,4	0,86	37,8	87,5	66	žive u sojenicama
ZBJEG, distrikt Kobaš							
≈ P 1698 vs. P k.o. (km ²)	kućâ	kuća/km ² (k.o.)	tip i teritorij sela	nedavno doselili	ostale građevine	davali ušur	šumâ (ha) (vrsta)
? vs. 10	40	10	raštrkan (?)	da (1689.)	ne	/	ne znaju (hrast)
vinogradi (ha)	oranica (ha)	sjenokoša (ha)	volova/kući	ha pod žitom	obrađeno oranica %	vozova sijena	ostala obilježja
ne znaju	ne znaju	ne znaju	0,2	10,44	/	42	bez pristupnih putova, okružen šumama
SLOBODNICA, distrikt Brod ⁵⁴							
≈ P 1698 vs. P k.o. (km ²)	kućâ	kuća/km ² (k.o.)	tip i teritorij sela	nedavno doselili	ostale građevine	davali ušur	šumâ (ha) (vrsta)
55 vs. 18,5	26	1,40	raštr., krug 4,2 km	ne	3 vodenice	da	252 (joha, hrast, šimšir)
vinogradi (ha)	oranica (ha)	sjenokoša (ha)	volova/kući	ha pod žitom	obrađeno oranica %	vozova sijena	ostala obilježja
5,14	115,2	14,4	1,38	59,76	51,87	79	izlivanje Save pune bare ribom i rakovima
RUŠCICA, distrikt Brod							
≈ P 1698 vs. P k.o. (km ²)	kućâ	kuća/km ² (k.o.)	tip i teritorij sela	nedavno doselili	ostale građevine	davali ušur	šumâ (ha) (vrsta)
55 vs. 7,4	11	1,35	raštr., krug 4,2 km	ne	ne	ne	10,8
vinogradi (ha)	oranic a (ha)	sjenokoša (ha)	volova/kući	ha pod žitom	obrađeno oranica %	vozova sijena	ostala obilježja
0	432	144	0,8	18	4,16	90	izlivanje Save pune bare ribom i rakovima; sojenice 1,9 iznad tla
KLAKAR, distrikt Brod							
≈ P 1698 vs. P k.o. (km ²)	kućâ	kuća/km ² (k.o.)	tip i teritorij	nedavno doselili	ostale građevine	davali ušur	šumâ (ha) (vrsta)
11 vs. 11	14	1,36	raštr., krug 1,9 km	ne	ostaci kam. crkve, a na desnoj obali utvrde	ne, zbog poplava (1 dukat umjesto)	32,4 (tisa, hrast)
vinogradi (ha)	oranica (ha)	sjenokoša (ha)	volova/ kući	ha pod žitom	obrađeno oranica %	vozova sijena	ostala obilježja
/	129,6; na d. ob. ritova, 36 ha	36	2	19,44	11,73 (bez ritova 14,99)	82	ribu love u Bebrinici, bari dubokoj poput Save
TRNJANSKI KUTI, distrikt Brod							

ovih životinja (Kohler, Hammel, 2001, 28), dok je (ne)plaćanje ušura (osmanske desetine) potencijalni – ne, međutim, nužno i neosporni (Muftić, 2013, 32) – indikator specifične (vlaške) proizvodne funkcije unutar osmanskog društva. (Ne)postojanje **ostalih građevina** (ponajprije sakralnih) shvaćamo, naposljetku, kao materijalni pokazatelj stupnja socijalne discipliniranosti prostora pojedinog sela.

⁵³ U slučaju površine k.o. Kaniža učinjena je iznimka: iako ona danas iznosi oko 33 km², oduzeli smo oko 7,3 km² njenog sjeverozapadnog dijela (danas ribnjaka), relativno udaljenog od samog mjesta, uzimajući u obzir navod izvora da se selo proteže uokolo u duljini od pola milje (Mažuran, 1988, 182).

⁵⁴ „Districtus Brodensis“ iz komorskog popisa 1698. podudara se s prostorom prijašnjeg kadiluka Brod (Moačanin, 2000, 134).

≈ P 1698 vs. P k.o. (km ²)	kućâ	kuća/km ² (k.o.)	tip i teritorij sela	nedavno doselili	ostale građevine	davali ušur	šumâ (ha) (vrsta)
45 vs. 8,3	12	1,44	raštr., krug 3,8 km	ne	ne	ne	122,4 (joha, hrast)
vinogradi (ha)	oranica (ha)	sjenokoša (ha)	volova/kući	ha pod žitom	obrađeno oranica %	vozova sijena	ostala obilježja
ne navode ⁵⁵	72; rit. na d.ob. 3,6	25,2	0,83	21,96	29 (bez rit. 30,5)	33	/
DONJA BEBRINA, distrikt Brod							
≈ P 1698 vs. P k.o. (km ²)	kućâ	kuća/km ² (k.o.)	tip i teritorij sela	nedavno doselili	ostale građevine	davali ušur	šumâ (ha) (vrsta)
36 vs. 17,8	23	1,29	raštr., 1,5 h²	dijelom	ne	ne	36 (joha i dr.)
vinogradi (ha)	oranica (ha)	sjenokoša (ha)	volova/kući	ha pod žitom	obrađeno oranica %	vozova sijena	ostala obilježja
0,2	43,2; rit. na d. ob. 72	10,8	0,65	27	23,43 (bez rit. 62,48)	45	nešto bolje kuće
POLJANCI, distrikt Brod							
≈ P 1698 vs. P k.o. (km ²)	kućâ	kuća/km ² (k.o.)	tip i teritorij sela	nedavno doselili	ostale građevine	davali ušur	šumâ (ha) (vrsta)
3,4 vs. 6,1	10	1,63	raštrkan, u duljini 2,1 km	dijelom	zarasla gradina na d. ob.	da	2,88 (joha)
vinogradi (ha)	oranica (ha)	sjenokoša (ha)	volova/kući	ha pod žitom	obrađeno oranica %	vozova sijena	ostala obilježja
ne navode	21,6; rit. na d. ob. 3,6	4,32	0,1	2,7	10,71 (bez rit. 12,5)	14	sojenice; pola preseljeno zbog vojne službe i poplava
OPRISAVCI, distrikt Brod							
≈ P 1698 vs. P k.o. (km ²)	kućâ	kuća/km ² (k.o.)	tip i teritorij sela	nedavno doselili	ostale građevine	davali ušur	šumâ (ha) (vrsta)
55 vs. 20	20	1	raštr., krug 4,2 km	ne	ne	da	27 (hrast, tisa, joha)
vinogradi (ha)	oranica (ha)	sjenokoša (ha)	volova/kući	ha pod žitom	obrađeno oranica %	vozova sijena	ostala obilježja
ne navode	144; rit. s d. ob. 2,9	28,8	0,55	21,24	14,45 (bez rit. 14,74)	29	selo od 3 dijela, uz Bid, u kojem love ribe, rakove i dr.
SVILAJ, distrikt Brod							
≈ P 1698 vs. P k.o. (km ²)	kućâ	kuća/km ² (k.o.)	tip i teritorij sela	nedavno doselili	ostale građevine	davali ušur	šumâ (ha) (vrsta)
? vs. 6,6	33 loše	5	raštr (?)	da (1692.)	ne	/	72 (joha, tisa)
vinogradi (ha)	oranica (ha)	sjenokoša (ha)	volova/kući	ha pod žitom	obrađeno oranica %	vozova sijena	ostala obilježja
/	> 14,4; rit. na d. ob.	na desnoj obali	0	0,72	≤ 5	18	naseljeni po zapovjedi; čuvaju savski prijelaz, krče šume, grade nasipe

⁵⁵ Izraz „ne navode“ označava to da je selo u osmansko doba uzgajalo vinovu lozu, budući da ističe kako desetinu vina tada nije davalo. Postojali u ovim selima 1698. vinogradi ili ne, očito je da je u tom času ova kultura u prostoru brodske Posavine bila u uzroku.

4.3.2. Nekoliko misli povodom tablice 2 (šume, *pustinje* i zemljišne izmjere)

Na temelju informacija iz gore izložene tablice, odnosno, metode dolaženja do tih informacija, sa sigurnošću možemo zaključiti dvoje. Prvo, podcrtavamo sliku brodske Posavine oko g. 1700. ne kao divljine kojoj tek sad, pošto se vratila u okrilje zapadnog civilizacijskog kruga, predstoji vrijeme kultiviranja, nego kao prostora čiji nam se elementi, lišeni ratom devastiranog konteksta, čine kao elementi strukture „divljeg“ prostora (visok udio neobrađenih površina, sela sačinjena od raštrkanih zaselaka, manjak radne stoke, itd.). Radi se o bitnom, protutežnom naglasku, jer nas s druge strane mame vizija linearno progresivnog 18. stoljeća s nultom točkom u „kaosu“ kraja 17. st. Pritom ovaj naglasak ne znači da se progresivistički prizvuk 18. stoljeća, u ovom slučaju, na socioekološkom planu, smije ignorirati, no njega ćemo, kroz usporedbu stanja prostora brodske Posavine oko g. 1700. sa stanjem istog prostora krajem 18. stoljeća., relacionirati kasnije. Ovdje je potrebno naglasiti drugu „protutežu“, vezanu uz problem pojedinačnih materijalnih izraza antropizacije/socijalizacije prostora prije 1700. Kad je riječ o osmanskoj materijalnoj civilizaciji, nju je, razumljivo, odnio konfesionalno obojeni rat. Ali i bez njega, odnosila ju je, kao i u cijelom predindustrijskom svijetu, svakodnevnica. Onodobna je infrastruktura izrazito krhka i kratkotrajna, te ju je potrebno neprekidno održavati (Braudel, 1992, 271-273). U dezintegriranom društvu, koliko je mogla izdržati drvena građevina u močvarnom podneblju? Indirektni, ali uvjerljivi odgovor daje nam jedna od najnapornijih obveza posavskih graničara – redovito dopremanje velikih količina palisada za potrebe brodskih, babogredskih i drugih utvrđenja na Savi (Mažuran, 1988, *passim*). Kako je za narod poratne Slavonije ovo bio ne samo tehnološki i radno veoma intenzivan posao, nego i posao koji su obavljali po tarifi od četiri groša po „klaftu“ (koje velika većina njih nikada nije vidjela), već krajem 1698., dakle, u času kad zemlja još ni nije formalno prešla u austrijske ruke, Caraffa uočava sljedeći problem: budućnost će donijeti suočavanje s nestašicom drveta, zbog toga što se ruše najljepša, ali još nedorasla, mlada stabla („die schönsten, junge Bäume“). Ruši se neselektivno: osnovni kriterij pri sječi je taj da se drvo nalazi na pristupačnom mjestu („wan sie nur nahendt bey der Draag stehen“), odnosno, da ga je što lakše obraditi i dopremiti (pa i zato relativna deforestiranost brodske Posavine nije iznenađenje: čitava je zona uz rijeku praktično bila zona uz transportno sredstvo, kojim su sela uzvodno i nizvodno od Broda prevozila građu za nj). Jasno, zrela su i debela debla, zbog tehnoloških ograničenja, ostavljana da leže i trunu u šumi („im Walt liegen, und verfaullen lassen“).

Na temelju čega Caraffa u Slavoniji g. 1700. detektira problem deforestacije, pitat će netko u čudu. Mišljenja smo da na temelju sljedećeg: s obzirom na transportna i prometna ograničenja tokom cijelog 18. stoljeća, za eksploataciju je bio dostupan razmjerno mali dio općenito ogromnih slavonskih šuma. Čak i izvori s kraja stoljeća, „našu ravnu“ Slavoniju vide i kao zemlju „neprolaznih planina s naglim strmim ždrelima i dubodolinama“ (von Taube, 1998, 16). Današnje pitomo Brodsko vinogorje i Dilj, oko g. 1780. opisuju kao „hohen“ i „großen“ „Gebürge“ i „die stark bergigte und mit tiefen Schlünden ausgefühlte Waldung“ (HNTZ, I, 170-2; usp. i: II, 34, 36, 45, 48). Drugim riječima, posebno u vremenima malobrojnog stanovništva, najveći je dio slavonskih šuma zapravo bio jedna velika „pustinja“ (usp. von Taube, 1998, 87). Deforestacijski se pritisak koncentrirao na pojedine dostupnije i strateški važnije predjele, poput ocjedite podravske i posavske ravnice, smještene, kako kaže Caraffa, „zwischen Berg und Thaal“ (u: Mažuran, 1989, 169-170). Na nju se nadovezivala i okolica strateški značajnog Broda, u slučaju čijih posavskih sela možda ne možemo odrediti udio šuma u ukupnoj površini, ali svakako možemo pretpostaviti da ondje većih ili povezanih šumskih kompleksa nije bilo mnogo, jer da je, tamošnje stanovništvo zacijelo ne bi vršilo „filigranske“ procjene svojih šuma na 15, 10, pa i manje od 5 jutara (Mažuran, 1988, 100, 107, 142, 184). U takvim okolnostima Caraffa ističe potrebu donošenja šumskog reda, radi očuvanja i, mogli bismo reći, održivog korištenja „šumskog blaga“ („eine rechte Waldordnung und Instruction, wie es mit dem Holz hackhen und Wälderseugung zur ihrer Conservation und langwübrigen nutzlichen Brauch gehalten werden solle“) (sve u: Mažuran, 1989, 85). I zaista, teoretski, pri uređenju Vojne granice 1702., graničarima jest dodijeljeno pravo besplatne opkrbe ogrjevnim drvom, ali samo iz za to predviđenih šuma (Mažuran, 1989, 39-40).⁵⁶

⁵⁶ Međutim, iako su odredbe o održivoj eksploataciji graničarskih šuma jedno od općih mjesta vojnokrajiske ekohistorije 18. st., opće je mjesto i njihova vrlo teška praktična provedivost. Na temelju didaktičke ironije M. A. Relkovića (1857, 163), krajem 1770-ih, pomislili bismo da Caraffinih šumarskih odredbi, ili odredbi donesenih 1750-ih, nikad nije ni bilo:

„Nedadu nam (mrmrlja jedan nedokučivi naselac), gospoda, spaija, magistrat ili sudac sjeći šumu, kao do sada. Ne smijemo prez njihova dopuštenja i cedulje sjeći japiju i drva na vatru. A sam pripovieda, da je zapamtio kada je ovdje ili ondje bila plementia šuma kako stoborje i tako gusta, da ne bi zmiju iz nje za rep izvukao, pak opet ne zna, što će reći, nedati, što li štediti, što li sporiti? Pravo veliš, nedadu kako do sada. Evo ti uzroci, zašto to biva: jerbo ti do sad, prezposlen, zavrgavši sjekiru na rame, vazdan po šumi baćokaš, pak ugledavši gdje se iz hrasta izvijaju stršeni, misleći da su pčele, pleneš njim o zemlju i težko utečeš od stršenah, ostavivši hrast na zemlji; je li to od potrebe? Jerbo ti do sada, ugledavši u hrastu duplje, što je žuna izkopala, tresneš njim o zemlju, misleći da su u njemu puhovi, pak nenašavši ništa, ostaviš hrast na zemlji, nek trune; za koju je to potrebu? Jerbo ti do sada, utjeravši marvu i koze u šumu, naslađuješ se sjekući mlade hrastiće, da marva oko tebe brsti i ogriza; je li to kvar, ili nije? Jerbo ti do sada nehtjejući ciepati ležeću šumu, lupiš najvećim hrastom o zemlju, koj kada se satare, pokupiš sitnež pak voziš kući, a hrast ostane trunući. (...) O da se je ovako sporilo prije 50 godinah; ali su stari sjekli ne obzirajući se na posljednje.“ Međutim će i skrb o šumama po standardima Relkovićeve doba, za kasnije generacije predstavljati još jednu kariku u lancu nedostatnih napora na tom planu. Tako Hietzinger u

Slučaj nam „šumarske“ politike oko g. 1700. pokazuje da je, neovisno o razdoblju, teško održiva predodžba o društvu koje interakciju s prirodom vrši na monoton i pasivan način. Već i ovaj period poznaje princip, premda ne i – a to nije nevažno – obuhvatnost i koordiniranost svih onih antropizacijskih praksi koje povezujemo s modernističkom snagom prosvijećenog apsolutizma. Primjerice, jedna je od osnovnih zadaća svilajskih graničara 1690-ih podizanje „terrastia a Savo remore“ (Mažuran, 1988, 116), nasipâ kako bi se zaustavila Sava, kao što je već i ovaj najraniji period pod austrijskom vlašću obilježen preseljenjima selâ, radi obrane od vode (Poljanci).

No o pitanju automatskog pripisivanja određenih društvenih obilježja samo određenim povijesnim epohama zasad toliko. Jer potrebno je preispitati i olako pridavanje obilježja jedne epohe svim ostalim razdobljima. Ovo kažemo na temelju drugog sigurnog zaključka uz tablicu 2 – ona je ahistorična. No to je ujedno i njena najveća istraživačka vrijednost. Da je prostor brodske Posavine (Slavonije) oko g. 1700. zapušten, dobro je poznato, i tu sliku različite modelske kalkulacije i njihovi dramatični postoci nekultiviranog i zapuštenog zemljišta, samo mogu iznova potvrđivati. Ono o čemu nam, međutim, manjka svijesti, jest veoma ograničena mogućnost, ali i potreba onovremenog čovjeka da reprezentira prostor egzaktno i linearno. Geometrijsko mjerenje prostora, izvedeno iz apstraktnog, univerzalnog, odnosno lako konvertibilnog načela, u svakodnevnim uvjetima dominantno agrarne, samodostatne i lokalizirane ekonomike nije imalo nekog praktičnog smisla. Naprotiv, ekonomsko „mjerenje“ prostora moglo je biti od životne važnosti. Kako piše Herkov (1974, 116), nasuprot geometrijskoj mjeri „stoji tzv. ekonomska mjera za površinu, koja se ravna ili po jednodnevnom radu ili prema količini sjemenja koje je potrebno za sjetvu.“ Drugim riječima, prostor proizvodi logika oskudnih resursa, jer bi bilo koja druga u konačnici mogla dovesti do gladi. Geometrijsku izmjeru može si priuštiti jedino alodijalni (feudalčev) posjed (Herkov, 1974, 117), odnosno, u krajnjoj liniji, posjed „vrhovnog feudalca“, vladara/države. Tom logikom i 1699. dolazi do uspostave linearne granice – vladar je postao dovoljno moćan da može princip municipalne organizacije prostora primijeniti na, u duhu bilj. 60 shvaćenoj, nacionalnoj razini (Evans, 2006, 121; Muftić, 2013, 73). No, da se vratimo na početak niza: vezanje prostora uz resurse, značilo je njegovo vezanje uz konkretnu životnu praksu: duljinu

svom statističko-privrednom opisu Vojne granice (1820, 137-139), piše da su šumske uredbe, kako one iz sredine stoljeća, tako i one važeće, dotad najopsežnije, iz 1787., neusustavljene i neprikladne za poreznu eksploataciju, te da se tek od najnovijeg doba o krajiškim šumama počinje skrbiti na valjan način. Više o suprotstavljenosti „šumarskih“ zakonskih propisa sa „šumarskim“ običajima naroda Vojne granice, tj. o problemu „legaliteta i legitimeteta“ (D. Matanović) u valorizaciji graničarskih šuma tijekom 18. i 19. st., u: Matanović, 2003b.

koraka, količinu utrošenog sjemenja, u danu okopane ili pokošene površine, itd.⁵⁷ Bilo kakve izmjere „odozgo“, nalik Caraffinoj, još će dugo praktično uzmicati pred mjerama koje „vu ovom kraju navadne jesu“ (iz: Herkov, 1974, 136).⁵⁸ Stoga „jugerum“ (ili bilo koja druga jedinica) iz popisa 1698. ne da reprezentira dvije, tri ili četiri varijante stvarnih jutara, nego je teoretski moguće i to da se iza njega krije onoliko jutara, koliko je u popisu selâ. U smislu teoretiziranja iz 2.3. rečeno, upravo prožetost i neodijeljenost razina vremena, prostora i energije (npr., u izmjeri zemljišta hodanjem), kod linearnog čovjeka kapitalističkog doba stvara prilično nelagodan osjećaj. Ovaj ga, međutim, bolje od ikakvog računa, podsjeća na historijsko stanje, u našem slučaju, prostora brodske Posavine oko g. 1700.

4.4. Prostor brodske Posavine u makropolitickom kontekstu Europe kraja 17. st.

Ma koliko to ondašnjem njenom promatraču moglo biti nepojmljivo, ono što se na pragu 18. st. stalo događati u zapuštenoj Posavini, bilo je duboko povezano s procesima u jezgrama europskog sistema moći i kapitala. Transmisijski princip po kojem je ta povezanost funkcionirala, a što smo ovdje već ovlaš spomenuli, uočavamo u koncepciji stvaranja i razvoja sistema konkurentskih nacionalnih država, ponuđenoj od strane Charlesa Tillyja u studiji *Coercion, Capital, and European States, 990 – 1990* (1990).⁵⁹ Preduvjet nastanka, ali i opstanka ovog sistema sve do najnovijeg doba, za Tillyja je – rat. Potrebe za ratom i poslijeratnim uređenjem osvojenih teritorija usput nesvjesno stvaraju i šire institucionalnu i komunikacijsku mrežu, pacificiraju podanike, pretvarajući ih u građane, unificiraju porezni sustav, ubrzavaju kapitalističku dinamiku i sl. U tom kontingentnom procesu koji mi danas vidimo kao proces stvaranja države – legitimnog monopola (pri)sile – funkcija se središnje vlasti mogla intenzivnije oslanjati ili na (pozajmljeni) ekonomski kapital kao sredstvo kupnje moći, ili na prisilnu (političku) ekstrakciju i akumulaciju društvenih resursa nekog prostora. Do početka 18. stoljeća ovaj se sistemski koloplet bio već dobro zahuktao. Engleska se,

⁵⁷ Tako je nakon donošenja Slavenskog urbara 1756. g., na području slavonskih županija planirano današnjem čovjeku nešto teško zamislivo – „pokusna sjetva zbog ustanovljivanja konkretne površine urbarijalnog jutra“ (Herkov, 1974, 136).

⁵⁸ Tek je u sklopu porezne reforme na razini cijele Monarhije, sredinom 1780-ih, tzv. geometrijsko ili katastarsko, tj. bečko jutro (1600 četv. hvati) postalo jedinom mjerom „službene izmjere zemljišta, na temelju kojih se vrši odmjera i plaćanje državnih poreza.“ Tom je prilikom (1786.) ozakonjen i praktično postojeći „kondominij“ „između urbarijalnog jutra kao ekonomske mjere za površinu zemljišta“ i geometrijskog jutra kao mjere na temelju koje država oporezuje (Herkov, 1974, 124, 128, 134).

⁵⁹ Ovdje se nacionalna država ne shvaća kao etnokulturno homogena zajednica (ovo bi bolje opisivao pojam države-nacije) (Tilly, 1990, 3), nego kao organizacija homogenizirana u skladu s interesima onog što bi se (ne)popularno nazvalo vladajućom klasom.

kroz svoje *enclousures* i unutarnje sukobe, profilirala u prvi povijesni prostor u kritičnoj mjeri sistemski uvjetovan kapitalističkim društvenim odnosima (Meiksins-Wood, 2012, 212-213; Tilly, 1990, 152-159). Klasa integriranih relativno harmoniziranim proizvodno-fiskalno-kreditorskim kolanjem, ona je na razini „spojenih posuda“ europskog sistema podigla ljestvicu heterogenoj, staleškoj Francuskoj. Ipak, ako ova i nije bila kadra da na izazov odgovori strukturno, već politički, dvorskim apsolutizmom, austrijskim Habsburgovcima dalje na istoku i ovo je bio dovoljno krupan zalogaj.⁶⁰ Stiješnjeni između Francuske i Osmanskog Carstva, na razmeđu političkih i ekonomskih prostora (Tilly, 1990, 177), uvjetovani, drugim riječima, mrežom staleških tradicija dviju podjednako samosvjesnih političkih sfera (svojih nasljednih zemalja i drugih entiteta unutar Svetog Rimskog Carstva, te Ugarske) (usp. Bronza, 2012, 190), iz kojih su, svemu unatoč, morali umjeti crpiti *statemaking* (Ch. Tilly) potencijal (Press, 1986; Roksandić, 2003, 132; Evans, 2006, 56-74), Habsburgovci će o društvenoj unificiranosti reproduciranoj snagom systemske inercije moći samo sanjati. G. 1700., otprilike na polovici preko 30 godina dugog ciklusa ratova na raznim stranama (Bečki, Falački, Rakocijev ustanak, Rat za španjolsko naslijeđe, protuosmanski rat 1716-1718), deficit je Austrije iznosio 22 milijuna guldena (forinti). Godine 1718., na kraju razdoblja velike državne potrošnje i jednako takvih političkih uspjeha (a nisu znali za Keynesa) država je, s kamatama, bila dužna 74 milijuna (Pelidija, 1989, 24, 242)!⁶¹

Granica između tog nezavidnog stanja na računu i stanja prostora brodske Posavine oko godine 1700. tanja je nego što se naizgled čini. Popis 1698. g., sačinjen od strane predstavnikâ vlasti deficitarne kapitalom, vezan za posve ruralizirani prostor Slavonije bez točaka urbane koncentracije bogatstva, krcat je ilustracijama procesa političkog podčinjavanja intenzivnim oslanjanjem na tilijevski shvaćenu prisilu. Ona, međutim, obuhvaćajući svaku akciju ili prijetnju koja u pravilu uzrokuje štetu osobama i njihovom vlasništvu, pri čemu su dotične osobe svjesne i akcije prisiljavanja, i eventualne štete, implicitno obuhvaća i još nešto – moment pristanka. Sadržan u formuli „*incolae ultronee vitam militare volunt*“ [„*damnantes vitam colonicalem*“, zabilježeno je u Poljancima (Mažuran, 1988, 106)], on je jedno od općih mjesta Caraffina popisa. U kontekstu našeg rada, postavlja se pitanje, kako

⁶⁰ Svjesni smo determinističkog prizvuka ove pojednostavljene *action-response* sheme koja se jednoliko širi od tobože aktivnog Atlantika prema sve pasivnijoj unutrašnjosti. No, kako nam nije namjera raščlanjivati složene systemske interakcije, nego ponajprije ukazati na neodvojivost lokalne historije od globalnih kretanja, trenutno ćemo se zadovoljiti njome takvom kakva je.

⁶¹ S. Sršan (2010, xvii), ne navodeći metodu izračuna, procjenjuje da je krajem 18. st. 1 forinta vrijedila poput današnjih 50 eura. Mada nam se ova procjena čak čini i preskromnom, ovdje je bitno reći to da je omjer s kraja 18. st. (ili barem do 1790-ih), kakav bio da bio, uvelike važio i za početak stoljeća (o ovom više u: 7.3.5.).

značaj ove sintagme, ali i svega maloprije rečenog, prevesti u jezik prostora? U jezik okolnosti u kojima su se u „jakom“ okolišu uz Savu stekli specifični interesi (proto)moderne države s jedne i zatečenih lokalnih životnih poredaka s druge strane, uobličujući postepeno prostor Vojne granice (*Militärgrenze*)?

4.5. Brodska Posavina i granica 1699. godine

4.5.1. Relativna modernost habsburško-osmanskog razgraničenja g. 1699.

Kako ističe K. Kaser (1997a, 219), „nije nipošto bilo tako, da su odgovorne instance automatski pomišljale na adaptaciju sistema Vojne krajine na novodobivenim granicama.“ Ili, govoreći s prostornog aspekta, nije nipošto bilo tako da je Vojna krajina kao teritorijalizirani prostor, obilježen unutarnjom i vanjskom (ovom kao imperijalnom) granicom, „smišljena“ preko noći:

„...za razliku od 'krajine', koja je značenjski slojevitija, s naglašenim prostornim značenjem, u slučaju 'granice' težište je na onome što dijeli, razdvaja, sučeljava itd... Nije čudno da je pojam 'granica' znatno učestaliji nakon Karlovačkog mira 1699., tj. nakon međunarodno-pravnog razgraničenja, kada i pojam 'krajina' počinje sve više značiti 'granica'. To [o čemu Slukan-Altić (2003, 213-214) govori kao o promjeni poimanja i svijesti ljudi o granici] je proces cijela 18. stoljeća“ (Roksandić, 2003, 27).

Do toga da odluke i implementacija mirovnog sporazuma iz Srijemskih Karlovaca ispadnu korespondentni s "razvojnim potrebama modernih država" (Roksandić, 2003, 122), makar su se bili ticali životnih sredina koje u tom trenutku potrebe nalik onima modernih država teško da su mogle imati, doveo je stjecaj nekoliko procesa. Prvo, razlika između imperijalne samosvijesti i snage vojnih struktura Austrije koja 1683. u podunavsku *reconquistu* ulazi gotovo pa nevoljko – Mažuran (1998, 247) piše da je prvo što je njena diplomacija učinila nakon pobjede kod Beča, bila mirovna ponuda Osmanskom Carstvu – te Austrije koja kraj rata dočekuje vojno konsolidirana, sa znatno proširenim teritorijem (pritom s Ugarskom koja 1687. napokon ulazi na popis habsburških nasljednih zemalja), neusporediva je.⁶² Ako i bez nečega što bi se moglo nazvati razrađenim planom za dalje, austrijska država oko 1700. više

⁶² Valja doduše, u svjetlu navoda K. Vöcelke (2010, 51-54) i R. J. W. Evansa (2006, 75-98), istaknuti da u povijesti habsburške države 1683. g. predstavlja drugu prekretnicu, procesno neodvojivu od prve, g. 1620., prijelomne u smislu podčinjavanja moćnih čeških/protestantskih staleža, njihove transformacije u dvorsko činovništvo, kao i razvoja, o feudalnim obrascima neovisne, stajaće vojske u toku Tridesetogodišnjeg rata.

zasigurno nije bila spremna „ispustiti iz ruku kontrolu državnih interesa i prepustiti je staležima“, kao što je to bio običaj pri uređivanju starih krajini. Odmah po osvajanju, Slavonija i Srijem stavljeni su pod upravu Dvorske komore, u statusu *neoaquisata* (Kaser, 1997a, 221-222). Moć za preuzimanje vlasti na terenu (čitaj: prostoru golemih površina praznog zemljišta pravno nereguliranog statusa) u tom su pak času (1690-e) imale u prvom redu strukture carske vojske. U svakom slučaju, Slavoniji se smiješila u osnovi birokratska artikulacija prostora, a ona teško da se mogla zadovoljiti artikulacijom prostora svojstvenom upravi kakvog velikaša. S druge strane buduće granice, zanimljiv nam je razvoj situacije u Bosni, koju rat 1683-1699 (ponovno) pretvara u istureni pojas Osmanskog Carstva. U vrijeme sklapanja karlovačkog mira ovaj je pašaluk, stjecište muslimanskog stanovništva izbjeglog iz Ugarske, obilježen strahom i iščekivanjem novih napada „đaurških“ sila (Pelidija, 1989, 50-51; 2003, 80).⁶³ Što je moralo biti jasno i bez parafiranja teksta sporazuma, Bosnu je očekivalo organizacijsko i infrastrukturno osnaživanje sustava kapetanija – već 1691. pod francuskim pokroviteljstvom gradi se utvrda na bosanskoj strani Broda (Zirdum, 2002, 167) – koje su kao jedinice vojno-redarstvenih funkcija, od samih početaka u 16. st. uvijek bile jasno teritorijalizirane (Kreševljaković. 1954, 13). Naposljetku, nije da prethodni period ne poznaje načela razgraničenja primijenjene 1699. Oni su čitljivi već i iz Žitvanskog mira 1606., nakon kojeg se na austrijskom pročelju krajine usustavljuje stražarsko-signalna mreža čardakâ (Muftić, 2013, 59, 67, 80-81). Ovo se „razgraničenje“, međutim, uvelike prostiralo kompaktnim kopnenim zonama, pri čemu nije doticalo neki zaokruženi, primarno civilni prostor (npr. Bosnu), koji bi se vjerojatno nastojao „ogradi“ od fluidnih i nesigurnih životnih praksi krajine („mali rat“, „ekonomija pljačke“).⁶⁴ Tijekom većeg dijela 17. st. navedene se okolnosti nisu mijenjale.⁶⁵ A onda je krajem stoljeća petnaestak godina ratovanja stvorilo preduvjete za linearno razgraničenje.⁶⁶ Tako čl. 5 srijemsko-karlovačkog mira kaže i ovo:

⁶³ Zirdum (2002, 162) donosi procjenu o oko 130 000 muslimanskih izbjeglica pristiglih u Bosnu za Velikog bečkog rata.

⁶⁴ Npr., zbog hajdučkih upada s njihova teritorija u Bosnu, u godinama nakon 1699. osmanske vlasti od austrijskih i mletačkih vlasti traže jače pogranične kontrole, uz prijetnju da će u suprotnom zatvoriti granične prijelaze, odnosno podići dodatne čardake (Pelidija, 1989, 59-60).

⁶⁵ Oko „tradicionalnih“ pitanja preuzimanja i(li) strateškog rušenja i zabrane podizanja tvrđava, te prava oporezivanja pripadajućeg stanovništva vrti se i Vašvarski mir iz 1664. g. U njegovu čl. 1 stoji: „Neka gradovi i tvrđave Transilvanije, koje je okupirala careva vojska, budu vraćeni transilvanijskom princu i magnatima (...) s tim u skladu, neka i ostali spomenuti gradovi i tvrđave te ostatak kraljevstva Transilvanije ostanu u starom stanju spokoja“ (iz: Noradounghian, 1897, 121-123).

⁶⁶ U najnovije vrijeme, ratove, mirovne ugovore i iz njih proistekla razgraničenja između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva, od mira u Srijemskim Karlovcima 1699., preko Požarevačkog 1718. i Beogradskog 1739., do mira u Svištovu 1791. g., iz političko-historijske perspektive detaljno raščlanjuje već ranije spomenuti Bronza (2012). Stoga po ovom pitanju, u vezi svih eventualnih nedoumica općenitije naravi, upućujemo na njegovu studiju.

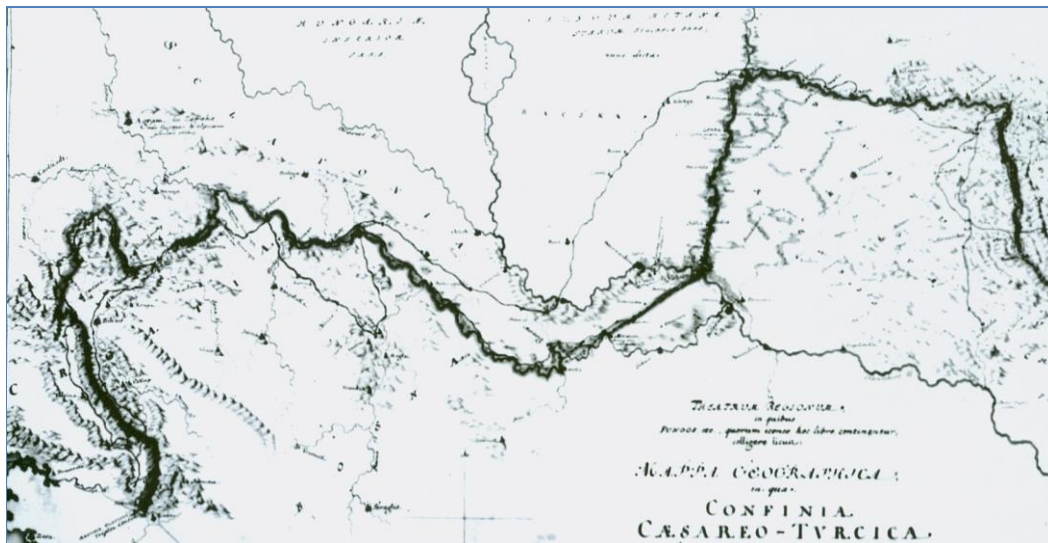
"...neka [u nedostatku prirodnih oznaka] povuku i odrede granicu sa znakovima u vidu rova, kamenja, kočeva i ostalog" (iz: Kovačević, 1973, 77, 111). Ali ponajprije – rijekâ. Granica je povučena natrag na prirodne razdjelnice, tokove Une, Save, Tise, Moriša. Spomenuti čl. 5 određuje:

„...neka bude u zajedničkom posjedu rijeka Sava koja je između dva teritorija, a i ostrva koja se u njoj nalaze.⁶⁷ Podanici dviju strana neka se ravnopravno koriste kako saobraćajem lađa tako i drugim pogodnostima, i neka se međusobno lijepo odnose. A područje Bosne, koje se nalazi s ove strane rijeke Une, omeđeno je s jedne strane obalama rijeke Save, a s jedne strane obalama rijeke Une. Austrijska vojska u Dubici, Jasenovcu, Doboju i Brodu koji su unutar spomenutih granica, i u svim sličnim mjestima na tom području, da se izvede i evakuiše, i da se to područje u potpunosti otrijebi (...) Neka se u Brodu, koji se nalazi na obali Save s bosanske strane, uklone neka nova utvrđenja pri izvođenju austrijske vojske koja je u njima, i neka se likvidira kao grad blokiran utvrdama, i neka se ne utvrđuje kao tvrđavska fortifikacija, s tim da bude sjedište, prolazište i prelazište trgovaca“ (Kovačević, 1973, 68-69).

Karta 6. Slavonija 1691. g. (iz: Hajdarhodžić, 1996, 76). G. 1688., šumom Garevicom na prostoru današnje Moslavine (Petrić, 2012, 64), tada krajiške "ničije zemlje" između osmanskih i habsburških posjeda, Osman-aga Temišvarski, austrijski zarobljenik, probijao se, kaže, dva dana, ne ugledavši ni sunca ni neba (Temišvarski, 2004, 24).

⁶⁷ Na dijelu Save koji je postao graničnim, od ušća Une do ušća Bosute, postojale su četiri ade: kod Broda, vjerojatno na ušću Bosne u Savu, kod Županje i kod Rače. Danas postoji još samo brodska (Kovačević, 1973, 77).

Karta 7: *Confinia Caesareo – Turcica*, prema odredbama Karlovačkog mira 1699., prvog osmansko-habsburškog sporazuma praćenog sustavnim kartiranjem ugovorenog razgraničenja (iz: Hajdarhodžić 1996, 69; Muftić, 2013, 81).

4.5.2. Prostor brodske Posavine i razgraničenje 1699. godine

Gore smo pretpostavili da je razgraničenje 1699. obilježeno rijekama, jer su one u prostoru inkompatibilnom s modernim konceptom državne granice najefikasnije mogle odigrati graničnu ulogu.⁶⁸ Ako je tako, onda nas citirani čl. 5 uvodi u zanimljivu podvojenost uloge rijeka, tj. Save, u karlovačkom sporazumu. S jedne strane nedvosmislena razdjelnica, sama je definirana kao zajednički posjed.⁶⁹ Krajina kao da je svedena na ono što ju je trebalo demontirati. Ova se dvojakost očituje i u prostoru brodske Posavine oko g. 1700. Sela s lijeve strane rijeke kao svoju južnu među samo jednom navode samu Savu, a inače toponim s druge strane. Zbjeg navodi Koraće, Rušica Bagato (neubicirano), Klakar Vinsku, D. Bebrina bosanski Svilaj i Vučjak (Mažuran, 1988, 186, 141, 105, 102; tablica 3). Još neudomaćeni stanovnici slavonskog Svilaja ističu da u potpunosti ovise o njivama, livadama i ribnjacima s desne obale rijeke, na kojima rade „in timore Turcarum“, „cum periculo vitae“ (Mažuran,

⁶⁸ Ipak, ne bi bilo dobro ulogu rijeka kao faktorâ granice ni pretjerano i dekontekstualizirano isticati. Linearna granica je 1699. povučena i dugačkim kopnenim pojasom (na kojem se, naposljetku, nalazi i simbolički važan *Triplex Confinium*), što jasno pokazuje udio imperijalne, političke moći u cijelom procesu uspostave. Naravno, hipotetski je zanimljivo pitanje bi li te moći „dostajalo“ da nije bilo Save, Tise ili Moriša, odnosno, bi li linearno razgraničenje i tada bilo provedivo i održivo. Na njega je nezahvalno odgovarati, ali nas ono upućuje na procesualnost cijele stvari i neodrživost izoliranog promatranja bilo kojeg od njenih segmenata (okoliša, društva, politike i dr.).

⁶⁹ Danas je, naprotiv, uobičajeno da se, "kada granica prolazi vodenim tokom, granična crta uglavnom određuje kao crta geometrijske sredine vodenoga toka ili kao crta sredine plovne matice (*thalweg*)“, u slučaju plovniha vodenih tokova (Pezo, 2007, 269-270).

1988, 116-117, 107). Svijest o pitanju ugroženosti (preseljenog) pograničnog stanovništva, a time i novog graničnog režima uopće, od strane bivših gospodara, nediscipliniranih, odmetničkih odreda, ili – u smislu ugrožavanja graničnog režima – životnih navika samog pograničnog stanovništva, sporazum iz 1699. izražava u više navrata.⁷⁰ Jedno je, riječju, bio prostor reprezentiran tekstom mirovnog sporazuma, a drugo ambijentalni, životni prostor u kojem su se na samoj rijeci dva imperija stapala u jedno (ovo, vidjeli smo, čak i formalno-pravno). U prilog slici kohabitacije prostorâ osmanske i austrijske Posavine, svjedoče i prostorne predodžbe stanovnikâ selâ brodske Posavine. Npr., u bosanskoj unutrašnjosti leže neke od krajnjih točaka („confinia“) njihovih mikroregionalnih gravitiranja. Oni, prema popisu 1698., kao značajnija mjesta u okruženju navode Kobaš, Dubočac, Požegu, Đakovo ili Tešanj, mjesta čije su centralne (komercijalne) funkcije mogle imati značaj u prvom redu za osmansku brodsku Posavinu. Naprotiv, navodi Osijek, (iz kojega moraju dovoziti streljivo i hranu, dok su u osmansko vrijeme morali održavati mostove prema njemu), Petrovaradina⁷¹, Babine Grede, ali i Broda „trans Savano“ ili Doboja („confinium Doboy“, „turcicum confinium“) (Mažuran, 1988, 105, 109, 183), znak su kako prekosavske komunikacije u kontekstu pokušajâ austrijske ekspanzije dalje na jugoistok, tako i ocrtavanja budućeg „ovostranog“ („cis Savanum“) vojnograničarskog prostora. Jasno, slavonski Brod za naša sela funkcionira kao centralno mjesto u svakom od ovih prostornih režima.

⁷⁰ Čl. 5: „neka ni s jedne od dviju strana ne dolazi do povrede granice koja je povučena i utvrđena, i neka ne bude miješanja i prisizanja u posjed i upravu jedne i druge strane, neka ne bude pritiska na podanike dviju strana nametanjem podložnosti i neka se nikako pritiskom i prisiljavanjem ne zahtijeva harač...“

Čl. 8: "Neka se strogo zabrani da se tajno i iznenada aktiviraju čete, vrše napadi, zauzima zemlja, plijeni, ruši i vrši nasilje nad podanicima. Oni koji se ponašaju protivno ugovoru, neka se...uhvate... i neka se prema njima... bez milosti izvrše sankcije primjenom kazne... Opljačkane stvari neka se krajnjom pažnjom iznađu i po istini i pravdi vrate njihovim sopstvenicima. Neka se skrene pažnja i upozore starješine, komandanti i svi funkcioneri da se čuvaju labavosti i da vjerno i čestito utvrde činjenično stanje stvari. Među onima koji ne pokazuju poslušnost i disciplinu neka se izvrše sankcije, neka se svrgnu oni koji zaslužuju svrgnuće, a oni koji po zakonu zaslužuju smrt neka budu smaknuti".

Čl. 9: "Smutljivci, neposlušni i zli ljudi među podanicima dviju strana neka se ne prihvaćaju ni s jedne strane i neka ni na koji način ne budu štićeni. Ovakvi smutljivci, četedžije i pljačkaši, ma čiji podanici bili i na kojem god se teritoriju nalazili, neka budu kažnjeni kako zaslužuju, ako se kriju neka se sazna gdje su i o tome obavijeste njihovi zapovjednici da bi ih kaznili. Ako zapovjednici i komandanti ispolje nemarnost i oklijevanje u kažnjavanju ovakvih prestupnika, neka budu pozvani na odgovornost, ukoreni, svrgnuti i tako onemogućeni. Da bi se potpuno suzbilo nasilje ljudi sa platom i sa feudalnim beneficijama, neka se nikako ne sakrivaju i ne izdržavaju hajduci koji žive od krađe i drumski razbojnici zvani prebjezi, nego neka se kazne kako oni tako i oni koji ih prikrivaju..." (Kovačević, 1973, 69-75).

⁷¹ Petrovaradin, razumljivo, ni u jednom slučaju nije označen granicom sela, ali se u svakom slučaju donosi udaljenost između dotičnog sela i njega.

	Šumeće	Kaniža	Zbjeg	Slobodnica	Ruščica	Klakar
Međe (E-W-S-N)	Zbjeg-Banovci-Dubočac-Kaniža	Brod-Bebrina-Šumeće-Andrijevc	Brod-Šumeće-Koraće-Sibinj	Greda-Sibinj-Varoš-Brsanica	G. Bebrina-Brod-Bagato-Vrba	D. Bebrina-G. Bebrina-Vinska-T. Kuti
Granice (E-W-S-N)	Brod-Kobaš-Dubočac-Požega	Brod-Kobaš-Dubočac-Požega	Brod-Kobaš-Tešanj-Požega	Brod-Dubočac-Tešanj-Požega	Babina Greda-Brod-Doboj-Našice	Babina Greda-Brod-Doboj-Đakovo
	Trnj. Kuti	D. Bebrina	Poljanci	Oprisavci	Svilaj	Prnjavor
Međe (E-W-S-N)	Poljanci-Ruščica-[D.] Bebrina-Zadubravljje	(bos.) Svilaj-Klakar-Vučjak-Poljanci	Oprisavci-T. Kuti-D. Bebrina ⁷² -Bicko Selo	Sredanci-Bicko Selo-T. Kuti-Topolje	Sava-Oprisavci-(bos.) Svilaj-Sredanci	Kopanica-Svilaj - (bos.) Novi Grad - Divoševci
Granice (E-W-S-N)	Sokol-Brod-Doboj-Našice	Sokol-Brod-Doboj-Osijek	Babina Greda-Brod-Sokol-Đakovo	Babina Greda-Brod-Doboj-Đakovo	Babina Greda-Brod-Doboj-Đakovo	B. Greda-Brod-Novi Grad-Đakovo

Tablica 3. Indikacije lokalnih i regionalnih veza u vidu međa (lat. meta, ae, f) i granica (lat. confinium, ii, n) selâ brodske Posavine 1698.⁷³

A opet, gornjim pokazateljima unatoč, naročito nakon karlovačkog mira, u brodskoj se Posavini očituju i podjela te „otrijebljenost“ (kako je to zgodno preveo E. Kovačević). Gore spomenuta mjesta s desne obale Save u ovo su vrijeme redom napuštena, katkad i zajedno s imenom premještena na slavonsku stranu (Svilaj). I ostala bosanskoposavska mjesta pod vjerskim nadležštvom franjevac, u ratnom su periodu u cijelosti iselila u Slavoniju i užu Ugarsku (Zirdum, 2002). Inače, i mimo strukturnog ekohistorijskog odnosa Dinaridi-Panonija, emigracija iz Bosne, izražena od vremena Bečkog rata, kroz cijelu prvu polovicu 18. st., pa i kasnije (Pelidija, 2003, 88; Matanović, 2003a, 354), ne treba čuditi. Na stranu (prenaglašeni?) vjersko-ideološki moment (bilj. 45), valja istaknuti već spomenutu činjenicu da nakon 1699. i „opkoljenu“ Bosnu zadešava svojevrсни *statemaking* proces. U periodu intenzivne obnove sustava pograničnih utvrda i palanki, gradnje čardakâ, rekonstrukcije putova, osnivanja novih kapetanija (1699.-1716., 13 novih, potom do 1737. još 11, skoro sve

⁷² Izvor greškom navodi G. Bebrinu.

⁷³ Mada se i jedan i drugi pojam mogu upotrebljavati u značenju granice, međe i sl., „meta“ izvorno znači stožac, biljeg, brežuljak, pa stoga i međaš ili kotar. Radi se, dakle, o pojmu s tendencijom označavanja granice uporabnog, lokalnog, svakodnevnog prostora. Neki širi granični prostor označavat će pak pojam „confinium“ (LHR, I, 560; LHR, II, 1907). Ova razlika donekle se dá naslutiti i u onodobnoj semantici: npr., I. Belostenec (1740, 339-340, 777) „confinium“ označava kao „konec zemlje, gde se z drugom zestaje“, odnosno, kao „mejaš“, „kotar“ ili „krajinu“. „Meta“ mu je „vse kaj je zdola debelo i široko, a zgora vusko“, odnosno, „zmera“, „cilj“ ili „limes“.

uz granicu)⁷⁴ (Kreševljaković, 1954, 19), omjer je bosanskog i Portinog udjela u troškovima ovih poslova bio 7:1 (Pelidija, 1989, 108)! Pritisak na raj u mogao je samo neugodno rasti, tim više što se istodobno počela profilirati zemaljska, centralnoj vlasti nepokorna elita (Filipović, 2007, 66-67). Nasuprot ovom, s vremenom sve dekadentnijem društvenom poretku, ali ipak poretku, nalazila su se plodna, a pusta i u svakom smislu neregulirana austrijska prostranstva sjeverno od Save. Moglo bi se reći da je oko 1700. g. postavljena ploča za još jedan migracijski ciklus iz dinaridske unutrašnjosti u Panonsku nizinu. Međutim, ambijent u koji je postavljena, onome tko bi ga bio znao pročitati, dao bi do znanja da će taj ciklus biti sve samo ne jednodimenzionalan: 1690-ih duž lijeve je obale Save podignuto na desetke „stražarnica zvanih čardacima“ („vigiliis Savanis Cserdak dictis“), kako ih na više mjesta označava popis 1698. (99, 107, 112, 116,...), iskazujući time mjeru u kojoj su njihov pojam i funkcija u ovom prostoru bili novost na koju se tek trebalo priviknuti (a kamoli da bi bili iščitavani kao simboli carske granice).⁷⁵ No mada još neukorijenjen, čardaklijski sustav predstavlja, u svega nekoliko godina instaliranu, materijalnu osnovu svojevrsne posavske komunikacijske revolucije: puščani signal odaslan kod Jasenovca za dvadesetak je minuta mogao uzbuniti čitav kraj sve do Bosuta (Mažuran, 2005, 72). U režiji središnjeg državnog aparata, a izvedbi seljakâ, mahom dojučerašnjih kmetova – dva su se elementa jedan u drugome zrcalila – smještenih u rijetkom rasporedu duž posavskih ritova, lugova i barâ, ocrtavani su prvi obrisi prostora buduće Vojne granice.

⁷⁴ U užoj Posavini oformljene su četiri: Kozaračka, Kobaška, Brodska i Vrandučka (Kreševljaković, 1954, 19).

⁷⁵ U formulaciji nema, npr., atribucije „vulgo dictis“ („narodski zvanog“) koji u službenim, latinskim spisima općenito označava ustaljeni, lokalni naziv za neki pojam ili pojavu.

V.

NADOVEZIVANJE ILI NEDORASLOST? SOCIOEKOLOŠKI SISTEM BRODSKE POSAVINE 1700-1740

5.1. Nove potrebe, stare metode

5.1.1. Uspostava Vojne granice u prostoru južne Panonije

„Teutsche Militär-Staat“ ili „Gräntze“, kako ju je nazivao grof Caraffa (Mažuran, 2005, 96), ili historiografski rečeno, Vojna granica, tada od Moriša do Kraljeve Velike uzvodno od Jasenovca, do jeseni 1702. i faktički je osnovana. Još se jednom „Dunav Savom oženio“⁷⁶ – do ušća Bosuta prostirala se Savska, a dalje na istok Dunavska granica (Kaser, 1997a, 224). Spomenuti jesenski rok Mažuran (2005, 96, 86) određuje okončanjem procesa izmjere zemljišta i podjele vojnih lena časničkom kadru (370 ljudi) te ljudstvu uključenom u graničarsku službu u svojstvu narodne milicije (1400 hajduka, 950 husara). Pritom je na Savskoj granici, tj. u tamošnjim važnijim uporištima, izgleda, stacionirano 137 časnika, 585 husara (konjanika) i 837 hajduka (pješačka), npr. u Brodu do 100 od svakih, u Kobašu oko 50 prvih i do 100 drugih, itd. (Mažuran, 2005, 76-77, 161).⁷⁷ Osim plaćene narodne milicije kao udarnog kontingenta, namijenjenog i djelovanju izvan zemlje, oformljena je i neplaćena zemaljska milicija, sekundarni graničarski kontingent, namijenjen službi na čardacima, čije su posade bile unovačene po posavskim selima, poput naših (Kaser, 1997a, 224). Čardaklijâ je prvih godina, pa i desetljeća 18. st. moglo biti do 1600. Npr., 1702. ih je na potezu od Štivice do Kopanice, dakle na nešto manje od trećine Posavske granice, popisano oko 1000 (popis u: Mažuran, 2005, 100-101, 161).⁷⁸ Kao upravne instance graničarskih postrojbi/milicijâ

⁷⁶ Naslov narodne pjesme s početka 18. st., koju nam Roksandić donosi u: 2007, 63.

⁷⁷ Po toj prvoj sistematizaciji, hajdučka (pješačka) kumpanija (Kaserov termin, Mažuran koristi „četu“) brojala je 100, a husarska (konjička) 50 vojnika. Kaser, za razliku od Mažurana, navodi broj od 15 hajdučkih kumpanija, dakle, 1500 pješaka (Kaser, 1997a, 224). Narodna milicija bila je raspoređena u 9 kapetanija: Kraljeva Velika, Gradiška, Despotov (Slav.) Šamac, Brčko, Morović, Rača, Petrovaradin, Kovilj, Titel. Predviđen broj unovačenog ljudstva u Posavskoj granici iznosio je 900 hajduka i 650 husara (Mažuran, 2005, 77), međutim, on, sudeći prema broju dodijeljenih lena (837/585), očito nije dosegnut (usp. Mažuran, 2005, 88, 92).

⁷⁸ Inače, o mehanizmima uzbunjivanja, kao i o općenitoj historiji slavonsko-srijemskih graničarskih čardakâ u: Kljajić, 2002. Što se pak tiče njihova broja oko g. 1700., Mažuran (2005, 71) će reći da ih je 1698. na području

oformljene su pak tri Velike kapetanije, u posavskim tvrđavama Gradišci, Brodu, ujedno sjedištu zapovjedništva, tj. pukovnika Posavske granice, te Rači (Kaser, 1997a, 223; Skenderović, 2012, 103). Nad svima je, sve do razgraničenja Vojne granice od slavonskih županija (1745.), kao vrhovna komanda stajala osječka Zemaljska uprava kombiniranog, vojno-komorskog sastava.

Ovaj nam opći prikaz pokazuje da 1702. Granica nije bila osnovana na bogzna kako širokim resursnim osnovama, jer ovih u tom trenu nije ni bilo. Naime, s obzirom na napregnutost državnih financija, ali i nespremnost za dizanje ruku od ovog prostora, koji se Beču otvarao kao zona neprikosnovenog utjecaja, tako rijetka u njegovom političkom svijetu (usp. Roksandić, 2007, 63-64), "izlaz je mogao biti samo u što većem samofinanciranju" vojnograničarske organizacije (Kaser, 1997a, 222). Pritom treba napomenuti da se pod pojmom samofinanciranja Granice misli na sposobnost ponajprije civilnog, nepovojačenog dijela slavonsko-srijemskog stanovništva da kroz poreze i druge materijalne obveze financira graničarsku vojsku (ali i civilnu birokraciju) u Slavoniji i Srijemu (Mažuran, 2005, 91).⁷⁹ Primjerice, za plaće je graničara duž Posavske granice 1702. predviđeno oko 40 000 guldena, što je čak bilo za nekoliko tisuća manje od visine poreza koju je 1698. dogovorio Caraffa (Mažuran, 1989, 35; 2005, 91, 78). U praksi je, međutim, aktivni saldo hipotetski autarkične računice puno lakše hlapio, pa je i broj plaćenih graničara mogao biti veoma ograničen.⁸⁰ U tom je smislu, a u kontekstu zemljom bogatih Slavonije i Srijema, „moneta“ financiranja

od Jasenovca do Bosuta (Morovića) bilo 86, razmaknutih u prosjeku 1600 m. Kaser pak (1997a, 224-225) kaže, *planirano* ih je 90, razmaknutih po pola sata hoda, predviđenih za 2865 čardaklija (30 po čardaku). Slično, unatoč maloj omašci, smatra i Kljajić [u: 2002, 140, „potrebno brojno stanje“ (usp. Kaser, 1997a, 225) poistovjećuje sa stvarnim]. Uglavnom, Kljajić smatra (2002, 135, 141), što korespondira s Kaserom, da su početkom 18. st. čardaci stvarno bili posijani na međusobnoj udaljenosti od 1 do 3 sata, te da broj od njih 90-ak čini popis planiranih, a ne podignutih, što zaključuje na temelju karata: ni na jednoj nije ucertan tolik broj čardaka (npr., da ih je na Beaussovoj karti Posavske granice iz 1717. ukupno 50; toliko bi ih moglo biti i na prethodnim Müllerovim, iz 1699.). Broj od 80 i više čardaka svojstven je vremenu druge polovice stoljeća, te je teško zamisliti da ga je početkom 18. st. mogla održavati posavska zemaljska milicija od oko 1600 ljudi (1699-1718, 9 satnija s po oko 180 ljudi) (Kljajić, 2002, 140), dostatna upravo za 50-ak čardaka (štoviše, prema F. S. Engelu, 1971b, 511, ni oko 1735., duž rijeke Save do Rače nije stražarilo više od 1000 ljudi, što, s obzirom na to da je granica 1718-1739 išla sjevernom Bosnom, nije nelogično).

⁷⁹ Pobornik uređenja Granice na minimalističkim osnovama je i Caraffa koji smatra da, s iznimkom puka uz granicu na Savi, svo stanovništvo treba staviti u civilni, porezno-obveznički status („numehro der Soldath von Bauernstand separirt, und ausser der einzigen Gräniz ahn Sawfluess, dass ganze Land ad Statum Civilem et Rusticum redigirt, und auf ein sichere dem Aerario Camerali zuentrichten habende Gelt = Contribution eingereicht werden solle...“, u: Mažuran, 1989, 111).

⁸⁰ Stoga je najbrojniji segment (potencijalno) graničarske populacije bio onaj četvrti (treći su činili tzv. „Meriten“ – zaslužni). U njemu su bili „svi oni koji su se prijavili za vojnu službu, ili su već obavljali neku... pomoćnu vojnu dužnost, ali zbog ograničena broja graničara nisu bili primljeni u vojnike. Kako je broj prijavljenih bio dosta velik“, iznosi Mažuran, „očito da su unovačivani mlađi i tjelesno sposobniji ljudi, koji su se iskazali i kao dobri jahači i znalci o konjima, te vješti u baratanju oružjem“ (Mažuran, 2005, 87; o problemu realnog i trajnog statusa tolikih ljudi kojima je prethodno „versprochenen Freyheit“, raspravlja i Caraffa, u: Mažuran, 1989, 145).

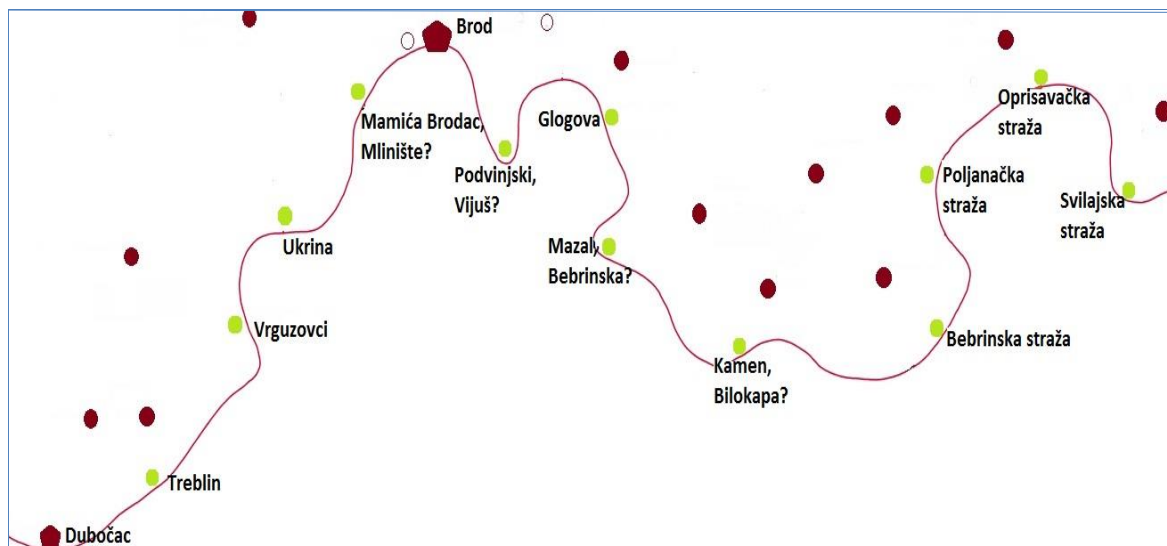
plaćene vojske mogla biti ponajprije zemljišna, lenska.⁸¹ I nije da se temeljem dobivene površine nominalno nije mogla ostvariti prihvatljiva zarada: 18 jutara oranice à 2400 kvadr. hvati (15,5 ha) i 4 livade (oko 3,5 ha) (usp. Herkov, 1974, 133) dodjeljivanih hajducima, najnižem rangu, Caraffa je procijenio na godišnji prihod od 50 forinti, dok se pri vrhu visini čina analogne posjedovne piramide nalazilo preko 17 puta veće nadkapetansko leno, od oko 312 jutara (270 ha) oranica te oko 69 jutara (60 ha) livada (Mažuran, 2005, 80). Bio bi to, dakle, pogotovo za oficirski razred, veoma ugodan ratni dobitak, da istodobno do punog izražaja nije dolazilo i naličje zemljom bogate zemlje – veoma slaba napućenost. Rukû za obradu tolikih površina, pa k tome i za odrađivanje graničarskih obveza (straže, rad na tvrđavama i dr.), naprosto nije bilo. Ma koliko god one bile premjeravane, procjenjivane i dodjeljivane u formi posjeda, šikare su i dalje ostajale šikarama.⁸² *Last but not least*, značaj je pojedinačnih izmjera mogao biti veoma relativan, budući da je, vjerojatno dijelom i uslijed tadašnjih praksi poimanja prostora (usp. 4.2.2.), Vojna granica kao cjelina kroz prvu polovicu 18. st. funkcionirala ne kao prostor ustrojen teritorijalno (geometrijski), nego preko ljudi (ekonomski). Dvorska je komora i nakon 1702. ostala vlasnik svih ratom stečenih posjeda, samo što je vojnim vlastima ustupila tzv. *ius super personas* nad određenim brojem muškaraca-graničara i njihovih obitelji (Kaser, 1997a, 227-228; Mažuran, 2005, 79). U konačnici je, kako ilustrira Kaser, nerijetko dolazilo do toga da je jedan brat u zadruzi bio graničar, a drugi (vojni) kmet. Granicu je od Provincijala dijelilo kućno ognjište.

⁸¹ Husari i hajdugi plaćani su isključivo zemljišnim posjedom. Ostali pak činovi trećinu su plaće primali u gotovini, a dvije trećine kroz posjed (Kaser, 1997a, 233).

⁸² Svjesna je toga i Dvorska komora kad u Caraffinom liku, nasuprot vojnim strukturama Slavonije dražeg kraljevskog jutra („dergleichen Joch von Militarischer Seithen praetendiret“), nastoji institucionalizirati i proširiti primjenu manjeg jutra od 4600 m². Sve povrh ove, za subzistenciju i više no dostatne mjere je, smatra Caraffa, nepotrebno i neekonomično zahvaćanje prostora („unnöthwendige Grösse eines Jochs, und wegen soviler tausent und tausent für die gesambte Gräniz=Miliz zu excindiren bevorstehenten Joch Grundstückchen“) (u: Mažuran, 1989, 170). Pa mada je na kraju Dvorsko ratno vijeće prihvatilo još i manju varijantu „Caraffinog jutra“ (Herkov, 1974, 132), izmjere na terenu dosta su problematične: kaže krajem 1702. Caraffa, „oduzmu li se šume, šikare i plavljeni tereni, mogu reći da sam pregledao/nadgledao do trećinu izmjerâ Slavonije; koliko je pak selâ bilo premjereno po onoj iskvarenoj mjeri, uzeto je u razmatranje“ („fast beyläuffig ein Drittel des Landes Slavonien ausmachen dörfte bey mir selbst überlegt und wievil Orth und Dorffschafften stante eius modi mensura abfällig gemacht, und in die Gräniz=Lineam mit hineingebracht wurden, in reylffe Consideration gezogen“) (u: Mažuran, 1989, 170).

Broj kuća te omjer popisanih unovačenih i neunovačenih (IV. razred) muškaraca u nekim brodsko-posavskim mjestima 1702.										
	Kobaš	Banovci	Dubočac	Šumeće i Kaniža	Zbjeg	Sibinj	Slobodnica	Brod i Varoš	Podvinje	Svilaj
kuća	160	19	80	28/35	oko 40?	90	48	360 (?)	oko 20?	44
omjer	150/19	25/3	31/26	62/20	31/10	31/19	20/21	160/46	30/3	32/15

Tablica 4. Vidimo, sela su u brodskoj Posavini manje-više u potpunosti povejana (prema popisima iz: Mažuran, 2005, 100-101, 107, 115-160). Osobito je ovdje imao gdje biti iskorišten onaj četvrti, „pseudo-graničarski“ razred (bilj. 81). Primjerice, dok je tlaka na ime izgradnje gradiške tvrđave iznosila 150 ljudi i 6 kola dnevno, ona na ime brodske iznosila je 501 čovjeka i 24 kola dnevno (Kaser, 1997a, 240). Kako su prostor Granice u prvoj polovici stoljeća doslovno činili ljudi, sve ovo u konačnici upućuje na zaključak da je brodska Posavina bila prostor najizraženije „anticipacije“ buduće teritorijalizirane Vojne granice.

Karta 8. Sustav čardakâ u prostoru brodske Posavine g. 1700., prema Marsiglijevima kartama i komorskim popisima 1702. (u: Marković, 1998, 153-155; Mažuran, 2005, 115-161). Popis 1698., kao i neke kasnije karte (npr., Briffautova, 1738.), čardake naziva *excubiae*, što je riječ koja, prema Marevićevom *Lat.-hrv. enciklopedijskom rječniku*, označava „stražarenje, bdijenje, spavanje izvan kuće“, drugim riječima, izvan dosega društveno-disciplinarnih mehanizama.

5.1.2. Suvremena država i predmoderni socioekološki modeli

O velikim ambicijama austrijske antropizacije okoliša Vojne granice s jedne, ali i primoranosti na tradicionalne metode njenog ostvarivanja, s druge strane, svjedoče neka očitovanja s početka 18. st. Tako vijest iz 1699. kaže da „Vlasi imaju običaj da sravnje sa zemljom nevjerovatnu količinu i prostranstvo šuma i vjerovatno nema na svijetu naroda koji bi u takvom pustošenju bio ravan ovome.“ U izvještaju caru iz iste godine, karlovački general F. K. Auersperg kaže da se ondje gdje bi moglo stanovati 300-400 ljudi, nađe njih jedva 50-60, međusobno udaljenih i raštrkanih. Granicu ugrožavaju i relativiziraju – prvo jer krčenjem šuma stvaraju teško branjiv otvoren prostor, drugo jer nerijetko održavaju veze s rodbinom i poznanicima s „turske“ strane. Primjedbe su slične i 1713.: izvješće grofova Attems i Libenega navodi: „jedan Vlah drži više zemlje nego 20-30 domaćih seljaka“ (iz: Filipović, 2007, 114; usp. SHK, III, 173, 303). Ipak, okrećući se natrag okviru našeg rada, treba krenuti od nekih ograda: prakse u prostoru Posavske granice početkom 18. st. zasigurno se nisu odvijale unutar referentnog okvira gore citiranih izvora, obilježenog društvom „stare“, Hrvatske krajine i okolišem kopnene („suhe“) i propusne granice. Kako poveznica – i to prije svega iz praktične i imagološke perspektive centralnih vlasti – ipak postoji, sadržana u postojanju nekih tipičnih problema u proizvodnji prostora Vojne granice (krčenje šuma, kultiviranje zemlje, zbijanje selâ i komunikacijâ, idejni binom civilizacija-divljina, i dr.), nameće nam se sljedeća pretpostavka: prakse koje su u brdskom prostoru kopnene krajine predstavljale ekološki, populacijski i sigurnosni problem (usp. Kaser, 1997a, 151-154), u okviru se prostrane Panonske nizine, s „turske“ strane omeđene velikim rijekama, a k tome od 18. st. pod sve izraženijim utjecajem centralne države, mogu promatrati kao metoda u procesu (ponovne) adaptacije ekološkim predispozicijama za specifični „genre de vie“ regijâ crnice i njihovih izduženih, planski građenih sela (de La Blache, 1955, 181, 185; Kaser, 1997a, 239).⁸³

⁸³ Bilo bi zanimljivo komparativistički sagledati udio „eko-determinizama“, a samim time i udio „ponavljanja“ u povijesti proizvodnje prostora naselja Panonske, ali i drugih nizina agrarne Istočne Europe (doduše, tu se odmah postavlja pitanje je li Istočna Europa agrarna samo zbog okoliša). Kolika je uistinu razlika između organizacije i funkcioniranja prostora srednjovjekovnih panonskih *oppida*, osmanskih panonskih varoši i kasaba, te prostora „ušorenih“ sela iz habsburške Panonije druge polovice 18. st., pa čak i agrarnih „ruralnih gradova“ 19. i 20. st. (mada, kvantitativna dimenzija, zajedno sa svojim historijskim uzrocima, nije beznačajan razlikovni faktor)? Što je uočljivo kod sviju, jest razmjerno velika koncentracija stanovništva, koja često ostavlja dojam (proto)urbanosti, i koja je očito direktno povezana s agrarnim potencijalom zemlje. Zatim, pošto broj stanovnika nametne pitanje procjene urbanih elemenata, često se uočava naseljenosti „nesrazmjerno“ malen broj centralnih funkcija, distinktivnih političkih tradicija i sl., najčešće sve do modernog doba svedenih na vjersku (postojanje crkve ili džamije) ili sajmišnu komponentu. Također, i po pitanju prostornog planiranja, neki poticaji kao da proizlaze iz karakteristika okoliša. Vidjeli smo gore, Brod svoju pravilnu strukturu najvjerojatnije baštini iz prostorno „kaotičnog“ orijentalnog perioda. Slično je i s Dubočcem (Bodenstein, 1907, 179). Proces

Rečenom idu u prilog i odredbe *Statuta Valachorum* (1630.), sve do reformi polovicom 18. st., temeljnog regulativa krajiških društava, tj. modova uklapanja njihove samoupravne autonomije u centralnu vojno-upravnu strukturu. Referirajući na prostor „stare“ Slavonije, „između Save i Drave“ (koprivnička, križevačka, ivanička kapetanija), njihov čl. 7 dijela o vojnim poslovima kaže: „svi su oni, bili plaćenici ili ne, dužni svake godine sjeći pustopoljinu i šume između Save i Drave ostavivši dostatne straže samo u utverdama, kako bi tim poslom onemogućili Turcima i neprijateljima svaki pristup do tih mjesta i napad na kršćane.“⁸⁴ Ukratko, radi se o ekohistorijskom primjeru onoga na što upućuje Roksandić (usmene konzultacije; Gross, 1996, 16): u habsburškoj operativnoj politici 18. st. nema nijednog koncepta ili principa koji nije bio korišten u prethodnim razdobljima; pomak je sadržan prije svega u funkcionalnoj prilagodbi starih koncepata novim okolnostima. U tom smislu, već se 1700., nalogima centralnih vlasti zemaljskim ispostavama, formalno sankcionira obrazac vlaške kolonizacije novoosvojenih panonskih krajeva (Pelidija, 1989, 27).

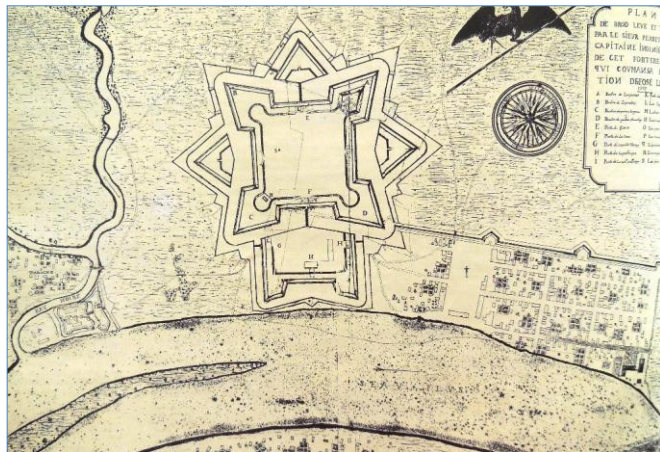
„ušoravanja“, kojim od 18. st. urbanistička i krajobrazna jasnoća postaju gotovo isključivi princip prostorne organizacije selâ habsburške Panonije, da i ne spominjemo (zasad) (usp. Bácskai, 1995; Szelényi, 2004, 381; Moačanin, 2006, 11).

⁸⁴ Prijevod *Statuta Valachorum* dostupan na: <http://www.skdprowsjeta.com/page.php?id=33> (pristup: 16. III. 2014.). Prevela ih je Zrinka Blažević.

5.2. Opća obilježja prostora brodske Posavine u prvoj polovici 18. st.

5.2.1. Brod – urbanitet (re)kreiran „odozgo“

U kontekstu bi se gore rečenog, prostor brodske Posavine početkom 18. st. mogao promatrati kao neka vrsta iznimke. Utvrdivši trendove kretanja stanovništva na temelju zapisâ matične knjige krštenih brodskog franjevačkog samostana, Skenderović (2012, 156-159) zaključuje kako je u toku prva dva do tri desetljeća 18. st. broj imigranata iz daljine, u selima

Karta 9. Plan nove brodske tvrđave, od 1715. do 1780. građene „radom i znojem krajišnika“ (*Kronika*, I, 17), te naselja uz nju (iz: Marković, 1993, 262)

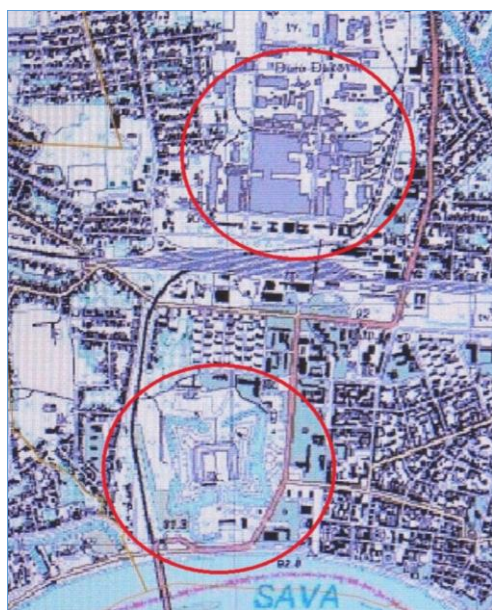
brodske okolice najvjerojatnije bio vrlo malen. Npr., „Bosniaci“ su se, budući da su iz gradova mahom i dolazili (usp. Skenderović, 2012, 268-270), nastanjivali ponajprije u Brodu, koji se u ovom periodu, potaknut potezima „odozgo“ (centralno mjesto Posavske granice, gradnja velike tvrđave nakon 1715.), u smislu centralno-urbanih funkcija, definitivno „odljepljuje“ od potencijalne „konkurencije“ točaka koje

su također valorizirale komunikacijsko-strateški značaj Save.⁸⁵ Naše je mišljenje, naime, da sve do 18. st. centralnost naselja na mjestu današnjeg drugog grada Slavonije nipošto nije neupitna. Kako smo iznijeli, u Kobašu je, po ustrojstvu Granice, stacionirana posada ravna brodskoj, dok je do 1702., ondje smješteno i zapovjedništvo posavskih čardaka (Matanović, 2008, 79). Pa i 1720., kobaška je filijala brodske malte 1720. ubrala veću maltarinu nego centrala (Sršan, 1990, 84). Možda su sve ovo relativni podaci, ovisni o perspektivi. Iz naše, ponovno ističemo kako drvenim naseljima u nizini nije trebalo puno ni da budu podignuta, ali ni da propadnu. Baš zato nekako sudbonosnije zvuči saznanje iz Dubočca, danas „zaboravljenog mjesta“⁸⁶: prema opisu iz 1725., *kamen* kojim su njegove ulice bile popločane

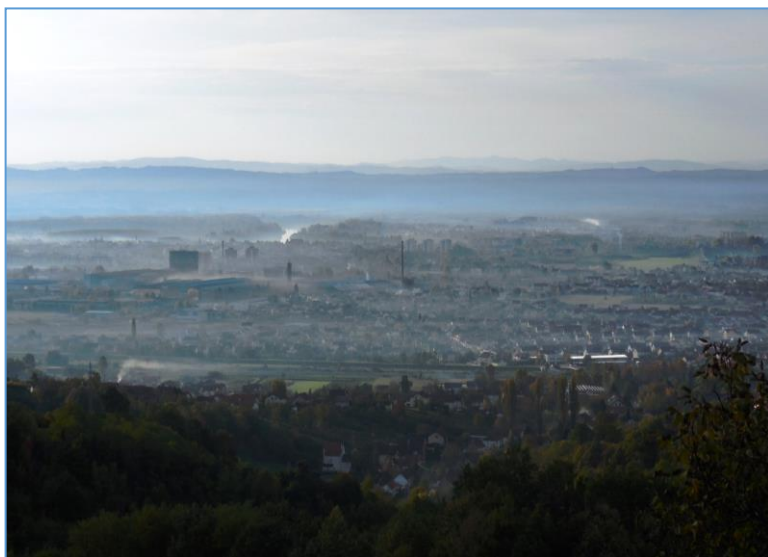
⁸⁵ D. Matanović (2008, 75) navodi da je 1699-1702 „obrana Slavonije počivala na nizu od 8 kaštela koji su se nalazili u Gradišci, Svinjaru, Kobašu, Dubočcu, Brodu, Babinoj Gredi, Županji i Rači.“ No, bitna je prednost Broda bila u tome što je njegova okolica od 40-ak sela, „za razliku od područja između Županje i Rače te oko Gradiške“, bila naseljena (usp. Engel, 1971b, 511-512).

⁸⁶ <http://www.avaz.ba/vijesti/iz-minute-u-minutu/bosanski-dubocac-zaboravljeno-mjesto>, pristup: 18. XII. 2013.

u osmansko doba, demoliran je i odvezen u Brod (Bodenstein, 1907, 179).⁸⁷ U užoj brodskoj zoni, slično odumiranje – nuspojava centralnih strateških interesa – pogađa (Gornji) Varoš, naselje uz staru utvrdu na ušću Mrsunje (na predjelu današnjeg mosta), koje izgradnjom tvrđave ostaje izolirano te time lišeno bilo kakve mogućnosti urbanizacije (Skenderović, 2012, 102). Nauštrb potonjih, primjer koji lijepo ocrtava to da je u prvoj polovici 18. st. (ponovno) urbano profiliranje Donjeg Varoša, tj. suvremenog Broda, „u postupku“, donosi apozicija koju upotrebljava popis dobara s desne obale Save, u posjedu slavonskih graničara od Gradiške do Rače (u njoj je popis i ovjeren 1723.), u kojem nalazimo oznaku „Brodium Civitas“ (*Conscriptio*, 1723, 195, 182). Povrh toga što su po formalno-pravnim mjerilima i statusima, u to vrijeme jedini gradovi (*civitas*) u Slavoniji Osijek i Požega (Skenderović, 2012, 100), ovdje je indikativnije sljedeće: odrednica „civitas“ pripisana je Gornjoj Varoši (usp. Marković, 1994, 144), iako je Donja (Brod) tada već nesumnjivo znatno perspektivnija. Očito, titula je, na osnovu njegova njegova simboličkog značaja (smještaj uz još uvijek funkcionalnu utvrdu Vukovac), pridana starijem naselju, iako je konkretni motiv titulacije vjerojatno proizašao iz stanja mlađeg, donjeg brodskog naselja.

Slike 2 i 3. Tvrđava i „Duro Đaković“: sistemski poticaji urbanizaciji Broda, ujedno su i autoritarne determinante njegova prostora (geoportal.dgu.hr/viewer/?baselayer=TK25, pristup: 18. III. 2014.). Dolje, Slavonik Brod danas (foto: L. J.)

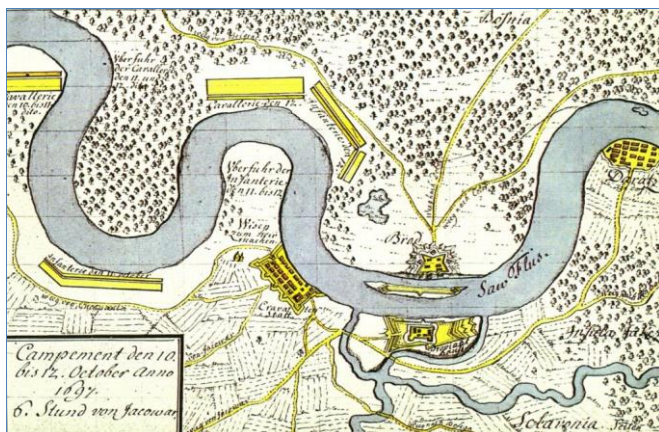
⁸⁷ Iako se radi o masivima slične geološke građe, Motajica, u blizini koje leži Dubočac, za razliku od slavonskih gora, ima i zamjetne naslage granita (Koch, 1908, 21).

5.2.2. Specifičnosti prostora brodske Posavine u okviru općih socioekoloških kretanja

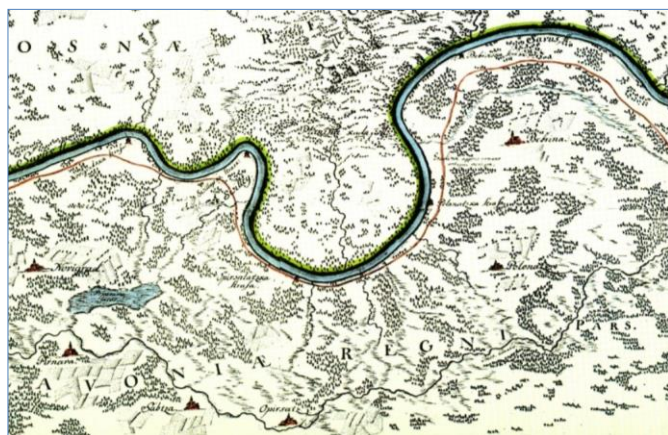
Kako je rečeno na početku prethodnog odjeljka, sela brodske Posavine početkom 18. st. nisu, barem ne trajno, odredište transregionalnih migracijskih tokova (u njih ne računamo migracije s desne na lijevu obalu Save, koje su *de facto* lokalnog karaktera, usp. Skenderović, 2012, 143). Primjerice, ranije spomenuti carski nalog iz 1700., tiče se preseljenja prekobrojnog stanovništva Like u Slavoniju. Baš u vezi ovoga, Skenderović (2012, 159) ističe kako doseljavanju u brodsku Posavinu iz toga pravca, nema tragova. O čemu se radi, odnosno, kako uklopiti primarni prostor naše analize u prostor općih tokova? Pruža nam se više razina objašnjenja. Nizina Save u brodskoj okolini vjerojatno nije bila ni najprikladnije, ali ni, da tako kažemo, najpotrebitije odredište sustavnih imigracijâ. Prvo zbog svojih nepovoljnih hidromorfoloških obilježja, a drugo zbog toga što je – pretpostavljamo, kao strateški važna zona kontinuiranih (ne i neograničenih) potreba za stanovništvom, hranom, drvom itd. (usp. 4.2.) – to u biti bio trajno antropizirani prostor. Uzmimo, nadalje, u obzir da je potencijalna zainteresiranost pojedinaca za život u ovdašnjem specifičnom socioekološkom režimu, tj. mogućnost ulaska u njega, od 18. st., vjerojatno više no ikad, postala ovisna o potrebama centralne države. Npr., situacija iz migracijski dinamične 1718.: Eugen Savojski traži da se narod voljan prijeći u austrijsko podaništvo, naseli uz Dravu, jer da se radi o ljudima koji zbog „svog promjenljivog i uvijek na zlo naginjavajućeg osjećaja ne bi trebali da se ostave blizu rijeke Save“ (sa svoje strane, slično preseljenje sjevernobosanskih kršćana u unutrašnjost Bosne planira i paša) (u: Bodenstein, 1912, 581). Savojski nam skreće pažnju na dvoje: prvo je sigurnosni faktor, dok je drugo činjenica da je Vojna granica financirana od porezâ i nametâ prikupljenih od civilnog stanovništva Slavonije i Srijema, većinom iz unutrašnjosti zemlje (Mažuran, 2005, 88-91). Nije imalo smisla gomilati ljude na granici, te ih tako približavati statusu potrošača, umjesto proizvođača. Uostalom se „fabriciranje“ graničarskih statusa naseljavanjem krajiškog stanovništva iz Dinaridâ, što su vojne vlasti znale prakticirati kako bi strukturu pojedinih područja učinile što više vojnom (Kaser, 1997a, 229-230), u prostoru brodske Posavine, čini najmanje svrsishodnim. Naime, ovdje je tradicionalna otvorenost prema rijeci – a to znači i onoga što leži s druge strane – u danim okolnostima proizvodila najintenzivnije iskustvo granice (tvrđava, samostan, kontumac). Posljedica je bio izraženi sigurnosni imperativ, a time i nepostojanje razloga za preispitivanje graničarskog statusa ovdašnjeg stanovništva, odnosno njegove raširene faktične podložnosti vojnim vlastima (tablica 4). Na koncu, brodska Posavina u prethodnom duljem razdoblju, čini se, zadržava

brojčano stabilnu i konfesionalno relativno homogenu strukturu stanovništva. Ona se, uvjetno rečeno, modificirala ponajprije na podlozi kretanja stanovništva iz susjednih prekosavskih krajeva, koje zacijelo ni po čemu nije bilo faktor diverzifikacije, nego, naprotiv, povijesno diskretne unutarnje reprodukcije.⁸⁸ U povijesne okolnosti 18. st. ova će se homogenost savršeno uklopiti i unutar njih opstati, budući da je zacijelo bilo nemoguće zamisliti da bi migracijski val iz uvelike pravoslavne Like ili sjeverozapadne Bosne, mogao biti upućen prema prostoru u čijem je središtu stajalo mjesto u kojem se do 1710., u vidu glavne tvrđave i franjevačkog samostana, proglašenog 1708. (Stražemanac, 1993, 257-258), austrijski, katolički intonirani „konfesionalni apsolutizam“ (Vocelka, 2010, 54) materijalizirao kao nigdje drugdje na granici.

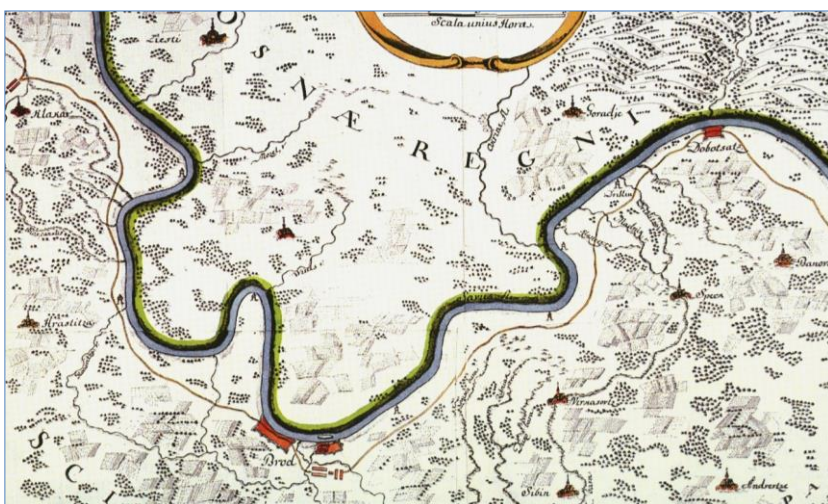
⁸⁸ Ako su se, recimo, 1690-ih, obitelji iz nekog od Brodu gravitirajućih sela s desne strane Save prebacile u neko od sela s lijeve strane, to jest tehnički bila trans-imperijalna migracija, ali je u prvom redu ipak bila migracija, lako moguće, unutar jedne te iste župe (usp. Skenderović, 2012, 83). Ne treba stoga čuditi ako je, kao takvu, izvori ne registriraju.

Karta 10. Brod, 1697. Zemljovid prijelaza austrijskih snaga iz Broda u šumovitu Bosnu (iz: Marković, 1998, 143).

Karta 11. Sekcija VIII Müllerove karte razgraničenja 1699., od D. Bebrine do Prnjavora (Marković, 1998, 153)

Karta 12, Potez Dubočac-Brod-Klakar, tj. sekcija IX karte razgraničenja 1699. Predio s bosanske strane Broda ovdje je reprezentiran oranicama, a ne šumama (iz: Marković, 1998, 154).

Karta 13. Sekcija X spomenutog zemljovida (iz: Marković, 1998, 155) svjedoči o tome da je Posavska granica uzvodno od Kobaša, bliže prijašnjoj krajini, u odnosu na brodsku Posavinu, bila prostor većih i kompaktnijih šumskih površina, s kulminacijom u „mnogo milja širokim šumama prema Hrvatskoj“ (Caraffa, u: Mažuran, 1989, 144). U 18. st. ovamo će imigrirati brojno stanovništvo iz krajeva južno od Save (usp. Čelap, 1972; Bronza, 2012, 310-311).

5.3. Razine formiranja socioekološkog sistema brodske Posavine do oko 1740. godine

5.3.1. Specifičnost ne znači iznimku

Sve gore istaknuto ipak ne smješta prostor brodske Posavine izvan okvirâ opće regionalne (južnapanonske) socioekološke paradigme. Slično kao što su prije 150 godina u nizini brodsko-posavskih sela dijelovi populacije bili živjeli kao *hajmani*, pri čemu su nositelji navedenog statusa i s njim povezane funkcije bili, npr., i Đura Ištvanov, Tomaš Ivanišev ili Antol Balažev (u: Sršan, 2000, 138-146) tako ni početkom 18. st., ono što se nama danas čini lokalnim specifičnostima nije isključivalo pripadnost općenitijem modelu. Jer u konačnici su opće proizvodne, tehnološke, sociopolitičke i dr. okolnosti ovog doba, na ovom prostoru, i dalje takve, da sigurno nije moglo biti posebnosti kadre da probije okvire određenog društvenog prostora. Uzmimo samo problem načina valorizacije i odnosa prema zemlji, kao jedan aspekt zanimljiv ovom radu. Gore smo iznijeli postojanje precizne klasifikacije veličine površina graničarskih lena, na kojoj je, po završetku velikog rata, počivalo ustrojavanje posavsko-dunavske granice kao „novog modela“ (Kaser) vojnokrajiške organizacije. Svejedno, idući će period, u okolnostima danog životnog prostora, donijeti izrazitu deformaciju zamišljenog mehanizma. „Egzaktna podjela zemlje mogla se održati vrlo kratko. Različite veličine nastajale su zbog neorganiziranog uzimanja zemlje u posjed naseljavanjem, zbog dioba obitelji i zemljišnog posjeda, zbog priliva stanovništva, zbog individualnih krčenja“ (Kaser, 1997a, 236). Sustavnih i primjenjivih korekcija ovog „novog modela neujednačenosti“ neće biti sve do druge polovice stoljeća. Zasad je praktična zemljišno-agrarna struktura praktično i dalje ostajala ekstenzivna, podložna prije svega različitim mehaničkim i kvantitativnim utjecajima – najčešće donošenima ratom – prije nego dosegu strukturnih, institucionaliziranih mjera.

5.3.2. Rat kao faktor izboja I: nuspojave sukoba 1716-1718 u imperijalnom kontekstu

Uspjesima u ratu 1716.-1718., Austrija je ostvarila dugo nenadmašeni geopolitički prodor na europski jugoistok, dosežući u tom času, zahvaljujući navedenom (re)osvajачkom prodoru, oko 725 000 km² (Vinaver, 1970, 292). U tom se smislu, nije na odmet referirati na historiografske rasprave o tome jesu li u 18. st. ovi prostori predmet punog interesa habsburške politike (Roksandić, 2004b) ili njene relativne nezainteresiranosti (Ingrao, 2011; Samardžić, 2011), jer nam njihov spomen daje povod da, bistreći si sliku, pomalo gordijski

ustvrdimo: u pravu su i jedni, i drugi. Posvetimo objašnjenju ove tvrdnje koji redak, jer ćemo samim time objasniti i paradigmu odnosa imperijalnog centra prema prostoru o kojem pišemo. Za početak opet prozaičan detalj: u rat koji su od 1715. vodili Osmanlije i Mletačka R., Austrija je godinu kasnije, kao i u Bečki, također ušla nevoljko, pritisnuta bremenom svog statusa unutar protuosmanske Svete lige (Pavlović, 1901, 31-32). Ne može se stoga reći da je sve ono ugovoreno u Požarevcu 1718., gdje je, kao što južnoslavenske historiografije vole istaknuti, „habsburška kuća“ sklopila svoj „najsajjniji mir ikad“ – riječi Ferde Šišića prenose i Pelidija (1989, 253), i Roksandić (2007, 65) – bilo plod nekog eksplicitno osmišljavanog ekspanzionističkog programa. No, koncentracija rasutih potencijala i kanaliziranje povijesne kontingencije, te nuspojave rata, ponovno su učinile svoje. Habsburška centralna vlast ne bi bila imperijalna, da u dojmivim pobjedama nije bila kadra uočiti velike jugoistočne prilike na čije su postojanje ratni uspjesi ukazivali. Tako je vrijeme rata 1716.-18. obilježeno – iz historiografske perspektive – prilično upečatljivim potezima. Proglašenje slobodne plovidbe Jadranom 1717., Požarevački mirovni i trgovinski ugovor 1718., osnivanje Carske privilegirane orijentalne kompanije i proglašenje Trsta i Rijeke, uz Beograd, dviju Kompanijinih filijala, lukama slobodnim od različitih nameta 1719. (Seitschek i dr., 2011, 149), redom proizlaze iz ratom stvorenih predispozicija da se već poznati pokušaji ostvare u novom imperijalnom kontekstu.⁸⁹ Njega ilustriraju riječi iz carskog patenta o osnivanju spomenute Kompanije (u: Seitschek i dr., 2011, 147):

„...Stupivši na prijestolje našeg nasljednog kraljevstva i zemalja, premilostivo primijetismo da je u njima stanje trgovine, o kojoj ovise prihodi i blaženstvo svih zemalja, posve ništavno i marginalizirano, te ga stoga treba dijelom ponovno podići, a dijelom iz temelja pokrenuti, ne samo nužnim uređenjem i regulacijom malti i nesređenih putova i cesta, unaprjeđenjem riječnog brodarstva, donošenjem jasnog mjeničnog prava radi efikasne provedbe pravde – ovo smo već premilostivo i naredili – nego i iskorištavanjem nedavno uspostavljenog primirja s Otomanskom Portom⁹⁰, odnosno potpisanog ugovora o trgovini vodom i kopnom...“

Očito, ovo nije tek politički akt, nego i merkantilistički program u malom. No problem i jest upravo u tome. Kako kažu Lampe i Jackson (1982, 61), čak ni u Engleskoj merkantilizam nije

⁸⁹ Redom, još početkom 17. st. (Uskočki rat, 1615-1617) Habsburzi su neuspješno pokušali uspostaviti dominaciju nad sjevernim Jadranom. Što se tiče trgovinskih ugovora s Osmanskim C., već i povodom Vašvarskog mira 1664., austrijski i njemački trgovci dobivaju ferman o pravu trgovanja po Osmanskom C. (Veselinović, 1983, 242-243), uslijed čega će 1667. biti osnovana, ali 1683. i propasti *Erste Orientalische Kompanie* (Lampe, Jackson, 1982, 56; Seitschek i dr., 2011, 146; Bronza, 2012, 42).

⁹⁰ U izvorniku ne stoji, npr., „Friede“, nego „Waffen-Stillstands“, što jasno ukazuje na to da je u svijesti austrijske, katoličanske imperijalnosti svaka granica s Osmanlijama mogla biti jedino privremena (usp. Roksandić, 2004b, 127).

tek oblik ekonomske politike, nego i model širenja centralne vlasti. Dakle, u njegovoj osnovi ležao je konflikt između države i različitih centrifugalnih interesa, oko moći nad privrednom alokacijom. Ovo je osobito vrijedilo u državama poput austrijske, u kojoj su sredstva (kapital) za jačanje vlasti bili vrlo oskudni, a centrifuge vrlo izražene. Ne naziva se slučajno austrijski merkantilistički model ovog razdoblja kameralizmom – u središtu napora nije bilo stvaranje kapitalističke dinamike radi nje same, nego u prvom redu radi jačanja carskog fiska (*Hofkammer*), tj. birokratskog sustava pomoću kojeg je jedna inače duboko tradicionalna politička struktura ovladavala unutarnjim prostorom, e da bi se održala i u uvjetima ranokapitalističkog „globalnog“ prostora (usp. Hobsbawm, 1987, 39; Bronza, 2012, 287). Ovo je, naravno, u praksi nužno dovodilo do niza kontradiktornosti i nedorečenosti.⁹¹ Što je iz perspektive austrijskog imperijalnog vrha moglo izgledati kao dobar posao, povijesno je gledano, u najboljem slučaju bilo „tek“ dobra anticipacija. Jer u danom trenutku, koja je logika mogla povezati carinâ i taksi oslobođene luke Trsta i Rijeke s monopolističkom naravi Orijentalne kompanije (Seitschek i dr., 2011, 149)? Ili birokratiziranu i centraliziranu strukturu potonje sa slobodnom trgovinom ugovorenom u Požarevcu (Noradounghian, 1897, 222)? Dakako, jedino imperijalna. No, što je njena imperijalna snaga bila veća i preskriptivnija, to su posljedice s obzirom na praktično stanje stvari mogle biti dramatičnije. Zbilja se imperija običavala reprezentirati pompoznom usporedbama s Rimskim Carstvom (usp. Seitschek i dr., 118-134). Unutar tog je „svemogućeg“ horizonta zasigurno bilo dosta teško predvidjeti da bečki ili flandrijski privatni kapital neće baš biti sklon ulaganjima u trgovinu s „Turskom“; da će istom posve ovladati fleksibilni i udomaćeni trgovci, „torbari i kalajdžije“ iz Osmanskog Carstva (Gavrilović, 1969, 15; Petrić, 2011, 93; Bronza, 2012, 291-294); da će, recimo, *Karolina*, prije nego kao dio strateškog povezivanja Jadrana s Dunavom, kojim je, prema jednom spisu iz 1733. (usp. 7.1.2.), „constanti Caroli effecit, quod enim Trajani virtus not potuit“, desetljećima biti tretirana kao lokalna prometnica usred ničega, na kojoj se ne mogu mimoći ni dvojica kola (Seitschek i dr., 2011, 148-149, 232, 166-168); ili da će, naposljetku, i konkretna, vojna realizacija austrijske ekspanzije na europski jugoistok redovito zapinjati zbog nemogućnosti dostatnog angažmana sociopolitičkog kapitala i

⁹¹ Npr., svim modernizacijskim naporima unatoč, u slučajevima neposrednog izbora između imperija i kapitala, dvojbe za Austriju, barem u vrijeme Karla VI., teško da je moglo biti. O ovome svjedoči i sudbina *Ostendse Kompanie*, trgovačkog društva kapitalista iz Austrijske Nizozemske, koje je osnivačku povelju od Karla dobilo 1722., te se u pet godina nesputanog rada prometnulo u profitabilnog, globalnog igrača. Ovo će, međutim, ujedno biti i temeljni razlog njegove likvidacije 1731., kojom je Ujedinjeno Kraljevstvo uvjetovalo priznanje Pragmatičke sankcije (usp. Seitschek i dr., 2011, 39; Bronza, 2012, 193-198, 286).

homogenizacije interesâ u srednjoeuropskom središtu države (Bronza, 2012, 120).⁹² Ukratko, jedno su bili idejni horizonti dvorskih programa, na kojima su, uslijed njihove univerzalističke podloge, i prostori s margina nalazili svoje mjesto. Drugo su pak bili horizonti pragmatične svakodnevice istih tih dvorjana u ulogama donjoaustrijskih ili čeških protokapitalista – u toku 18. st., 80% manufakturâ Habsburške Monarhije nalazilo se na osi Liberec (Reichenberg)-Prag-Beč (Good, 1984, 22; usp. Seitschek i dr., 2011, 148). Ekonomska logika nije mogla mariti za materijalizaciju proklamirane jedinstvenosti, tada, kao ni danas.⁹³

5.3.3. Rat kao faktor izboja II: prostor brodske Posavine nakon Požarevačkog mira

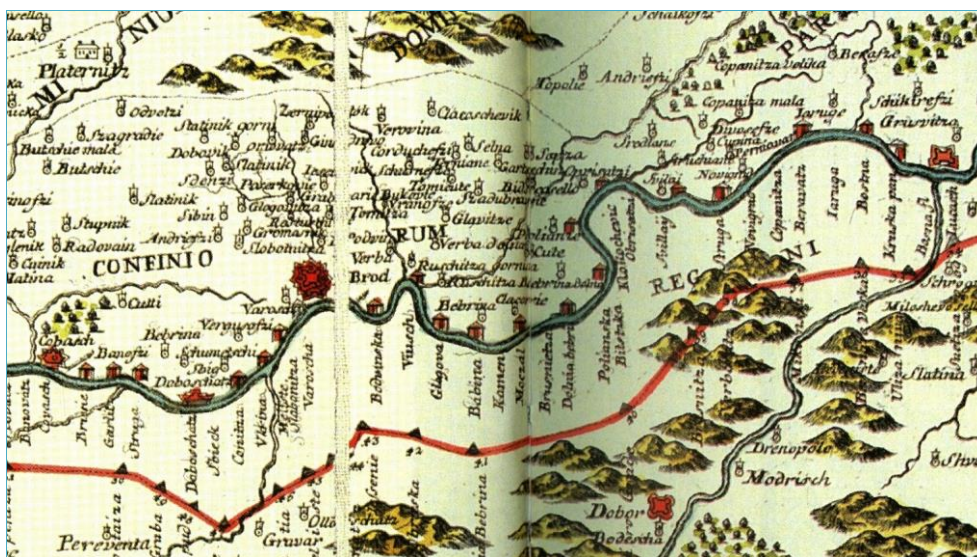
Već i sâma dvodjelna struktura Požarevačkih ugovora – mirovni, od 21. VII. i trgovinski, od 27. VII. 1718. (Noradounghian, 1897, 208, 220) – ukazuje na njihov temeljni značaj.⁹⁴ Formalna sistematizacija metoda razgraničenja i pacifikacije pograničja, modernistički je moment ugovora iz 1699. Modernizam pak Požarevačkih sporazuma leži u donošenju metoda za transformaciju definiranog političkog u ekonomski unificirani prostor.

⁹² Reklo bi se da je – kao što to u povijesti obično i biva – pritisak habsburške političke zbilje neprekidno potencirao habsburšku ideološku, imperijalnu imaginaciju. Kako piše Bronza (2012, 189): još g. 1683. „Habsburgovci su bili izrazito inferiorni u odnosu na Francusku Luja XIV.“, te „i dalje u defanzivi u odnosu na Osmanlije. Faktički, sva habsburška insistiranja na priznavanju njihove posebne pozicije u evropskim okvirima od strane drugih vladara, uglavnom zbog posjedovanja carske titule, počivala su na dekadentnim srednjovjekovnim shvatanjima univerzalizma carske vlasti. Habsburška moć je, mahom, bila moć samo na papiru“ (usp. i: Bronza, 195). Ipak, u habsburškom se slučaju, barem što se većeg dijela 18. st. tiče, pokazalo da anakrona ideologija srednjoročno nije bila i politički retrogradna, nego zapravo poticajna, kao što svjedoči i stubokom promijenjeni habsburški/austrijski status u Europi g. 1720.

⁹³ Ilustrativni primjer sudbine kapitalističkih pokušaja na austrijskoj periferiji donosi Krčelić (1952, 399-401), spominjući slučaj Franje Kuševića koji je 1760. naumio otvoriti tvornicu sukna koja bi proizvodila „potpunu opremu jednog vojnika za 14 rajnskih forinti i 14 krajcera, haljinac pak i čizme... za 8 forinti i 14 krajcera, dok pri sadašnjoj opskrbi svaki vojnik za to dvoje plaća 23 forinte. Nadodao je, da bi time kraljevska blagajna prištedjela bez opterećivanja podložnika izdatke za prijevoz, da bi novac, koji sada nužno izlazi iz zemlje, ostao u Hrvatskoj, da bi se domaći sinovi izučili u tvornicama sukna... Nadalje da bi se time povećao kraljevski porez, jer bi krojači, gajtanari i majstori drugih struka našli posla... Proračunao je da bi korist iznosila preko milijun forinti.“ No, razne komisije i odbori „njegov su elaborat hvalili, ali ga nisu proveli u djelo.“ No, razgovarajući o Kuševićevoj ideji s nekim funkcionarima, Krčelić dobiva ovaj komentar: „...neće nikada to ostvariti, i neka se ne daje više zavaravati. U Beču naime sjede mnogi Česi, kao Kaunitz, oba Choteka, Althan i drugi. Oni sa svojih imanja u Češkoj i Moravskoj primaju silne prihode od tvornica sukna... Kako bi stalno mogli prodavati sukno, kožu, sedla itd. i odmah primati novac, smislili su i osnovali u Beču kraljevsko skladište. U nj dopremaju svoju robu, a kako je to skladište kraljevsko, mora se uz višu cijenu iz njega nabavljati sva oprema za pukovnije. Na taj način zarađuje car, oni sami, Židovi ili zakupnici, pukovnici i još mnogi drugi. Njima nije stalo uz koju cijenu dobiva vojnik odoru, nego samo do toga, koliko tako mnogi zarađuju. Kušević neće nikad postići, da to ustupe njemu kao privatniku, nego će ga vući za nos i izigravati, dok mu ne dodija i dok, prenatrpan troškovima, ne napusti svoj plan“ (N.B.: nakon 1750. i njihove inkorporacije u stajaću vojsku, čije su odore standardizirane, graničare se preko tzv. *Mundurs Tax*, ubirane na ime troškova odore, pokušalo na neki način pretvoriti u trajne porezne obveznike).

⁹⁴ Latinsku verziju Požarevačkog mirovnog ugovora objavio je G. Noradounghian: 1897, 208-216 (sažeci na francuskom: 216-220), <http://archive.org/stream/recueilactesin03turkgoog#page/n272/mode/2up>. U istom se djelu može pronaći i verzija trgovinskog ugovora na francuskom (220-226), no on je dostupan i na hrvatskom u: Erceg, 1986, a problematizira ga, npr., i: Petrić, 2011.

Granica ugovorena 1718. imala se povući „accuratissime et citissime“ (čl. 7), po načelu *uti possidetis*, odnosno prema principima usvojenima 1699. (Noradounghian, 1897, 210, 220). Tako je, unatoč svojoj kopnenosti duž cijele Posavine, brojem od 68 humaka između Novog na Uni i Drine kod Bijeljine utvrđena relativno brzo i kartografski relativno površno (Marković, 1998, 181-182). Slično karlovačkom sporazumu, i mirovni dio Požarevačkog naglašava važnost sigurnosnog momenta i potrebe da službenici i podanici na terenu poštuju razgraničenje i pošto-poto uvedu i usvoje njemu sukladne životne obrasce (čl. 9, 10, 14). No u ovom dijelu definirana jamstva o strogom i trenutačnom kažnjavanju razbojnikâ te povratu svake otuđene imovine (čl. 10), dovode nas do biti ovih ugovora – pošto jednom plati jedinstvenu uvoznu ili izvoznu carinu od 3% (čl. 3 trgovinskog ugovora), sloboda trgovine kopnom i morem zajamčena je svakom podaniku dvaju carstava na njihovom cjelokupnom teritoriju (definirano već i čl. 13 mirovnog ugovora). Za uvjete habsburškog „starog poretka“, kako kaže Roksandić (2007, 65), uistinu slučaj bez presedana.

Karta 14. Prostor brodske Posavine prema požarevačkom razgraničenju 1718. Dok su karte razgraničenja 1699. crtali carski topografi J. Ch. Müller i Ch. Weigl nakon što je okončan terenski rad tzv. Marsiglijeve komisije za razgraničenje – koja se, sastavljena od 200 ljudi, „trudila, kao nijedna poslije, da istraži i upiše u znakove razgraničenja sve toponomastičke i toponimijske pojedinosti područja kojim je granica prolazila“ (Kljajić, 2002, 139) – granicu su 1718., pod pritiskom vremena, mapirali satnik F. Heisse i poručnik J. Berndt (Marković, 1998, 181-2; karta preuzeta iz: Šehić, Tepić, 2002, 94-95).

Što se tiče rijeka, naizgled bi zgodno mogla zvučati tvrdnja da je, ako je 1699. iskorištena njihova moć razdvajanja, sada iskorištena njihova moć povezivanja. Primjerice, čl. 2 trg. ug. jamči slobodnu plovidbu Dunavom sve do ušća. Nije ovo, međutim, bio nikakav izraz

paneuropske idile, nego načelno veliki korak naprijed za austro-njemačke imperijalne ambicije na istoku.⁹⁵ Kontekstu izgradnje austrijskog podunavskog sistema pripada i definiranje rijeke Olt (Alt, Aluta), kao veze Transilvanije s Dunavom, zajedničkim dobrom i zonom slobodne plovidbe (čl. 1 mir. ug.), kao što mu, naravno, pripada i ovladavanje objema obalama Save (čl. 3 mir. ug.). Pritom se za donji tok Dunava već sada donose odredbe invazivne spram lokalnih privrednih praksi: stanovništvu se Vlaške, doduše, dopušta držanje vlastitih čamaca radi ribolova, ali se mogućnost držanja plutajućih vodenica znatno ograničava (čl. 1 mir. ug.). Iste će mjere 60 i više godina kasnije zadesiti žitelje uz Savu i Kupu. Godine 1718., one su još uvijek prometno pasivne rijeke.

Vezano za značaj Save, još s proljeća 1718., Maksimilijan Petraš, zapovjednik Posavske granice, piše Savojskom (prenosi: Bodenstein, 1912, 585) o blagodatima potpune kontrole nad njom:

„Tim posjedom dobiće carski erar od trgovine soli bar jedan milijun forinti a sva Bosna će uz svu zabranu Porte trošiti carsku sô. I u drugim granama trgovine naći će i država a i podaništvo velike koristi, jer bi car, ako mu se odstupi ova bosanska pruga, postao jednim gospodarom rijeke Save. Dobavile bi se i velike šume a njima bi se trgujući niz Dunav u Turskoj samoj sticalo mnogo. Nadalje bilo bi moguće mnogo dolina koje utječu na sjever prema Savi i kojima se razlažu fabrikati i proizvodi bosanski, zatvoriti te postavljajući na rijeci carine, državi naći novih vrela prihoda. Niz rijeku je lako provigjeti tvrgjavu Biograd drvima za ogrjev i za gragju te dobiti onamo svake ratne sprave: jednom riječi, Sava je udobna prometna linija, kojom se mogu sve ratne potrebe dopremiti u Srbiju.“

Na novoosvojenom prostoru s desne obale Save, isturenom prema Osmanskom Carstvu do 10 km, Požarevački je mir (čl. 6) dozvolio podizanje jedino otvorenih sela („pagos apertos“). Mogli bismo reći, ekstenzivna se ili primarna valorizacija prostora na ekonomskom planu (eksploatacija već postojećih resursa, bez stvaranja „dodane vrijednosti“), preklapala s tipom „urbanističke“ organizacije koji je podržavao ekstenzivnu socijabilnost prostora. Možda se promatrajući na ovaj način može shvatiti kako je bilo moguće da se spomenuti Petraš, dakle, osoba za koju ćemo pretpostaviti da joj je malo informacija moglo ostati nedostupno, te koja je prostor sjeverne Bosne poznavala „mnogo bolje nego bilo koji austrijski državni službenik iz Beča ili Praga“ (Bronza, 2012, 159), prilikom praktičnog razgraničenja u jesen 1718., s

⁹⁵ Nakon postizanja ekonomskog „kondominija“ nad Dunavom, ni onaj se nad Crnim morem vjerojatno nije činio dalekim. A Crno more, to je Levant, to je izlaz prema dvama golemim kontinentima i njihovim bogatstvima (usp. čl. 13 mir. ug., koji jasno pokazuje da je Austrija itekako imala u vidu konkurenciju „Tunižana, Alžiraca i Tripolitanaca“; usp. čl. 19. trg. ug. koji slobodnu trgovinu, samo uz carinu od 5%, jamči i trgovcima iz Perzije, prirodne austrijske saveznice istočno od Osmanskog C. U tom smislu, usp. i: Bronza, 2012, 208, 383)

čelnikom osmanskog povjerenstva sukobio oko toga postoji li ili ne na srbijanskoj strani još jedna Bijeljina (Bodenstein, 1912, 590)! Kako bilo, u sliku o kojoj govorimo uklapaju se i konkretni, privredni popisi austrijske bosanske Posavine: već spomenuti *Conscriptio* iz 1723. te geografsko-ekonomsko-porezni *Beschreibung* ovog područja načinjen od strane komorskih vlasti 1725. g., a objavljen od Gustava Bodensteina početkom 20. st.

Tablica 5. Okvirno stanje poljoprivrednih površina s lijeve i desne obale Save u brodskoj Posavini početkom 18. st. (prema: Mažuran, 1988, 99-187; Bodenstein, 1907, 175-191, 362)⁹⁶

	Ukupno		Udio hrastovih	
Popisano šuma u selima na lijevoj obali Save od Šumeća do Svilaja (1698.)	> 645,48 ha		ha	%
			> 240	≈ 37,2
Popisano šuma po posjedima i selima na desnoj obali Save od Dubočca do Svilaja (1725.)	≈ 3801,6 ha		?	? ⁹⁷
Popisano oranica i sjenokoša u posjedu selâ s lijeve obale Save od Šumeća do Svilaja (1698.)	Oranicâ	Sjenokoša	Kultivirano oranica	Kultivirano oranica, %
	1967,06 ha	594,72 ha		
	Ukupno (ha)	Dio na d. obali (ha)	> 280 ha	≈ 14-15
	≈ 2561,8	≈ 120		
Popisano oranica i sjenokoša s desne obale Save od Dubočca do Svilaja (1725.)	Ukupno (ha)	Kultivirano	Pusto ili za ispašu	Kultivirano (%)
	≈ 2531,75	> 418,59	> 1828 ⁹⁸	≈ 18,63

U skladu s Petraševim tvrdnjama, i gornja tablica upućuje na to da su posjedi s desne strane Save imali bogatiji i unosniji šumski fond, što ne treba čuditi, budući da je nakon 1700. ovaj kraj ostao demografski prorijeđen (Filipović, 1969, 66; Zirdum, 2002, 173). Eksploataciji u razdoblju 1718-1739 unatoč (Gavrilović, 1980, 119), šume na bosanskoj (ali, generalno, i

⁹⁶ Napomene: prvo, u vrijednosti je uračunato i 14,4 ha johinih šuma Gornje Bebrine te 36 ha hrastovih i tisinih u (Donjoj) Vrbi, odnosno 792 ha oranica i livada (Donje) Vrbe te 128,16 ha oranica i livada G. Bebrine. Usto, uračunato je i 30,6 ha zasijanih površina Vrbe (za G. Bebrinu ovaj podatak ne postoji, te o njemu, s obzirom na broj kuća u selu, možemo samo nagađati). Drugo, vrijednosti površina iz 1725. dobivene su na temelju ugarskog jutra (4320 m²) koje Bodenstein (1907,155), ne obrazlažući zašto, navodi kao mjernu jedinicu dotičnog popisa bosanske Posavine (možda se radilo o kakvoj varijaciji Caraffina jutra). Recimo još i to da je površina geografskog prostora popisanog s bosanske strane 1725. g., slična onoj geografskog prostora brodske Posavine, dakle, negdje oko 200 km² (www.geoportal.dgu.hr/viewer/?baselayer=TK25, pristup: 28. III. 2014.).

⁹⁷ Budući da opis 1725. često donosi samo agregatnu površinu šuma, bez preciziranja vrste, osim generalne konstatacije o bosanskoj Posavini 1725. obilježenoj šumama hrasta i bukve, bilo kakve daljnje računicе ne bi bile utemeljene.

⁹⁸ „Manjak“ u odnosu na ukupnu površinu nastaje uslijed toga što su oranice i livade u popisu 1725. popisane u jutrima, dok je površina (ne)kultiviranog zemljišta izražena brojem selišta čiju površinu ovdje, svjesni svih problematičnosti i ove procjene (usp. Bösendorfer, 1950, 120-121), računamo „srednjom vrijednošću“ od 24 jutra (usp. Mažuran, 1989, 44). Postotak je kultiviranosti, dakle, izračunat iz omjera kultiviranih i pustih selišta. Prema tome, dok popis 1698. nudi okvirni postotak kultiviranosti za oranice, ovaj se postotak u slučaju opisa 1725. odnosi na oranice i sjenokoše (N.B.: sjenokoše ili livade razlikuju se od pašnjaka, koji su rudimentarno kultivirano zemljište, o čemu svjedoče formulacije tipa „grundt Stückh aber welche öd liegen und zur Viechweyde gebraucht werden“, u: Bodenstein, 1907, 179)

slavonskoj) strani Posavine, prema svemu sudeći, nisu znatno prorijeđene [recimo, u ovo vrijeme Posavina ne poznaje pilu (Filipović, 1969, 67)], jer je druga polovica stoljeća, kad se s austrijske strane nešto sustavnije kreće u prometno iskorištavanje Save, obilježena žalbama na drveće koje, nanešeno s bosanske strane, prijeteći brodovima, pluta rijekom (Tkalac, 1973, 217), kao što je obilježena i nastankom slikovitih predaja o velikim šumskim „pustinjama“ i drvećem tolikim „da su se nad vodom sastajale grane od stabala sa desne i leve obale“ (područje Novog Grada) (Filipović, 1969, 66). Drugo, tablice 5 i 7, te općenito, čitavi *Beschreibung* 1725., koji na prostoru bosanske Posavine klasificira porezne razrede starosjedilaca („alte Uszkoken“), novodoseljenih („neue Uszkoken“) te graničara s prebivalištem u Slavoniji („Granitzer in Sclavonien wohnhafft“), koji posjeduju zemljište u Bosni (Bodenstein, 1907, 182), ukazuju na paradigmatički socioekološki model – društvena se proizvodnja i dalje odvija na ekstenzivnim osnovama. Eventualni porast stanovništva ili agrarnih prinosâ ovisit će ponajprije o mehaničkom priljevu stanovništva, odnosno širenju onih obradivih površina, kojima nisu potrebni kompleksni, radno intenzivni zahvati poput isušivanja. Npr., komorska komisija 1725. na predjelu bosanskog Mamića Brodca i Vijuša primjećuje da bi tamošnje močvare mogle postati stalno pogodne za ribolov, te time donositi prihod, samo kad bi graničarima bilo dopušteno da na njima podignu ustave [doduše, na dvjema grabama na predjelu „Billes“ (Bjeliš?) to su već bili učinili] (Bodenstein, 1907, 184, 190).⁹⁹ Što se također tiče intenzivnijih oblika agrikulture, opis ne jednom zamjećuje tragove voćarstva i

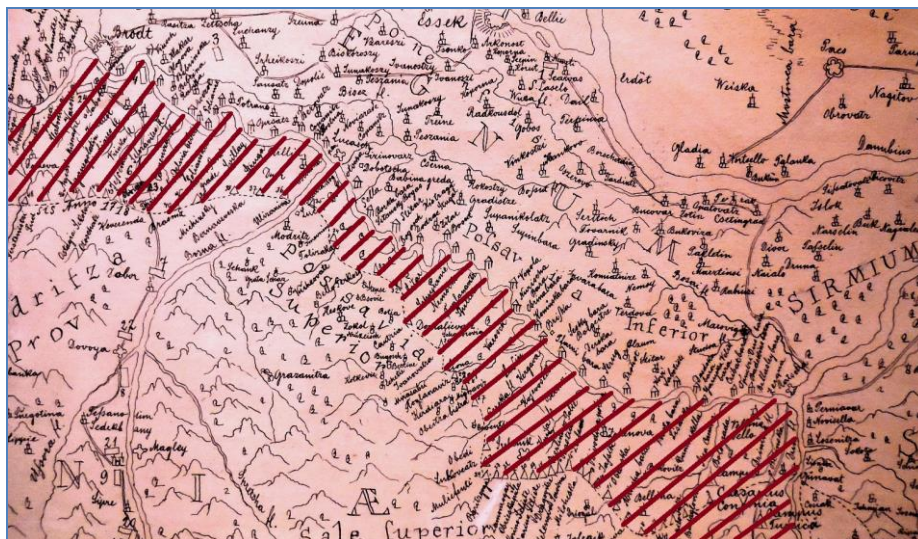
Slika 4. Prvi i srednji plan, antropizacija na djelu: kukuružišta i nasip između Klakara i D. Bebrine. Straga: pobrđe Vučjaka oko Bosanskog Svilaja. Odvojena od njega krajem 17. st., sela sa slavonske strane ostala su i bez mogućnosti za nastavak bavljenja vinogradarstvom.

vinogradarstva.¹⁰⁰ U Gornjem Koraću nalazi puno voćaka, međutim, kako kaže, jedva da je ijedna zasađena od strane sadašnjih stanovnika („deren anjezo ansässigen unterthanen“). Opisujući pak bosanski Svilaj, ističe kako se tu nekoć proizvodilo najbolje vino na rijeci Savi („vorzeiten der beste wein an dem saustrohm gewachsen“) (Bodenstein, 1907, 182, 362) (usp.

⁹⁹ „...fischfang, welcher einige Proventen aber doch mässig auswerffen khan, wann denen broder granitzern inhibiert wird, dass sye kheine Zäune in die Morast machen und nach ihrem beliebten fischen khönen.“

¹⁰⁰ U 20. je st., kako piše Rubić (1953, 39), bosanski dio brodske Posavine osiguravao 70% brodskog tržišta voćem (usp. Filipović, 1969, 65).

bilj. 55). Sve su ovo veoma jasni pokazatelji jedne nestale sedentarne strukture, na čijem se mjestu tek trebala razviti druga. U tom smislu, stanje 1725. ne odražava neki bitni kvalitativni pomak, premda se ne može ni reći da se unazad 20 godina ništa nije bilo promijenilo.¹⁰¹ Ono što u tom času, ukratko, imamo, jest u jednu ruku činjenica da dio stanovništva sa slavonske strane širi svoje posjede – najčešće na pašnjake i sjenokoše – na bosanskoj strani, dok u drugu možemo reći da je, s obzirom na udjele neobrađenih/neklasificiranih površina g. 1698., te na demografska kretanja u prostoru brodske Posavine početkom 18. st. (tablica 8), s gledišta iole intenzivnije agrikulture, 1720-ih i sama slavonska strana i dalje mahom neiskorišteni prostor.¹⁰²

Karta 14. Detalj karte Bosne i Slavonije E. Briffauta, iz 1738. g. (u: HDA, f. 902, A.II.29). Označili smo prostor austrijske bosanske Posavine 1718-1739, nominalno, svojevrsnog simbola austrijskog prodora na jugoistok Europe u 18. st., stvarno pak, neregulirane krajine između austrijskih straža na Savi („kućice“) i osmanskih na granici („trokutići“).

¹⁰¹ Primjerice, slavonski Dubočac 1723. na bosanskoj strani drži 91 vola, a Svilaj 6 (1698. nije imao ni jednog). Usp. i tablicu 7 (*Conscriptio*, 1723, 178, 183-186), kao i (s rezervom!) postotke kultiviranosti u tablici 5.

¹⁰² Na području bosanskog Dubočca *Beschreibung* bilježi 105 posjednika s prebivalištem na slavonskoj strani; u Koraću bilježi neke štale i salaše Zbježana; u bosanskom Brodu 38 posjednika iz Varoši te 118 iz brodske tvrđave; u Kamenu, nasuprot Klakara i D. Bebrine, 3 posjednika iz potonje. U Svilaju pak bilježi 47 posjednika iz slavonskog Svilaja, 25 iz Poljanaca, 13 iz Trnj. Kuta, 6 iz Oprisavaca i 12 iz Bickog Sela (Bodenstein, 1907, 180-191, 362).

Broj svinja iz nekih brodsko-posavskih sela na žirenju na prekosavskom predjelu Kamen, 1723. g. (u zgradama broj svinja u tim selima popisan 1698.) (prema: <i>Conscriptio</i> , 1723.)					
Zbjeg	Varoš	Vranovci	Vrba	Šušnjevc	D. Bebrina
131 (0)	30 (?)	102 (8)	50 (84)	18 (0)	133 (28)

Tablica 6. Početkom 19. st., C. B. Hietzinger (1820, 190-191) u svom statističko-gospodarskom opisu Vojne granice piše da slavonska svinja ili vuče izravnu liniju od pasmina Bosne i Srbije, ili je pak, ako se i radi o domaćoj pasmini, toliko slična onoj „turskoj“, da ih se iz daljine ni ne može razlikovati. Nadalje, da se, ovisno o urodu žira u posavskim šumama s ove ili one strane, svinje pretjeravaju ili na bosansku, ili na slavonsku stranu (pri čemu se u potonjem slučaju, nakon tovljenja često odmah tjeraju dalje za Šopron i Kanižu).

Tablica 7. Popisana dobra graničarâ iz 25 mjesta Posavske granice na bosanskoj strani Save, 1723.g.								
pšenice (ha)	kukuruza (ha)	prosa (ha)	ječma (ha)	sirka (ha)	vozova sijena	krupne stoke (grla)	lana/vune	svinja na žirenju/na paši
50	29,60 ¹⁰³	18,32	0,25	0,31	325,25	1083	614 kg	1098/775 ¹⁰⁴

¹⁰³ Moglo bi biti da ne samo u ovom slučaju, nego i inače, omjer usjeva pod pšenicom i kukuruzom u Posavini prve trećine 18. st. iznosi oko 2:1, budući da ga zatičemo, primjerice, i u popisu imovine brodske župe iz g. 1734. (*Specifica Connotatio*, 1734)

¹⁰⁴ Popisana mjesta: Gradiška, Mačkovac, Dolina, Orubica, Svinjar, Štivica, Kobaš, Dubočac, Zbjeg, Varoš, Brod, Vranovci, Vrba, Šušnjevc, D. Bebrina, Svilaj, Prnjavor, Kupina, Novi Grad, Babina Greda, Štitar, Županja Blato, Rajevo Selo, Gunja, Rača (*Conscriptio*, 1723, 193). Inače, većina je stavki navedenih u ovoj tablici u sâmom opisu iznesena u okama, jedinici koja se obično preračunava u 1,26 kg (Vrbanus, 2005, 363). Međutim, mi smo je ovdje preračunavali u konvencionalnu jedinicu tzv. vojnokrajiške oke koja, prema Herkovu (1973, 116) važe 1,56 kg [a potaknuti Moačaninom (2006, 55-56) koji nalazi indicije da je oka od oko 1,46 kg, kao tradicionalna mjera, korištena u Osijeku i Vukovaru i oko 1740]. Do hektarâ, nadalje, dolazimo slijedeći Hammela i Wachtera (1996, 148) koji prinose u Slavoniji oko 1700. uspoređuju s onima u Engleskoj prije 1600. Ove pak Clark (1991, 448) procjenjuje na 11,8 vinčesterskih bušela/akru (*acre*), ili, da skratimo, 739,11 kg/ha. Naravno, ova vrijednost je vrlo okvirna projekcija reda veličine, ne samo zbog metode kojom smo do nje došli, nego i zbog toga što su stvarno u to ekstenzivno-agrarne vrijeme prinosi od godine do godine mogli značajno varirati (usp. Vrbanus, 2012b, 71).

Slika 5. G. 1702. komorski popisivači zamjećuju (u: Mažuran, 2005, 109): „Kad se voda povuče i ostavi plodni mulj, nastaje vrlo lijepa livada za napasanje stoke.“ Međutim, „kosi se koliko je potrebno za prehranu stoke, dok se ostatak ostavlja da propada“ (Filipović, 1969, 67). Da se livade imaju kositi dvaput godišnje, morale su narediti vojne vlasti, i to tek 1780. (Ćelap, 1972, 26). Tome unatoč, i krajem 19. st. samo se na ograđenim „čaerama“ kosila i otava (Lakić, 1919, 174). Nekad sveprisutni ekstenzivni agrarni model načelno je danas sveden na „rezervate“ poput zaštićenog krajobraza Gajne. Danas je stoka ključni faktor opstanka ekosustava „Gajića“ (usp. kartu 18), čijih bi 300 ha bilo nerentabilno održavati u stanju pašnjaka tehničkim metodama. No i stoka je skupa, stoga područja poput Gajne ovise ponajprije o entuzijazmu lokalne zajednice i novcu kojim EU financira „održivi razvoj“ na svojim periferijama (foto: L. J.)

5.3.4. Društvena pozadina ekstenzivno agrarnog prostora 1718-1739

Nemoguće je riječ-dvije ne posvetiti uže društvenoj dimenziji agrarnog prostora koji na potezu od preko 150 km (Gradiška-Rača) u jednoj historijski sasvim „običnoj“ godini „statistički“ nije zasijao više od 1 km² žitarica (sreća naša što su polazne vrijednosti izračuna toliko male, da bismo konačnim iznosom mogli ostati jednako zatečeni, čak i kad bismo – u svjetlu tablice 7 – uslijed nepopisanih i zatajenih prinosa, vlastitih proračunskih podcjenjivanja i sl., ovaj km² realno morali pomnožiti s 5, 10 ili 15). Kako bilo, u predjelima s desne obale Save nakon 1718., „nije stvorena nikakva graničarska milicija, nego je ceo pojas, od Hrvatske do granice Srbije, izdvojen kao jedan komorski okrug (*Cammeral-District*)“ (Gavrilović, 1980, 118; usp. Ćirković, 2008, 98-99). Očito, u to je vrijeme pojam granice i dalje promišljan prije situaciono, nego konceptualno, drugim riječima, s obzirom na dane okolnosti, a ne na svoju zaokruženu definiciju koja ima moć krojenja prostorne stvarnosti. Jer načelno gledano, gdje je „tvrdi“ graničarski sustav mogao biti potrebniji, nego duž kopnenog, mahom brežuljkastog, dakle, homogenog prostora? Problem je, međutim, bio bjelodan, osobito zato što u atmosferi g. 1718., na vrhuncu epohe nikad prije ili kasnije zabilježenih ratnih dobitaka, austrijska politika intenzivniji rad na uređenju sjevernobosanske granice, čini se, ni nije smatrala prioritarnim, budući da se ionako očekivalo njeno daljnje, neproblematično pomicanje na jugoistok (Bronza, 2012, 156). Uglavnom, i uz svu političku volju ovakvu bi vrstu granice bilo vrlo teško hermetizirati i danas – u što ćemo se zasigurno imati prilike uvjeriti prilikom skorašnjeg spuštanja „šengenske“ granice na Savu, Unu i kopnenu liniju do Prevlake – a kamoli u stanju resursâ prije 300 godina. Da je projekt materijalno i bio izvediv, za sobom bi zasigurno ostavio društveno uzavrelu slavonsku Posavinu: koliko bi ljudi, sklanjajući se od pokmećivanja, prešlo na desnu stranu, u povojačeni prostor „nove“ Posavske granice? Koliko bi ih pak, iz istog razloga, kako je predviđao Ludwig Andreas Khevenhüller (1683.-1744.), slavonski zapovjednik 1733.-1735. (Roksandić, 2007, 71) te tvorac reformske platforme iz g. 1735. koja je ograničila oficirsku samovolju i zacrtala put upravnoj reorganizaciji oko g. 1750. (Engel, 1971b, 513), "kada bi došlo do sljedećeg rata", prebjeglo „na tursku stranu, gdje je puno podnošljivije živjeti" (u: Petrić, 2007, 55)? Bi li uopće itko ostao u isključivo komorskoj slavonskoj Posavini, statusno degradiran i materijalno osiromašivan?¹⁰⁵ Jer cijelo ovo vrijeme centralne fiskalne potrebe rastu – do 1739. ona će 74

¹⁰⁵ Na istom mjestu (u: Petrić, 2007, 55), Khevenhüller nastavlja: "Unatoč svim nedaćama koje zahvaćaju ovo područje bogati će se uvijek uspjeti održati na svojim položajima, dok će siromašni zapadati u sve veću bijedu. Pod siromašnima se misli na seljake [tj., nepovojačeno stanovništvo]. Krajišnici, koliko god da su siromašni,

milijuna državnog duga iz 1718. narasti na njih 99 (Vinaver, 1970, 293) – a s njima i imperativ samofinanciranja vojnih i komorskih struktura u Slavoniji i Srijemu. Nije bilo lako graničarima, budući da su njihove obveze, iako samo radne (osim 1722-1735, kad se plaćala utvrđarina), em rasle, em ovisile o osobnoj volji i privatnom interesu nadređenih oficira, pa su u nekom trenutku vjerojatno djelomice morale biti otkupljivane.¹⁰⁶ No njihove su obveze ipak bile „beskrajno male“ (Kaser, 1997a, 241) u usporedbi s obvezama civilnog stanovništva. Da spomenemo samo njegove vojne daće: početkom stoljeća, Caraffina je komisija razrezala vojnu kontribuciju od 13 forinti po sesiji, kojoj je 1716. dodan tzv. *Quartier-Geldt* („konak“). Ovaj je 1725. ukinut, ali je zato uveden *extra ordinarium* od 6 te utvrđarina od 2,3 forinte. G. 1731. vojna je kontribucija Slavoniji i Srijemu povećana za 20 000 forinti [što je spram iznosa vojnog poreza ubranog 1720., iznosilo povećanje od 47% (usp. Sršan, 1990, 85)]. Nakon nekoliko godina premišljanja o tome na koga u ekonomski paraliziranoj zemlji svaliti ovaj teret, lakonski je odlučeno: od 1735. po selištu će se plaćati 19 forinti vojne kontribucije i 2,5 forinte utvrđarine (Vinaver, 1970, 315-316; Gavrilović, 1980, 113; Kaser, 1997a, 225, 241). Za privredni prostor kojem je manjkalo ljudi, kao osnovnog čimbenika ekstenzivno-agrarnog „ekonomskog rasta“, koji je bio opterećen neproizvodnim, pasivnim aktivnostima te vojnim i birokratskim aparatom ogrezlim u „netransparentnost“ i zloupotrebe „položaja i ovlasti“ – „ove su svote bile ogromne i preteške“ (Sršan, 1990, 86).¹⁰⁷ Khevenhüllerovi zapisi svjedoče da se sve ovo itekako očitovalo i u pograničnom dijelu Slavonije. Ovdje je, doduše, povlašteno stanovništvo bilo brojnije, ali su bile izraženije i, u to vrijeme vrlo nepredvidive, okolnosti komunikacije s prekosavskim krajevima, odnosno, ponašanja same rijeke:

"Doduše za primijetiti je da su krajišnici cijelo vrijeme zapravo dobro stajali, ali to je povezano s time što su bili oslobođeni od novčanih podavanja i što su nakon ratnih operacija donosili puno osvojenog plijena. No, narednih godina dolazi do čestih izljeva rijeke Save što dovodi do pomora stoke i propadanja poljoprivrede. To prouzrokuje i prestanak trgovine s Turskom. Ipak, najteže im pada pomor stoke koji granicu i zemlju

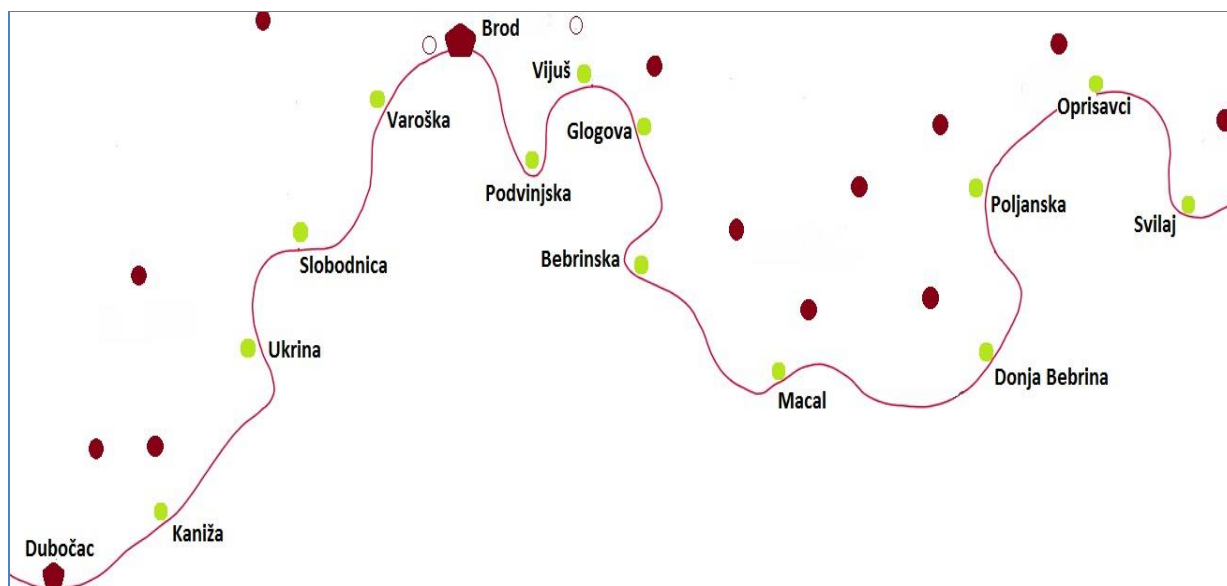
najviše od svega mrze kad ih se nazove 'seljacima'. Svakodnevno iskustvo pokazuje da je to za njih najveća uvreda. Upravo zbog toga dolazi do mnogih ubojstava."

¹⁰⁶ Ovdje se radi ponajprije o pitanju tzv. časničke tlake, koja je, u nominalnom iznosu od 3 dana godišnje po graničaru, trebala pomoći da se velika vojna lena obrade. Jasno da su 3 dana vrlo brzo postala mrtvo slovo na papiru. Časnička je tlaka ukinuta tek u sklopu reformi sredinom stoljeća, kad se uvodi plaća u potpunosti u gotovini (Kaser, 1997a, 240).

¹⁰⁷ Što se tiče opterećenosti privrednog života pasivnim a širokim djelatnostima poput vojske: sredinom stoljeća, von Kaunitz, terezijanski reformistički strateg, ustvrđuje da je svaki odnos civilâ i vojnikâ manji od 100:1 u korist civila, opterećenje za ekonomiju bilo koje zemlje. U Slavonskoj vojnoj granici 1755. g., ovaj omjer iznosi 2:1... (Matanović, 2008, 60-61). Što se pak tiče „zloupotreba položaja i ovlasti“: kad je Gabriel Ignaz von Eberl, savjetnik Dvorske komore, stigao 1731. u nadzor slavonske uprave, našao je, i to u njenom osječkom sjedištu, da se brojne službene knjige uopće ne vode te da se, između ostalog, „komorska kasa nalazi u privatnom stanu oberdirektora Zenga“ (Gavrilović, 1980, 113).

stavlja u još veću bijedu. Zbog toga krajišnici moraju prodavati svoje krave koje su ih svojim mlijekom dnevno snabdijevale hranom. Zatim prodaju i vlastito oružje. Došlo je čak do toga da su, kada više nisu imali što prodati, skinuli košulje i pokazujući na vlastito tijelo govorili: 'Ovo je još preostalo, izrežite novac.' Zbog takve situacije dolazi do emigracija, a oni koji nisu našli drugog rješenja podali su se pljačkanju. Kako da ljudi u takvom stanju brane zemlju?" (u: Petrić, 2007, 53)

Ovime se prmićemo nazad onom našem, stvarnom ili figurativnom, km² zasijanog žita. Zemlju južno od Save, onih dvadesetak godina koliko je bila u austrijskom posjedu, nije držao „rimski car“, nego realno postojeći društveni režim na granici. Pritom kad kažemo „granici“, mislimo na Savu – u usporedbi s graničnim sustavom ustrojenim i kako-tako institucionaliziranim na rijeci oko 1700., oni humci od Une do Drine bili su tek hrpe zemlje i kamenja u prostoru krajine (usp. Bronza, 2012, 155). Svjestan je toga i Khevenhüller kad kaže, potkrepljujući time i ono što smo prethodno rekli o vezi rijeka i mogućnosti uspostave granice 1699., otprilike ovako: izlivanje Save pustoše veoma širok pojas, ali je upravo to zapreka osmanskim provalama, pa stoga i jamstvo mira i sigurnosti (prema: Roksandić, 2007, 70). Ono što je 1718. osvojeno onkraj ovog jamstva sigurnosti, postalo je čak ne ni prostorom ekstenzivne socijaliziranosti, koliko, da tako kažemo, prostorom anti-socijaliziranosti. Primjerice, barun Trenk stariji, brodski zapovjednik krajem prve trećine 18. st. (Wagner, 1978, 5), g. će 1729. zabraniti ubiranje svih komorskih dadžbina s bosansko-posavskih posjeda, od kontribucije i zemljarine do pašarine i šumarine. S druge je strane, naravno, graničarska rabota na njegovim majurima s bosanske strane ostala neupitna. Anti-socijalizacija se širila veoma efikasno i kapilarno. U zapovjednika su se ugledali niži oficiri, razvijajući eksploatacijom graničara „svoje privatne poslove“. Da bi pak istim tim graničarima – za koje je Petraš svojedobno bio ustvrdio da ga ne bi začudilo da procijene „da im je lakše da žive od pljačke 'u zajednici s turskim banditima', nego od vlastitog rada“ (Bronza, 2012, 161) – „unekoliko pomogli, dozvoljavali su im razne ispade, od čega su proisticala mnoga zla za celu pokrajinu“ (G. I. Eberl, u: Gavrilović, 1980, 118-119), ali u konačnici, i za austrijski imperijalni projekt na europskom jugoistoku u cjelini.

Karta 14. Sustav čardakâ u prostoru brodske Posavine prema gore prikazanoj Briffautovoj karti iz 1738. Mada su vjerojatno istim stražarskim mjestima, ili barem zonama, na različitim zemljovidima iz ovog perioda katkad pridavani različiti nazivi, stvarno se u prvih pet desetljeća 18. st. broj čardakâ u prostoru brodske Posavine gotovo uopće nije mijenjao (usp.: karta 8; Kljajić, 2002, 146). Za povećanje njihova broja, s jedne strane, nije bilo mogućnosti. S druge, osobito u periodu 1718-1739, vjerojatno nije bilo ni toliko praktične potrebe. Podići uzbunu uslijed neprijateljskog kretanja, što je tijekom prve trećine stoljeća osnovna zadaća čardaklija, moglo se učiniti i u sustavu u kojem su stražarska mjesta bila razmaknuta po sat i više vremena hoda.

VI.

PARADIGMATSKI IZRAZI SOCIOEKOLOŠKOG SISTEMA BRODSKE POSAVINE U 18. STOLJEĆU

6.1. Brodsko-posavski socioekološki sistem u svjetlu demografskih kretanja

U prvom dijelu izlaganja o socioekološkoj dinamici prostora brodske Posavine u toku druge polovice 18. st., obradit ćemo njene uže ekološke čimbenike, poput brodsko-posavskog okoliša i klime u kontekstu danog društva. No prije toga, prilažemo tablice 8, 9 i 10, u svojstvu preciznijih, dijakronijskih pokazateljâ okvirnih demografskih kretanja u prostoru brodske Posavine u 18. st. Ovo je bitno iz dva općenita razloga. Prvi je taj da su u tehnološki relativno primitivnim, agrarno-predkapitalističkim prostorima, ljudi temeljna odrednica bilo kakvih društvenih, pa onda i društveno-okolišnih aranžmana. Drugi razlog proizlazi iz uvriježene, ili bolje, podsvjesne (eko)historiografske pretpostavke da „jaki“, porječni okoliš podrazumijeva rudimentarnu, jedva opstajuću društvenu strukturu. S obzirom na to da priložene tablice jasno pokazuju da generalna tendencija mahom mehaničkog, imigracijskog porasta stanovništva u Slavoniji 18. stoljeća, nije zaobišla ni prostor brodske Posavine, barem ne od vremena druge trećine (možda i četvrtine) stoljeća, mi ćemo se u interpretaciji poduzetoj u ovom dijelu rada, kloniti popularne teze da su tijekom 18. st. „poplave u slavonskoj Posavini ugrožavale čak i biološki opstanak pučanstva“ (Tkalac, 1973, 215; prenose: Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 597; Živaković-Kerže, 2001, 345; 2012, 92), ali i ideje o potpunoj prilagodbi i otvorenosti prema rijeci. Preostat će nam, dakle, prilično otvorena, intrigirajuća i tenzična pretpostavka o životnom prostoru koji se i pokraj elementarnih nepogoda – katkad, npr., uz ovisnost o pomoći iz brodske tvrđave ili uz potrebu otpisivanja daća (Matanović, 2008, 78; Kljajić, 2000, 189) – ipak uspijevao u duljem trajanju održati, a s vremenom i širiti. Jest da je ova interpretativna pozicija prilično skliska, jer ju eventualna nedovoljna studioznost može učiniti dvosmislenom. Međutim, samo se ona direktno nadovezuje na istraživački pristupa koji ne teži tek slici pojedinačnih pojava, ma koliko one dominantne bile, nego uvidu u sistemsku interakciju, unutar koje se i dramatični događaji poput poplava očituju „tek“ kao jedan od segmenata života uz rijeku.

Tablica 8. Indikacije demografskih kretanja u prostoru brodske Posavine tijekom 18. st.
- broj kuća (stanovnikâ) po mjestima-¹⁰⁸

	1698.	1702.	1730.	1746.	1761.	1775.	1785.	1810/11.	2011. (st.)
Dubočac	-	80	100	66 rmk.	69 rmk.	-	58 ¹⁰⁹	52 (625 st.)	202
Šumeće	20	28	ca 20	37	41	- ¹¹⁰	45	44 (462)	580
Kaniža	30	35	ca 20	53	82	82	78	74 (1085)	808
Zbjeg	40	-	ca 40	35 rmk.	47	- ¹¹¹	48	39 (333)	427
Slobodnica	26	48 (?)	ca 25	79	73	80	79	79 (923)	1557
Varoš	-	-	Br+Varoš	82	73	75	73	73 (833)	2035
Brod	-	(360 ???)	252	235	333	351	348	403 (1987) ¹¹²	59 141
Ruščica	11	16	15	34	36	32	33	33 (201)	1135
G./D. Vrba	11 (D.)	18	15	32	39	48	48	49 (536) ¹¹³	2512
G. Bebrina	30	32	ca 20	33	52	54	53	47 (516)	487
Klakar	14	20	12	26	44	37	35	31 (346)	272
Trnj. Kuti	12	21	20	30	41	33	29	31 (347)	345
D. Bebrina	23	40 (?)	ca 20	31	84	82	81	80 (772)	425
Poljanci	10	16	12	20	22	30	22	13 (173) ¹¹⁴	255
Oprisavci	20	28	30	50	65	77	78	76 (879)	886
Svilaj	33	44	ca 35 rmk.	34	36	32	33	25 (219)	285
UKUPNO	>280	> 426? ¹¹⁵	630-640	880-900	ca 1150	ca 1160	ca 1140	ca 1150	-

Izvori: Engel, 1971b, 561-565; 1972, 162, 188; Čelap, 1972, 17; Mažuran, 1988; Zirdum, 2001; Sršan, 2010; www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_01/h01_01_01_zup12.html (pristup: 12. III. 2014.); NAZ, Protokol br. 39/XI, 1810.

¹⁰⁸ Iako je broj kuća, pogotovo u prostoru zadružne obitelji, prilično relativan parametar, u nedostatku boljega na razini cijelog 18. stoljeća, svjesni rizika, posežemo za njim kao demografskim indikatorom.

¹⁰⁹ Dubočac u 18. st. postojano odumire. Podatak iz 1780. govori o 61 kući i 468 stanovnika (NAZ, Protokol br. 34/VI, 1780), dok je 1769. ondje bilo njih 71, od toga šest najvjerojatnije pravoslavnih (Zirdum, 2001, 36-37). G. 1785. u Dubočcu su, prema Engelu (1972, 162), četiri pravoslavne kuće. U ranijim je godinama ovaj broj bio veći, do oko 20, koliko je pravoslavnih kuća bilo u Dubočcu g. 1730. (usp. Zirdum, 2001, 36; Sršan, 2010, 17).

¹¹⁰ Prema Zirdumovim uvidima (2001, 44), Šumeće 1769. ima 43 kuće, dok ih 1780. ima 47 (433 st.) (NAZ, Protokol br. 34/VI, 1780).

¹¹¹ G. 1769. je u Zbjegu bilo 45 kuća, a 1780. 41 (389 st.). G. 1730. od popisanih je 40-ak kuća, 12 bilo pravoslavnih. Podataka o njihovom broju 1746. nema. G. 1760/1. bilo ih je 9, 1779. 7 (Zirdum, 2001, 47), a 1811. šest (Sršan, 2010, 765).

¹¹² Od navedenih brojeva brodskih kuća su: 1730. bile 2 pravoslavne; 1746. jedna; 1758. 10 pravoslavnih i još 12 kuća u Tvrdavi; 1761. 8, a 1775. 13 pravoslavnih kuća. G. 1785. tu su 94 pravoslavna stanovnika (Engel, 1972, 188), dok ih je 1811. 227, uz troje kalvinista (Sršan, 2010, 749). Opadajuća, odnosno, rastuća multikonfesionalnost Dubočca, odnosno, Broda, znak je i opadajućeg, odnosno, rastućeg, protourbaniteta (usp. Matanović, 2008, 247-251).

¹¹³ G. 1746. u Gornjoj je V. bilo 17, a u Donjoj 15 kuća; 1761. Gornja – 21, Donja – 18; g. 1775. Gornja – 38, Donja – 10; 1811. Gornja – 22 (236 st.), Donja (pod župom Vrhovina) – 27 (300 st.).

¹¹⁴ U Poljancima je 1730. povrh popisanih 12 i nepoznat broj pravoslavnih kuća, što također vrijedi i za popis 1746., odnosno 1758. Godine 1761. od 22 kuće, pravoslavnih je 10, dok ih je 1775. 14. G. 1811. u Poljancima živi 65 pravoslavaca (Sršan, 2010, 947).

¹¹⁵ Što se dogodilo u nepune 4 godine: je li, za pretpostavljene prilike, toliko veći broj kuća u prostoru brodske Posavine 1702., posljedica imigracija? Ili su razlog središnje prilike i bolja upoznatost komorskih službenika s krajem, uslijed čega su možebitno obuhvaćeni i pod veće seoske cjeline ubrojeni razni raštrkani dijelovi selâ (usp. Skenderović, 2012, 22-23; 7.3.4.). Ako su podaci iz komorskih popisâ provedenih 1702., uoči uspostave Granice (objavio: Mažuran, 2005, 100-114) vjerodostojni – stanovitu sumnju izaziva podatak o 360 kuća u Brodu – onda je problematično uvjerenje „da tijekom razdoblja 1701-1735... u Brodskom Posavlju nije bilo nikakvih većih kriza koje bi dovele do nagla povećanja smrtnosti ili do nagla iseljavanja stanovništva“ (Skenderović, 2012, 149). Ako iz zbroya kuća u vizitacijskom popisu 1730. izuzmemo Brod s Varoš (jer njihove kuće nisu ubrojene u zbroj 1702.), ispada da je prostor brodske Posavine u prvih 30 godina 18. st. ili: a) prostor depopulacije; b) prostor unutarnje disperzije stanovništva, uslijed širenja na bosansku stranu 1718.; c) prostor povezivanja (doseljenikâ) u zadružne obitelji (usp. Kaserove primjedbe u: Hammel, Wachter, 1996, 120; Kaser, 1997b, 11); d) nešto četvrto?

Tablica 9. Broj katolikâ u brodskoj župi/prostoru brodske Posavine u 18. st.								
1698.	1730.	1746.	1761.	1775.	1786.	1811.		
2700-2800 ¹¹⁶	2824	3691	4643	5919 ¹¹⁷	-	10 773 ¹¹⁸		
Gustoća okućenosti (kuća/km ²) i naseljenosti (1811-2011) u prostoru brodske Posavine (ca 200 km ²) u 18. st. (bez Broda, a od 1775. i Varoši)								
1698.	1702.	1730.	1746.	1761.	1775.	1786.	1811.	2011.
> 1,4	> 2,13	1,79-1,84	3,22-3,32	≈ 4,1	≈4	≈4	≈3,21 (37 st/km ²)	51 ¹¹⁹ st./km ²

Tablice 8, 9 i 10. Govoreći o idejnoj ulozi Johanna Joachima Bechera (1635-1682) u projektu austrijskog merkantilizma, Bronza (2012, 287-288) navodi i ovo: „Beher je među prvima shvatio ideju neophodnosti egoističkog državnog djelovanja, koja je bila jezgro merkantilističkog sistema. Za adekvatnu implementaciju takvog pristupa podrazumijevalo se da je neophodno raspolaganje sa što većim brojem ljudi, odnosno u suštini merkantilizma stajala je i potreba za demografskom revolucijom ili privlačenjem većeg broja ljudi iz drugih država. U prostoru habsburške ugarske *neoaquisatae*, središnje su određene kolonizacijskih valova bili Temišvarski Banat (u prvom redu), zatim Transilvanija i srednje Podunavlje („Vojvodina“). Ponajprije je za ove krajeve mogao vrijediti Ingraov omjer o pola milijuna kolonista iz srednje i zapadne Europe, te pola milijuna imigranata s Balkana (2000, 214-215). Slavonija je u 18. st. „na repu“ ovih tokova, barem što se kolonizacije tiče. Generalno pozitivni demografski trend ni tijekom druge polovice 18. st., na razini, recimo, Brodske regimente (usp. Urban-Kljajić, Kljajić, 2003, 591), niti se kretao izrazito pravocrtno, niti je – mada sâmmim brojem ruralnog stanovništva nadmašujući vrijednosti suvremenog doba (tablica 8) – u tadašnjim tehnološkim uvjetima socioekonomski uspijevao dostići srednjoeuropske regije-uzore. Stoga se i F. W. von Taubeu – valjda pod dojmom da je ovom zemljom moguće mjesec dana lutati kroz šumu bez da se naiđe na ijedno selo – moglo dogoditi da „malo“ pretjera, pa stanovništvo Slavonije sredinom 1770-ih procijeni na svega 203 osobe po njemačkoj milji (Srijem je, procijenjen na 169 st./milji, prošao još i gore) (von Taube, 1998, 21, 49).¹²⁰

¹¹⁶ Kalkulacija Hammela i Wachtera (1996, 143) u brodskom distriktu 1698. projicira 9,11 osoba po kući. Tako će iz 244 kuće u selima brodske župe 1698., uključujući i ona pobrdska (Skenderović, 2012, 136), proizaći projekcija od 2222,84 stanovnika. S aproksimacijom od oko 500-550 osoba za Brod i Varoš uoči g. 1700., kojom smo matematički savnili više ili niže procjene različitih autora (usp. Mažuran, 1988, 42; Skenderović, 2012, 135), dolazimo do rečene procjene od 2700-2800 katolika, koja se, na koncu, i uklapa u stagnacijski trend u prvoj trećini stoljeća, uočljiv kroz usporedbu s vizitacijom 1730.

¹¹⁷ Treba imati u vidu da su od 1734. izvan brodske župe Podvinje, Vranovci, Bukovlje i Tomica, jer su odvojeni u župu Podvinje, dok su nakon 1758. izvan i Šumeće i Zbjeg, zbog formalnog pripojenja puno bližoj župi Dubočac (Sršan, 2010, 217).

¹¹⁸ Za g. 1811. zbrojili smo svo katoličko stanovništvo pobrojano u tablici 8, neovisno o župnoj pripadnosti. Inače, čini se da je prostor brodske Posavine tijekom cijelog 18. st., a, može biti, i ranije (usp. 4.2.) bio gušće naseljen od slavonskog prosjeka. Za g. 1700. nudi se projekcija od najmanje 10 st/km² (usp. bilj. 117), a za drugu polovicu stoljeća od oko 35 st./km² (prema: Kaser, 1997b, 174, tablica 8). Očito su na porast ovdašnjeg pučanstva veliki utjecaj imale imigracije iz prekosavskih krajeva u vrijeme rata 1737-1739 (tablica 8). Obilježja demografske propulzivnosti poticane (ratnim) imigracijama prekosavskog stanovništva, brodska je Posavina zadržala sve do najnovijeg doba (u kojem trenutno isprpljuje posljednje „zalihe“ tog priljeva) (Matišić, 2014, 23-25).

¹¹⁹ Ovdje treba napomenuti da danas mjesta poput Slobodnice ili, još više, G. i D. Vrbe, zahvaćena suburbanim utjecajem Broda, više nisu mjesta određena isključivo ruralno-agrarnim okolišem (usp. 2.1.). Isključivši njih, gustoća bi naseljenosti prostora brodske Posavine (ca 175 km²) iznosila oko 35 st./km². Doduše, problem je ovakvog klasificiranja u tome što ispada da prostor brodske Posavine po definiciji ne može biti nikakav doli ruralno-agraran.

¹²⁰ Po toj bi računici ispalo da su u Slavoniji 1770-ih na km² živjela u prosjeku jedva 3 i pol stanovnika, dok bi istodobno u Šleskoj živjelo njih 33,4, a u Saskoj 40,4. Prema Engelovim podacima (1971b, 540), temeljenima na popisu iz 1785., na oko 6387 km² (111 kv. njem. milja) Slavonske granice (bez Šajkaškog b.) živi 172 608 stanovnika, ili 27 st./km². Prema Demianu (1809, II, 3, 20) koji, doduše, isti prostor procjenjuje na 6055 km² (105,2 kv. milje), u Slavonskoj granici živi 189 018 st., tj. oko 1800 st./milji, tj. 31,21 st/km². Ovo je spram

Tablica 10. Ranonovovjekovni demografski usponi i padovi u Slavoniji i Srijemu, uvjetovani ratovima i ekstenzivnim agrarom¹²¹

	1550.	1650.	1700.	1790.
Približno st./km ²	3	12-15	4-6	27

6.2. Poplave i nasipi

6.2.1. Suvremenost u povijesnoj perspektivi: poplava u porječju Save, svibnja 2014.

Sredinom svibnja g. 2014., kompletno su se srednje i donje porječje Save, a potom i sama Posavina, pretvorili u poprište poplava kakve moderna povijest ovog prostora ne pamti. Najprije su se, uslijed obilnih kiša, mjesta uz rijeke Unu, Vrbas, Drinu te osobito Bosnu, našla na udaru bujice koja je potapala sve pred sobom. Početkom ove prve faze poplave na zapadnom Balkanu 2014., medijski je prostor (iz hrvatske perspektive gledano), još uvijek uživao u obilju motiva koji su bili dovoljno bliski da nas potresu, a dovoljno daleki da bi nas stvarno zabrinuli: na pompozne, a sadržajno prazne najave meteorološkog „crvenog alarma“ (kišno i sniježno nevrijeme raspoređit će se diljem Hrvatske)¹²², nadovezali su se kadrovi kuća što se u tren oka ruše po bosanskim klizištima, mosta u „tamo nekim“ Zavidovićima, „samljevenog“ silom vode, i sl.¹²³ Kroz šumu tih, po pitanju podizanja gledanosti, blagotvornih prizora, do etera se nije uspio probiti nijedan mjerodavan

Karta 15. Prof. Stjepan Šterc s PMF-a u Zagrebu, prostor pogođen poplavom 2014., procijenio je na oko 22 900 km² (BiH oko 13 200 km², Srbija oko 9100 km², Hrvatska oko 600 km²) (karta preuzeta s: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/poplavljena-povrsina-veca-od-slovenije>, pristup: 19.V. 2014.).

središnjih dijelova Carstva, poput Češke ili Donje Austrije, čini slabije naseljenijom ne za 10 i više, nego 2,5-3 puta. Gustoća je naseljenosti Slavonske granice 1787. bila nešto niža od ugarskog prosjeka (1630 st/milji, 28,32 st/km²) (Demian, 1809, I, 63).

¹²¹ Izvori: Moačanin, 2001, 21; Mažuran, 1993, 43; Engel, 1971b, 540; Demian, 1809, II, 3, 20.

¹²² Dnevnik HRT-a, 14. V. 2014., www.hrt.hr/enz/dnevnik/244435/, pristup: 21. V. 2014.

¹²³ Pierre Bourdieu (1996, 16) piše o nečemu što naziva „skrivanje pokazivanjem“ („cacher en montrant“) : „Na razini pružanja informacija, npr., dio je simboličke akcije televizije u tome, da pažnju usmjeri na činjenice koje same po sebi zanimaju sve, koje su *omnibus* – namijenjene svima. Te svačije činjenice su od vrste koja nikoga neće šokirati, koje su bez ikakvog uloga, koje ne dijele, nego stvaraju konsenzus [tako će stanje konsenzualnog šoka, zapravo biti ravno stanju nultog šoka, op. L. J.]; one zanimaju svakoga, ali na način da ne dotiču išta bitno.

glas svjestan, npr., činjenice da Savin vodni režim na srednjem i donjem toku, ne uvjetuju samo padaline, nego uvelike i njeni desni, sada nabujali, pritoci. Spomenuta ili ne, ona se preko noći, na vrlo dramatičan način, očitovala u stvarnosti. Dok ovo pišemo, dojam je da su nasipi prostora brodske Posavine, smještenog uzvodno od ušća Bosne, izdržali „za dlaku“ (Sava je, primjerice, u Brodu dosegla 939 cm, vodostaj za metar viši od najvišeg dosad zabilježenog).¹²⁴ Nizvodno od Šamca i ušća Bosne, međutim, lijevoobalni je nasip probijen na dva, a desnoobalni na desetak mjesta. S lijeve strane, županijska Posavina (tzv. Cvelferija¹²⁵, tj. sela Podgajci, Rajevo Selo, Gunja, Drenovci, Đurići, Račinovci, Strošinci), a s desne čitava bosanska Posavina, opkoljena i Savom, i Bosnom, pogođene su poplavom čije se užasne posljedice, kako u ljudskim žrtvama – bit će ih na desetke, ponajviše u Bosni i Srbiji – tako i u materijalnoj šteti, tek imaju sagledati. Slike iz bosanskih gradova poput Maglaja, Doboja ili Bijeljine podsjećaju na one iz ratnih devedesetih, dok je u Srbiji ponajviše stradao Obrenovac, ovih dana poznat i kao „grad kojeg nema“. Ukratko, katastrofa pred kojom bilo kakva knjiška interpretacija i analiza kao da gube smisao.

Slika 6. Uoči vrhunca vodenog vala koji je pogodio donju Posavinu, jedna je TV-reporterka ustvrdila: „Čuvaju se nasipi, jer samo oni mogu obraniti Slavoniju od ove povijesne savske vode“ (Dnevnik HRT-a, 16. V. 2014., www.hrt.hr/enz/dnevnik/244666/, pristup: 21. V. 2014.). Nasipi su, međutim, pred silinom ogromne količine vode stiješnjene u reguliranim koritima, popustili na više mjesta, npr. kod Rajevog Sela s lijeve, te Brčkog (gore), Batkovića, i dr. s desne obale (foto: haber.ba)

Pa ipak, u historijskoj perspektivi, ovi tragični događaji stvaraju prostor za mogućnost komparacije socioekološke dinamike u vrijeme prije intenzivnih antropizacijskih zahvata u okoliš rijeke, omogućenih razvojem modernog društva i države, s tom istom dinamikom u uvjetima života u agrarnim zajednicama rudimentarno zahvaćenima koordinacijskom i privrednom moći suvremenog društva. Primjerice, za poplave 2014., samo je evakuirano stanovništvo stradalih cvelferijskih sela – predjela Posavine duž kojeg je pouzdani nasip izgrađen tek 1928. (Tkalac, 1973, 214;

Različiti događaji pripadaju onoj vrsti osnovnih, rudimentarnih namirnica, od kojih se spravlja tip informacije koja je prevažna, jer zanima svakoga, bez da povlači pitanje konzekvenci, te koja zauzima vrijeme koje se moglo upotrijebiti za izricanje nekih drugih stvari.“

¹²⁴ Dnevnik HRT-a, 17. V. 2014., www.hrt.hr/enz/dnevnik/244755/, pristup: 21. V. 2014.

¹²⁵ Naziv potječe od toga što su ova sela u 19. st. pripadala XII. satniji Brodske regimente, sa sjedištem u Drenovcima.

Živaković-Kerže, 2001) – isticalo da nije očekivalo da bi im Sava mogla učiniti to što je učinila.¹²⁶ Drugim riječima, ljudi su se pouzdavali u nasip i sustav obrane od poplava, koji je u biti materijalizacija i simbol antropocentričnog, suvremenog društva, sposobnog, ili barem uvjerenog da je sposobno držati prirodu pod kontrolom. Utoliko je šok onim što ih je snašlo, bio veći.¹²⁷ Pokazalo se, međutim, da snaga suvremenog društva u odnosu prema silama prirode nije u sposobnosti izgradnje razine infrastrukture i upravno-koordinacijskog sustava dovoljno razvijenih da jednom za svagda riješe problem, u ovom slučaju, poplava. Njegova je snaga – ali istodobno očito i slabost – u tome da je sposobno za neprekidno ulaganje napora u razvijanje optimalnog strateškog odnosa prema silama prirode, bez da pritom trpe drugi segmenti društvene proizvodnje. Naravno, kad se ova sposobnost uzme zdravo za gotovo, pa se posljedično dozvoli da padne kao još jedna žrtva preraspodjele društvenog bogatstva, agregatno dostatnog, ali sektorski sve neuravnoteženije i netransparentnije raspoređenog, a u okolišu reguliranih i deforestiranih rijeka, klimatski k tome poremećenom, ponavljanja scenarija nalik onom iz svibnja 2014. ne čine se, nažalost, nevjerojatnima.¹²⁸

¹²⁶ Gunja, 18. V. 2014.: „Odlazimo, napuštamo svoju kuću, svoju ulicu... Ovo stvarno nismo još doživjeli...“; „Ne možemo da vjerujemo sami sebi da je to tolika količina vode.“ Ili: „Sinoć je bilo organizirano, autobusi su došli, međutim, mi to nismo poštovali, i ostali smo... Mislili smo da neće bit' ovakav jak val.“ Evo pak riječi načelnika Općine Gunja: „To je prvi puta da se tako nešto desilo, ja vjerujem da nitko nije mogao predvidjeti, al' da se moglo nešto spriječiti, da ne dođe do pucanja nasipa, to se sigurno moglo učiniti“ (www.hrt.hr/enz/dnevnik/244826, pristup: 21. V. 2014.). Dan poslije, sličan iskaz i u Račinovcima: „Nisam nikad očekivao da ću proveslati kroz selo“ (www.hrt.hr/enz/dnevnik/244925/, pristup: 21. V. 2014.).

¹²⁷ Riječi jedne Gunjanke u zbježu, 20. V. 2014.: „Sve će se saprat', sve dezinficirat', al' našu psihu, i te slike koje su nam ostale pred očima, ništa ne može ni dezinficirat', ni saprat', ni očistit'“ (obradi pažnju na „sanitarnu“ intonaciju iskaza, kojom žena kao da podsvjesno sugerira svijest o ulozi sustava u rješavanju nedaća poput ove) (www.hrt.hr/enz/dnevnik/245021/, pristup: 21. V. 2014.).

¹²⁸ „Tvrтка (...) iz Vrbanje je gradila taj dio nasipa prije četiri ili pet godina, a onda su ponovo došli nekoliko godina kasnije i uzimali pijesak sa istog mjesta. Naš načelnik Općine (...) je to također morao znati, ništa se nije moglo događati bez dozvole Općine, jednako kao i bez odobrenja od Hrvatskih voda. Svi su sve znali. Oni su upravo na mjestu proboja Save potkopavali uzdužno nasip i nekoliko godina krali pijesak. Radili su to po danu, cijelo Rajevo Selo to zna. Dolazili bi uglavnom subotom, iskopavali i odnosili kamione i kamione. Pitam se jesu li imali dozvolu za to i tko im je mogao izdati tu dozvolu. Hrvatske vode su odgovorne i zato što su srušili stare topole kraj nasipa, koje su na tom mjestu predstavljale temelj nasipa. Sve su počistili. Nasip ne može puknuti ako se sve radi kako treba, a njima je probijeno ono što su tek izgradili. Netko je tu milijune kuna stavio u svoj džep. Mi smo ih iz sela upozoravali da to ne rade, ali nikoga nisu htjeli slušati. To je lokalna mafija, novopočeni hrvatski bogataši, koji su preko noći stekli ogroman imetak. Pa pogledajte koliko je kilometara dug nasip na Savi i nigdje drugdje nije puknuo. (...) Zadnjih nekoliko godina nije bilo poplava, ali je prije toga Sava bila visoko i išla više puta preko nasipa, ali ništa nije puklo i ništa se nije dogodilo. Sada jest. Ali prije nitko nije krao pijesak. Sada je nasip potkopan nekoliko metara. Zato je i pukao.“ (riječ jednog Rajevčanina, u: „Svjedok i(li) očajnik: Slavonija potopljena zbog krađe pijeska i potkopavanja nasipa“, *Novi list*, 21. V. 2014; usp.: *Dnevnik HRT-a*, 22. V. 2014., <http://www.hrt.hr/enz/dnevnik/245272/>, pristup: 5. VI. 2014.; „Svašta nas može iznenaditi“, *Novosti*, br. 754, <http://www.novosti.com/2014/06/svasta-nas-moze-iznenaditi/>, pristup: 5. VI. 2014.)

6.2.2. Savske poplave u 18. st.: između relativnosti i prijetnje

S druge strane, stanovnici Posavine većeg dijela, mjestimice i cijelog 18. stoljeća, lišeni mogućnosti života „s ove strane“ nasipa, u okrilju suvremene socioekološke paradigme i njenih strategija, vjerojatno si nisu mogli dopustiti da ih Sava zatekne nespremne. Njihov je život zacijelo bio ispunjen nizom baštinenih, sitnih taktičkih praksi i detalja, formuliranih s obzirom na moćnu prirodnu silu u susjedstvu.¹²⁹ Utjecaj Save na, primjerice, prostor brodske Posavine u tom vremenu ne treba stoga promatrati isključivo kroz današnjici svojstveno „mjerjenje vodostaja“, tj. nepovoljan utjecaj njenih poplava. Za čovjeka su prve polovice 18. stoljeća poplave mogle biti relativnija pojava utoliko što on nije imao načina da ih spriječi: one su naprosto bile dio života, neugodan, zasigurno, ali dio života. Postojan, ciklički, odmjeren. Tako nam se kao paradigmatski nameće prizor Rušćicanâ koji u vrijeme poplava iz svojih sojenica, sagrađenih gotovo dva metra nad zemljom, silaze ravno u čamce („ex quibus infantes et homines tempore exundationis Savi navi vehi coguntur“), i to prepričavaju popisivaču kao jednu od svojih ustaljenih, životnih praksi (Mažuran, 1988, 141).¹³⁰ No iako su se ljudi, kao što vidimo, prilagođavali životnom okružju – npr., popis 1698. za Kanižu navodi da se nalazi „in insula inter palludes [kurziv: L. J.]“ (Mažuran, 1988, 181; usp. Filipović, 1969, 72, 123) – pitanje je u kolikoj su mjeri, i uz koju cijenu, uspijevali neutralizirati negativni utjecaj vode na baš sve životne aspekte. Što se, primjerice, u vrijeme poplava događalo s domaćim životinjama i živežnim zalihama? Povodom veoma kišovite jeseni g. 1809., u *Kronici* (II, 97) brodskih franjevacâ čitamo: „zbog gotovo neprestanih kiša, ali i zbog poplave Save nastala je tako velika nestašica drva, da su neki položili čak i ograde;

¹²⁹ Prema Michelu de Certeauu (2003, 89-90), taktika, za razliku od strategije koja se, s obzirom na okolnosti, pozicionira na određenoj točki kao polaznom uporištu, „nije u mogućnosti zacrtati neki globalni projekt niti sagledati u totalu neprijatelja u određenom prostoru... Djeluje od zahvata do zahvata. Koristi se 'okolnostima' i o njima ovisi, bez prostora u kome bi mogla uskladištiti svoja dobra, povećati posjed i predvidjeti izlaze. To što ona stječe ne čuva se. To ne-mjesto omogućuje joj bez sumnje pokretljivost, ali u poslušnosti spram neizvjesnosti vremena, kako bi u letu uhvatila mogućnosti što ih pruža trenutak. (...) U stvari, taktika je umijeće slaboga.“

¹³⁰ Nešto od duha fatalističkog saživljavanja s prirodnom nepogodom, moglo se naslutiti i za poplave 2014., kroz vijesti o odbijanju starijih ljudi Cvelferije da budu evakuirani (među njima se zasigurno našlo i onih koji su rano djetinjstvo proživjeli u prostoru prije 1928., slabo zaštićenom od Save). Tako su reporteri jednog portala u Strošincima naišli na sedamdesetirogodišnjaka s kojim su vodili sljedeći razgovor (usp. <http://www.jutarnji.hr/video--franjo-se-odbija-evakuirati--ma-ja-sam-vam-kao-indijanac--ne-treba-ju-dolaziti-po-mene-/1193059/>, pristup: 21. V. 2014.): „Napravio sam na tavanu gnijezdo: kauč sam metnuo gore, pokrivku, morem spavati, nanio si vode, hrane za jedno pet-šest dana.“ – „A šta kad nestane?“ – „Pa zvaću neku pomoć, ja ću sebi napraviti splav i splavom krenem...“ – „Ali napraviti ćete ljudima problem!“ – „Ma ne treba gorska služba mene dolaziti spašavati, ne treba! Ja sam k'o Indijanac, ja sam iš'o po splavu kad sam bio mali... Četiri-pet dasaka na jelovo drvo, prikujemo na dva jelova drveta i – splavarit! I ja ću splavarit' do prvog sela!“ Reporter, skeptično: „Odlično...“ Vrane (kako sâm sebe u jednom trenu naziva), entuzijastično: „Da! Ne plašim se ni najmanje. Dok kuća ne legne, neću ni ja!“

no i nestašica živežnih namirnica, posebice brašna, jer nitko od velikoga blata nije mogao dovoziti niti u mlin voziti.“¹³¹ Što je pak bilo sa zdravljem ljudi (usp. Živaković-Kerže, 2012, 90)? Neugodna je i vremenski nam neugodno bliska indicija, Filipovićevo (1969, 68) saznanje kako pûk uz Savu, Ukrinu i Bosnu u „posljednje vrijeme“ (1930-ih), uslijed velikog osiromašjenja, veoma muči malarija: „umiranje dece je strahovito... Usled velikog siromaštva ima i toga da se želi da umre dete!“ Kad je, po tom pitanju, riječ o povijesnom iskustvu sâme Granice, ne moramo se čak ni vraćati skroz do vremena primjedbi dvorskog privrednog savjetnika F. W. von Taubea (1998, 17-18), sredinom 1770-ih.¹³² Ilustracije radi, čak i u doba njenog razvojačenja, između 1870.-1874., u brodskom je distriktu na godišnjoj razini umiralo 5,38 % ukupnog stanovništva (Baurath i dr., 1876, 35-36).¹³³ Neprikosnovena malarija (potonja referenca navodi: „endemischen Herrschen der Malaria-Krankheiten“) otvarala bi prostor i drugim iscrpljujućim i teškim bolestima, poput povratne groznice ili kolere.¹³⁴ Mučno stanje s kraja Vojne granice – čije upravne strukture ovim problemima nije da nisu posvećivale pažnju – odražava, prema svemu sudeći, i ulogu koju su bolesti uvjetovane nezdravim, močvarnim okolišem imale i u životu i smrti generacija posavskog stanovništva u ranijim razdobljima (usp. *Kronika*, II, 101, 315).¹³⁵

¹³¹ Von Taube će, primjerice (1998, 56), motiv loženja ograde, umjesto nuždi, pripisati tobožnjoj lijenosti: „Zimi seljaci imaju običaj da polože ogradu oko svoje kuće i bašte; da se ne bi morali mučiti odlazeći u šumu.“

¹³² „Tri reke često se izlivaju, plave ravnici svud širom i ostavljaju velike močvare, koje ne samo što pokrivaju osmi deo kraljevine, nego od pripeke počinju da se kvare i zagađuju vazduh. Otud nastaju teške groznice, koje uništavaju toliko ljudi [nešto niže: „po nekoliko hiljada“], naročito stranaca, da se Osek i Petrovaradin nazivaju *grobjem Nemaca*. Druga nevolja ovoga kraja, koja nastaje zbog baruština, mnogobrojna je i raznolika gamad, koja je leti nepodnošljiva.“ Von Taube misli na insekte, odnosno, komarce, kojih da je „toliko mnogo da u letnje veče zamrače katkada sunce.“ Pa mada je dotični sklon konstruiranju slike Slavonije-Srijema kao austrijskog pandanâ egzotičnih, kolonijalnih krajeva (usp. 1998, 25, 26, 30, 43, 123), nije da mu zbilja nije mogla pružiti i više no dovoljno inspiracije. Primjerice, u ljetu 1688., putujući iz Bačke prema Osijeku, Osman-aga Temišvarski (2004, 14, 18) muku muči s nesanicom, "danju od nesnosne žege i muha, noću od neizrecivog mnoštva komaraca." Izmožden potonjima, u jednom se času predaje: "Sigurno će me izbosti do smrti."

¹³³ G. 1873. stanovništvo je Brodske regimente, bez vojnih komunitetâ, brojalo 61 596 osoba, te bilo na najnižoj razini od g. 1776. (74 881 st.) (usp. Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 591). Inače, pučki historiograf L. Lakić (1919, 39), pišući o brodskoj Posavini 1890-ih, kaže: „Ludi umiraje oko pedeset, a žene oko četrdeset godina.“ Kao najstarijeg čovjeka u svom selu (B. Varoš) navodi nekog Marka Živkovića, koji da ima do 75 godina.

¹³⁴ Kolera se početkom 19. st. odjednom stala širiti iz svoje domovine, Indije. Njeni su epidemijski valovi Slavonsku vojnu granicu redovito pustošili, budući da su njenom širenju pogodovale vlažne organske tvari (ME, III, 728-729). Povratna se groznica, akutna višetjedna bolest obilježena cikličkim napadajima groznice, epidemijski prenosi ušima, a endemski krpeljima. Obično je pogađala (ili pogađa) najsiromašnije dijelove populacija, stoga je poznata i kao „tifus gladi“ (ME, V, 394-395).

¹³⁵ Između ostalih, čini se da je zdravstvenih problema Granice, i to, može biti, upravo onih grozničave naravi, svjestan i Relkovićevo didaktično angažirani autor. U tekstu drugog izdanja *Satira* (1779.) on kaže i ovo: „Razboli se kojegod čeljade/Jal može bit djetešce imade/Onda bi mu valjalo goditi/Nebil moglo naskoro hoditi/Pak mu dati na pobaška misto/Gdje ni smrada, nego liepo čisto/Jer ga toplo sveudilj deržati/A nedat mu napolje terčati/Takom znojnu, pak da ti ozebe“ (Relković, 1857, 122). Osim poetično-didaktičkih mjera, u Granici je g. 1777. donesen privremeni plan organizacije „Slavonischer Graenitz Militaire Spitäl“ u Novoj Gradišci, Vinkovcima i Mitrovici, dok su g. 1787. izrađeni i konkretni nacrti tih graničarskih bolnica (HDA, f. 430, kut. 26, fasc. 37). Početkom 19. stoljeća, proces uspostave javnog zdravstva u Granici širi se na podizanje

6.2.3. Obrana od poplava u socioekološkom sistemu brodske Posavine 18. stoljeća

A sada s poplava bolestī, k poplavama kao takvim. Evo kako je izgledala jedna velika u brodskoj Posavini početkom ljeta 1775., prema zapisu iz *Kronike* franjevačkog samostana u Brodu (I, 239):

"Sava je preplavila polje Vijuš i hrvatske ciglare. (...) Rasla je svakodnevno do 8. lipnja toliko, da je isprala naše dvorište sve do oraha, štalu s novim podom, poplavila pekaru, podrum, a voda je nadvisila i prag žitnice preko pet palaca. Ta se poplava s pravom smatra velikom, jer prema predaji starih ljudi, ako nije nadvisila, a ono je zacijelo izjednačila mjeru banjalučke godine [1737.?, op. L. J.], kada je dostigla, kako se tvrdi, najvišu razinu. To preobilje vode, probivši nasip, toliko je preplavilo gornja sela uz Savu, kao i donja, da su ljudi, kako bi spasili sebe i svoju stoku, bili primorani napustiti kuće i skloniti se u brda. Tvrđavu su vojnici čuvali danju i noću postavljajući nasipe, jer bi inače silni vodeni val preplavio i [nju] i cijeli Brod. Ipak je voda doprla do sredine gradskoga trga, tako da je prolaz uz Savu prema trgu bio zatvoren. Napokon se voda iz našega dvorišta počela povlačiti 19. lipnja, a 30. se potpuno povukla u svoje korito."

Dakle, i u vrijeme nešto izraženijih antropizacijskih procesa, prostor se brodske Posavine od velike poplave može obraniti jedino sklanjanjem u brda, gdje se i početkom 20. st. znalo reći: „kad Posavce Sava topi, onda na brdu žito rodi“ (u: Martinović, 1994, 23). Pritom nije isključeno da je valorizacija reljefa kao „metoda“ obrane od vodene elementarne nepogode – „blagoslovena planina“, kaže na jednom mjestu F. S. Engel (1972, 176) – možda bila inicirana i koordinirana od strane vlasti, budući da iz Khevenhüllerova zapisa (5.3.3.) vidimo da su 50 godina ranije poplave značile i veliki pomor stoke.¹³⁶ Kako bilo, ovdje se ponovno treba osvrnuti na Braudelovu primjedbu (1992, 273) o povijesnim izvorima punima „monotonog spominjanja nasipa koje treba ponovo graditi, mostova koje treba rekonstruirati i cesta koje su postale neupotrebljive“, tj. na moment krhkosti i provizornosti fiksnog kapitala u predindustrijsko doba. Vidjeli smo ranije, nasipi, odvodni jarci i sl. u brodskoj se Posavini mjestimice i nesustavno grade i prije 1700. Ovo je osobito vrijedilo za strateško područje oko tvrđave. G. 1761., vizitacijski tekst (u: Sršan, 2010, 183) navodi: „Zbog blizine Save i nasipa da se spriječe poplave, koji je izveden od pukovnije blizu vrata kapele [u Gornjoj Varoši], trebat će se [kapela] premjestiti na drugo mjesto i dovesti u bolji red.“ No prva poznata

mrtvačnica, besplatnu liječničku pomoć, obvezno cijepljenje (g. 1824.) (Ćelap, 1972, 27-28). No i na ovom se planu ispoljio problem jaza između stupnja organizacijske razvijenosti vojnobirokratske uprave i stupnja primjenjivosti njenih odluka u danoj životnoj sredini. Što su vrijedili doktori, kad se k njima išlo, kako navode Baurath i dr. (1876, 34) samo u najtežim slučajevima, mimo kojih je među graničarima, barem prema rečenom navodu, vladao zazor prema „bijelim kutama“?

¹³⁶ Primjerice, *Kronika* (II, 101) izvještava da je za kišne i poplavne jeseni g. 1809., u Brodu uginulo 80 grla krupne stoke.

sustavna izgradnja savskog nasipa na duljem potezu (Ruščica – Orljak, selište niže Županje, usp: HDA, f. 902, B.I.40, list 14), poduzeta je kroz nekoliko godina počevši od 1763./4. (g. 1763. Posavinu je pogodila velika poplava) (Tkalac, 1973, 215; Martinović, 1994, 23; Vujasinović, 2002, 472). Ovako na istom mjestu Martinović prepričava ovu graničarsku „radnu akciju“: „Pod nadzorom svojih časnika narod je sam gradio nasip. Časnici su pazili u prvom redu na to, da se čvrsto gradi, da se drva ne meću u nasip. Kad bi počela Sava rasti, patrola je čuvala nasip, da ga Bosanci ne probuše, provale, jer je njima smetao.“ Prije no što počnemo kontekstualizirati i raščlanjivati nasip 1760-ih, recimo: njegov je značaj bio velik. Opisujući dvadesetak godina kasnije, među ostalima, i sela Jelas i Biđ polja, vojni savjetnik F. S. Engel (1971b, 561-565) za svako od jelaških (Dubočac, Zbjeg, Kaniža, Šumeće, Banovci, Bebrina, Kuti), koja nasipom neće biti zakriljena sve do početka 19. st., navodi: „izloženo je izlivanju voda“ (usp. Engel, 1972, 176). Opise „donjih“ sela ove riječi ne prate. Značaj se nasipa može iščitati i iz topografskih opisa g. 1780.: graba se Biđ, istočno od Ruščice, „sada, otkad je nasipa, puni kišom“ (HNTZ, II, 82). Povrh svega, možda ga sugerira i sljedeće:

Godišnji broj upisâ u matičnu knjigu umrlih župe Svilaj, u razdoblju 1735-1794:											
1735	1736	1737	1738	1739	1740	1741	1742	1743	1744	1745	1746
3	9	12	24	21	3	6	6	1	1	2	6
1747	1748	1749	1750	1751	1752	1753	1754	1755	1756	1757	1758
8	8	4	6	6	2	0	1	9	4	12	35
1759	1760	1761	1762	1763	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770
21	14	14	21	23	34	47	65	82	48	37	37
1771	1772	1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780	1781	1782
35	53	38	47	74	32	45	31	36	36	22	38
1783	1784	1785	1786	1787	1788	1789	1790	1791	1792	1793	1794
33	56	76	57	71	62	72	49	33	37	31	48
Prosjeak upisâ 1735-1794: 29,06				Prosjeak upisâ 1735-1764: 10,53				Prosjeak upisâ 1765-1794: 47,6			

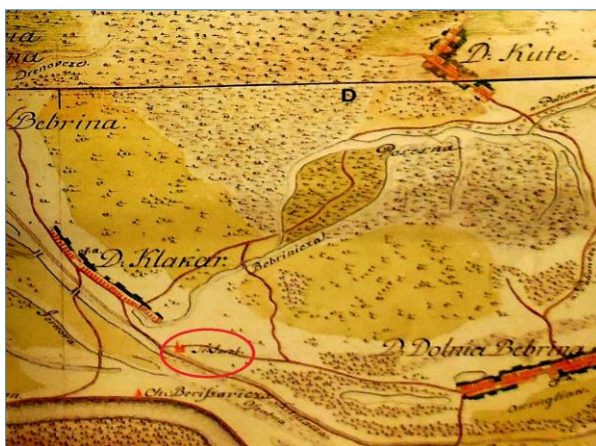
Tablica 11. Matičnu knjigu umrlih župa Svilaj, isprva izdužena uz Savu prostorom selâ Svilaj, Novi Grad i Jaruge, vodi od g. 1735. (usp. HDA, Zbirka matičnih knjiga, M-322). No, sve do početka 1760-ih njeno je vođenje vrlo neuredno. Postavlja se pitanje – u biti, u svjetlu odjeljka 6.3.1. – može li se dinamika upisâ u maticu povezati s izgradnjom nasipa, tj. zaštitom od rijeke, sredinom 1760-ih? Mi bismo „pohitali“ reći da može – tà još početkom 1780-ih, vizitator brine da u ovim prisavskim, močvarnim selima „ne dođe kakva novotarija, koja bi dovela da bi mnogi bez prisutnosti svećenika otišli s ovoga svijeta“ (zadnji citat u 7.1.2.) – da 1758/9. svilajska župa nije proširena (tablica 14; Sršan, 2010, 109). Pa iako povećanje broja župljana nakon 1760. nije bilo ni blizu 4,5 puta veće, koliko je veći prosječan broj upisa u maticu u periodu 1765-1794 (usp. Sršan, 2010, 59, 109, 255, 645), reorganizacija i uvođenje svjetovnog svećenstva zacijelo su doprinijeli i sustavnijem vođenju matica. Spletu je različitih faktora vjerojatno doprinio i onaj izgradnje nasipa, međutim je njegovu nit samu po sebi, vrlo teško razlučiti od ostalih.

Kako bilo, da je bar samo nasipa i Save! Bit je hidroloških obilježja brodske Posavine, međutim, izražena upravo u tome da su se grabe, i bez Save, svejedno punile. Poplavu, kako

piše Engel (1972, 173), uzrokuju „izlivanje Save i Bosuta, voda sa planine, otopljeni sneg i jaka dugotrajna kiša.“ Krenimo redom, od izlivanja Save. Vidjeli smo gore, nasip smeta Bosancima. Sudeći prema ovim riječima, možemo iznijeti pretpostavku da je već prva sustavna izgradnja nasipa u srednjoj i donjoj slavonskoj Posavini izazvala efekt većeg i intenzivnijeg kolebanja vodostaja, koje se nepovoljno odrazilo u prvom redu na predjele uz desnu, bosansku stranu rijeke. Ova ne samo da je bila bez nasipa, nego je u prosjeku bila i znatno niža od slavonske, „blagog nagiba, zarasla u gustu šumu“ (HNTZ, II, 80; slika 14). Za prosječno vlažnih godina epohalno značajan nasip, u vrijeme se velikih oborina pretvarao u katalizatora poplave. Na ovaj nas zaključak upućuje detalj Englove opaske o tome da su, osim jelaških sela na granici Gradiške pukovnije, „ako voda prelije donji nasip“, „pod vodom“ sva sela od Gornje Bebrine do Podgajaca (1972, 178). Iz popisa, međutim, izuzev njihovih pašnjaka, isključuje Oprisavce i Poljance. Ključna je riječ, smatramo, *Gajna*, najširi pašnjačko-ritski pojas na području između nasipa brodsko-posavskih mjesta i Save, koji je, vjerojatno uslijed ograničenja hidrotehničkih zahvata iz 1760-ih, uobličen kao sredstvo obrane od poplava, ispostaviti će se, prema standardima 21. st.¹³⁷

Slika 7. Pogled sa suvremenog nasipa na Klakar. Topografski opis iz 1780. kaže: nizvodno od klakarske crkve nasip, kojim inače ide put za D. Bebrinu, „visok je samo sedam stopa“ (oko 2,1 m) (HNTZ, II, 83). Klakarska se crkva u to vrijeme nalazila nizvodno od sela, na groblju (*Specifica Connotatio*, 1734) (usp. **kartu 16**, dolje). Drugim riječima, izgleda da su najslabije točke nasipa bile na nenaseljenim potezima između selâ. Inače, gornja nam fotografija, može biti, otkriva kako je prvi brodsko-posavski „gat“ mogao izgledati: cesta koju vidimo u drugom planu, položena je njegovom krunom (HNTZ, II, sekc. 14) (foto: L. J.).

Sljedeći je moment savskih poplava nakon izgradnje nasipa u antropizacijski dostatnoj dužini taj, da otkad postoji nasip, ali i nadalje ne hidrotehnički zahvati u unutrašnjosti Posavine, nastaje problem zaobalnih voda. „Kad prođe poplava, voda zaostane kao u nekom

¹³⁷ Usp., npr.: http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/333496/Protiv-poplava-trebamo-vise-pasnjaka-poput-ovog.html?utm_source=clanci&utm_medium=manual2&utm_campaign=clanci_manual, pristup: 20. V. 2014.

kotlu“, piše Engel (1972, 173). U drugoj polovici 18. st., kao rješenje se ovog problema, nametalo primitivno, palijativno i skupo – redovito prosijecanje nasipa (Engel, 1971b, 546). U prostoru je brodske Posavine problem zaobalnih, unutarnjih tokova i voda bio i ostao posebno izražen (Petrić-Stepanović, 2008). Kao prvo, ovdje nerijetko savska obala ima veću visinu u odnosu na unutrašnjost (bilj. 4), što s bosanske strane nije pravilo.¹³⁸ K tome je, za razliku od desnoobalne unutrašnjosti, slavonska brodska okolica isprecijecana Savi paralelnim vodotocima Mrsunje i Biđa, u ono vrijeme i nizom drugih, kasnije isušenih ili reguliranih (npr. Matnik, nekad potok između Mrsunje i Save – karta 19 – a danas kanal). Iz svojih ravnih, neukopanih korita ovi su se potoci nerijetko izlivali i prije same Save (HNTZ, I, 178), kretanje čijeg se vodostaja također na njih odražavalo. Nadalje, u hidrološku jednadžbu brodske Posavine treba uvrstiti i transvezalne, bujične potoke s diljskog pobrđa, poput Glogovice (HNTZ, I, 186). Sredinom 1780-ih, primjerice, F. S. Engel (1971b, 561), Slobodnicu opisuje kao „brdovito, bujicama uznemiravano naselje.“¹³⁹ Dakle, više je faktora brodsko-posavsku ravnicu, osobito njen jelaški lûk, kroz dobar dio godine zadržavalo u stanju teško savladivog labirinta bara, preplavljenih graba, putova i polja. Za nasip izgrađen 1760-ih, ovo je značilo da se nalazi između dvije sile: s jedne strane Save, a s druge spleta zaobalnih, malih ali poplavnih unutarnjih tokova, otjecanje čijih je voda u glavnu tekućicu njegovom izgradnjom spriječeno.

S obzirom na gore rečeno, slučajevi poput onog iz 1775. g. nisu začuđujući. Nasip podignut 1760-ih, visok 7-8 stopa (do 2,5 m) (HNTZ, II, 82-83), sâm po sebi možda i nije bio aljkavo izvedena građevina. Međutim mu je, kao što smo već i vidjeli, nedostajala komponenta uklopljenosti u širi hidroregulacijski sustav. Ona je izostala, ne samo zbog složenih hidroloških prilika u slavonskoj Posavini, nego i zbog društvenih ograničenja. Da objasnimo. Sklonost historiografije da od šume osoba ne uspijeva uočiti sistem, u konkretnom slučaju i nije toliko otegotna (usp. Martinović, 1994, 21-23; Živaković-Kerže, 2012, 90). Prema svemu sudeći, Prus Friedrich Ludwig von Dönnhof (1724-1778), zapovjednik Brodske pukovnije – a prema nekima (J. Neustädter) i njen „otac“ – u razdoblju 1761.-1769., prvenstveni je inicijator pokretanja posla gradnje posavskog nasipa od g. 1764. (Wagner, 1978, 8). Naglasak na ulozi pojedinca čini nam se važnim zbog toga što upućuje na odnos

¹³⁸ Posavske šume, močvare, oranice i livade, prema Engelu (1972, 174) „većinom, kako rekosmo, Sava – a zemljišta što leže prema Provincijalu voda sa planine – zbog njihovog nešto nižeg pločaja poplavi i pretvara također u jezero.“

¹³⁹ Svojih se nekadašnjih obilježja Slobodnica nerado zna „prisjetiti“ i danas: <http://www.24sata.hr/galerija/news/kliziste-je-krenulo-prema-kucama-evakuiraju-ljude-175745/307618>, (pristup: 18. XII. 2013.).

moći, tj. vlasti, prema pitanju sustavnog podizanja nasipa u Posavini, s jedne strane nasušno potrebnog lokalnom pûku, a s druge, čini se, još uvijek izvan neposredne interesne sfere struktura koje su imale moć da organiziraju posao poput ovoga (usp. Petrović, 1978, 67-68). Recimo, carska instrukcija slavonskom zapovjedniku J. R. von Wolffersdorffu (u: HDA, f. 430, kut. 10, fasc. 12), iz g. 1767., što se tiče rijeka, prioritete vidi jedino u njihovom komercijalnom, Komori interesantnom, potencijalu (točka 16 i točka 35, koja ističe važnost „održavanja rijeka i njihovih obala u stanju poticajnom za trgovinu“) (die Erhaltung der Flüsse und ihrer Ufer in einem den Commercio beförderlichen guten Stand“). Što se pak zadaća logističkih, inženjerijskih postrojbi tiče, njih isti dokument vidi ponajprije u izgradnji garnizonskih objekata i osobito u „Festungs-Werckenn“ (točka 12). Prema tome, ako gradnja nasipa u ovo vrijeme još uvijek nije bila aktivnost od strateške, na najvišoj i najopćenitijoj političkoj razini definirane važnosti, za pretpostaviti je da ni njena praktična izvedba nije mogla biti najsretnija.

U prilog ovoj pretpostavci ide i razvoj događaja u periodu u kojem prvi brodsko-posavski nasip još nije navršio ni 15 godina. Godine između 1775. i 1785. obilježene su nizom velikih poplava, s tim da je „ogledno“ rekordna razina Save zabilježena 1787. (*Kronika*, 239, 255, 269; Engel, 1972, 173; Baurath i dr., 1876, 9).¹⁴⁰ U takvim se okolnostima, od g. 1786. krenulo u, čini se, rekonstrukciju savskog nasipa uz obale Brodske pukovnije.¹⁴¹ U prethodnoj bilješci opisan dopis spominje, doduše, „zahtjev za podizanjem novog nasipa“ („Antrag zu Herstellung eines neuen Dams“)¹⁴², međutim, usporedimo li zemljovide brodske Posavine iz oko 1780. s onima iz 1791. (karte 17 i 18), vidjet ćemo da se nasip od niže Broda do niže Županje, barem na potezu do Svilaja, pruža identičnim pravcem. Pa i iz spisa s kraja 1785. vidljivo je da se navedeni zahtjev još razmatra, dok se kao neophodno i izvjesno spominje „poboljšanje i osiguranje sadašnjeg starog nasipa“ koje da je nužno „uraditi na način da se, koliko god je to moguće, neutralizira i pomogne suzbiti zabrinjavajuću, daljnju štetu koja nastaje zbog siline vode na tom području.“¹⁴³

¹⁴⁰ Naime, vodostaj Save iz g. 1787. uzet je kao relativna mjera, s obzirom na koju su vršena kasnija hidrološka mjerenja (Baurath i dr., 1876, 9).

¹⁴¹ Usp.: HDA, f. 430, kut. 20, fasc. 12, u kojem su sačuvane prve dvije stranice dokumenta neke vojnograničarske upravne instance – kako nije sačuvan u cijelosti, nezahvalno je pogađati tko ga i kome upućuje – datiranog u g. 1785. Iz njegovog se sadržaja vidi da je nastao u pripremnoj fazi cijelog projekta.

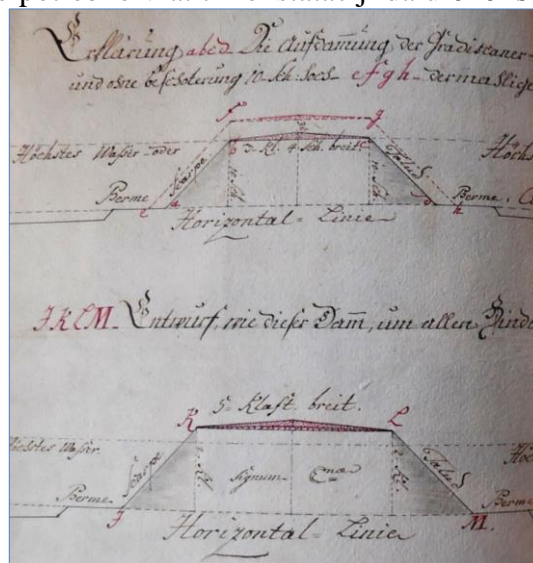
¹⁴² Pri prevođenju i sintaktičkom rasplitanju spomenutog spisa, presudnu nam je pomoć pružila doc. dr. Sanja Lazanin, na čemu joj puno hvala.

¹⁴³ „...dieser neue Dam längere Zeit, und mehrere Arbeit erheischete, indessenn doch auch die Ausbesserung, und Versicherung des dermaligen alten Dams in solcher Arth nothwendig seyn, und verbleiben würde, damit andurch die durch die Gewalt des Wassers in jenen Gegenden besorglich werdende ferneren Beschädigungen wenigst so viel möglich vorgelegen...“

Karte 17 i 18. Detalj zemljovida satnije kapetana Gallasa (tj. Garčinske satnije), 1781., s označenim starim nasipom (gore) (HDA, f. 902, B.V.280). Ispod, detalj karte istog predjela, g. 1791., s označenim novim-starim nasipom (HDA, f. 902, B.I.40).

K tome, ove riječi potkrepljuju pretpostavku o tome da je sâm nasip, takav kakav je bio (tehnički potencijalno problematičan), možebitno stvorio preduvjete za razvoj hidrološki neugodnijih situacija u krajevima uz Savu. Ovdje se potrebno vratiti konstataciji da u okolišu kakav je (brodsko)-posavski, definitivnu obranu od vode ne može pružiti jedan izolirani, k tome tek djelomično izgrađeni objekt, ma bio to i savski nasip. Izloženost erozivnom djelovanju s dviju naplavnih strana, koju smo nešto ranije opisali, na dulji rok ne može izdržati nijedan nasip. Drugim riječima, bez širih melioracijskih zahvata, sâm nasip teško da je mogao postići dugoročni efekt pouzdanosti (usp. Baurath i dr., 1876, 105). Međutim, u 18. st. do takvih sustavnih zahvata nije došlo. „Prvenstveni zadatak hidrotehničkih intervencija bilo je održavanje plovnosti rijeka, dok su melioracioni radovi priobalnih terena imali samo sekundaran“ značaj (Petrović, 1978, 68). Jer, kako se, demografskim trendovima unatoč, u biti radilo o „još dosta retko naseljenim oblastima“ (Petrović, 1978, 68), tako ni ulaganje rada u poslove poput ovih, s gledišta vlasti, čiji su primarni interes bila vojna i krupno-trgovinska pitanja, nije bilo ni izvedivo, ni rentabilno. Primjerice, g. je 1780. donesen dekret o plovidbi i

Slika 8. Plan „šudranja“ i povišenja nasipa u blizini gradiške tvrđave, s 10 na 13 stopa (tj., na 3,3 m), g. 1786. (HDA, f. 430, kut. 23, fasc. 31). I prije širih hidrotehničkih projekata u Slavoniji i Srijemu, u biti od samih početaka austrijske vlasti, zone strateških tvrđava bile su prioritetni izuzeci u sezonski plavljenoj zemlji.

hidrotehničkoj terenskoj službi, koji inženjerima na terenu, osim održavanja i čišćenja plovni putova, u zadatak daje sprječavanje nastanka novih rukavaca, zatrpavanje svih poprečnih jaraka uz korita rijeka, zaštitu obala od erozije, ravnjanje tokova prosijecanjem meandara, itd. (Petrović, 1978, 51, 64). Povezujući procese unapređenja plovidbe i obrane od poplava u jedan jedinstveni kontekst (usp. 6.4.2.), moglo bi se čak reći i to, da je do sustavne izgradnje nasipâ krajem 1780-ih, došlo ne samo uslijed svijesti o njihovoj neophodnosti za normalniji – u krajnjoj liniji i oporeziviji – život uz rijeke, nego i uslijed njihovog značaja u okviru daljnjeg razvoja hidrotehničkih uvjeta plovidbe (usp. Tkalac, 1973, 219), a time i profitabilnih, tranzitnih aranžmana raznih aktera iz jezgre carstva. Naš se dokument iz 1785. očituje i u tom smislu, pa kaže: „tek će se pobližim uvidom u nacрте u vezi s rečenim poslom oko nasipa, pokazati je li i u kojem opsegu, Generalna komanda trebala prihvatiti kao nužno i korisno prije svega preporučeno čišćenje Biđa i Bosuta, radi sprječavanja zabrinjavajuće štete...”¹⁴⁴ Dakle, za Generalnu komandu, zahvati na prijetećim, ali unutarnjim vodotocima tek su mogućnost o kojoj se raspravlja, budući da već dovoljno veliko i potencijalno problematično radno opterećenje predstavljaju i planirani dulji i opsežniji radovi na savskom nasipu.¹⁴⁵ Naime, rečeni dopis navodi i to, da za ovaj posao graničari nemaju što zahtijevati naknadu za tlaku i podvoz, jer da se radi o projektu „koji je naprosto usmjeren na njegovu [graničarovu] vlastitu i opću korist i koji je u skladu s budućim novim načelima graničarske sistematizacije“ (prema kojoj se imala plaćati samo tzv. carska rabota na izgradnji časničkih stanova i sl.).¹⁴⁶

Pa mada je već i razvoj događaja prethodnih desetljeća otvorio pitanje širih melioracijskih radova, prvi će se suvremeno intonirani regulacijski zahvat na unutarnjim, lokalnim vodotocima brodske Posavine zbiti između 1810. i 1812., kad je rječica Glogovica, koja se dotad ulijevala u Mrsunju malo prije njena ušća u Savu, kanalom od 3,8 km sprovedena prema svom novom, umjetnom ušću na istočnoj strani Broda (Orban-Kljajić,

¹⁴⁴ „...daß ferners anderer seits bey der näheren Einsicht des zum bemerkten Dam Arbeit entworffenen Plans sich erst bestimmter ergeben werde, ob und in wie weit die von dem general Kommando vorzüglich angerathene Reinigung der Bitsch, und Bossut nothwendig, und zur Abhütung besorglicher Beschädigungen gedeilich anerkennent werden...”

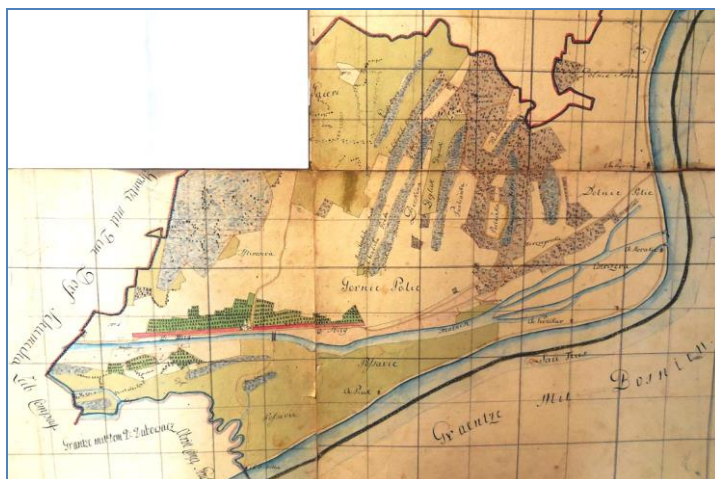
¹⁴⁵ O ovim problemima piše i Engel (1972, 174), predlažući da se grabe u zaobalju, ispunjene vodom zaostalom od poplava, povežu u nekoliko kanala, kojima bi se voda lakše povlačila nazad u Savu, a „polja oslobodila svekolike zaostale vode, pa tako i učinila podesnim za obrađivanje.“ Pritom napominje da jest da bi te kanale povremeno trebalo čistiti, ali kaže, to ne bi trebao biti problem, „budući da će oni cijelog ljeta biti suhi.“ Pitanje melioracije, prema njegovu je mišljenju, usko povezano i s uspjehom katastarsko-gruntovne reforme 1780ih: „Iz opisanog položaja naselja i rasporeda ritova, usled čega bi svakom puku pripadalo više seoskog zemljišta nego što ga sada poseduje, proizlazi nemogućnost da se godine 1785. preduzeta podela zemljišta i dalje nastavi.“

¹⁴⁶ „...nach eine Bezahlung der dabey leistenden Handarbeiten, und Zufuhren mit Billigkeit niemalen wohl fordern kann, sondern dazu als zu einer blos auf sein eigenes, und das allgemeine Beste im ganzen abzielenden Arbeit auch selbst nach den Künftigen neuen Gränzsystemisirungs Grundsätzen...”

Kljajić, 2003, 601), zbog toga što je svojim prirodnim tokom uz zapadnu stranu brodske tvrđave, istu nerijetko dovodila u opasnost od poplave (dakle, opet vojni interes!). O radnoj intenzivnosti zahvata poput ovog svjedoči, kolovoza 1810., i brodska franjevačka *Kronika* (II, 113, 117): „Svaki je dan bilo 4000 radnika iz svih dijelova Krajine. Na Mrsunji, čiji tijekom nije bio skrenut, postavljene su ustave i mostovi, neki izgrađeni, a neki samo povišeni.“ I potonja se gradnja, prema *Kronici* (II, 141), „cijele sljedeće zime [1811.] usavršavala trudom i naporom siromašnoga puka.“ Povrh svega, paralelno je, ili barem nadovezano na ove radove, između 1815. i 1820. izgrađen i savski nasip od ušća Orljave kod Kobaša, do spoja sa starim nasipom nizvodno od Gornje Ruščice (Rubić, 1953, 40; Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 595). Primjerice, u lipnju 1816. (*Kronika*, II, 219), nabujala je Sava „poplavila zasijana polja i livade svih posjeda“ u Jelas-polju, uništivši pritom usjeve (1815. je prva od triju gladnih godina u Slavonskoj granici početkom 19. st., usp. 7.4.2.). No, u studenom se 1819., da bi učinila isto, morala malo i „pomučiti“ – „silina vode u Gradiškoj pukovniji prema Kobašu provalila je nasip podignut uz Savu u duljini od 400 orgija, te poplavila kaniška polja, a i ostala obližnja ispunila vodom“ (*Kronika*, II, 243).

Interesantna je, a možda i indikativna, činjenica da je zapadni brodsko-posavski, jelaški lûk sustavno podignutim nasipom zaštićen s pedesetak godina zakašnjenja u odnosu na bički, te da se sve do kraja drugog desetljeća 19. st. Sava u tim „gornjim područjima“ izlijevala „svake godine dva do tri, a ponekad i četiri puta“, plaveći „cijelu ravnicu, od područja Slobodnice, pa sve do neposredne blizine tvrđave“ (HNTZ, II, 77). Čini se da razloge ovog kašnjenja treba, s jedne strane, tražiti u nepovoljnijim hidrološkim, pa sâmmim time i demografsko-privrednim uvjetima, te s druge strane u činjenici da se radilo o području granice između Gradiške i Brodske pukovnije, što će reći, o području na kojem se možebitno jače isticala revnost-tromost vojnobirokratskog aparata. Kako bilo, početak je 19. st. donio neke daljnje promjene, kako u smislu širenja nasipa na cjelokupni prostor brodske Posavine, tako i u smislu začetaka sustavnih hidrotehničkih zahvata, provedenih s obzirom na cjelinu hidroloških determinanti ovog područja.¹⁴⁷

¹⁴⁷ O aktualizaciji holističkog pristupa hidrološkim problemima brodske i slavonske Posavine svjedoče riječi iz statističkog opisa Brodske pukovnije, koji je krajem 1820-ih napisao Johann Pichler, njen pukovnik u periodu 1818-1829: „U ovoj pukovniji izgrađen je prije nekoliko godina važan nasip radi sprječavanja poplava na lijevoj obali Save. Na veliku korist pukovnije ovaj nasip čuva niže ležeću lijevu obalu. Loša strana je što mnogi mali planinski potoci, koji teku sa sjevernog pukovnijskog gorskog prijevoja prema jugu u smjeru Save, u nizinama tvore veći broj močvara, te zbog spomenutog nasipa ne mogu otjecati u Savu. Stoga bi ovdje bilo nužno izgraditi nekoliko brana“ (u: Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 595). Pa mada je, kao što smo vidjeli, jedna takva izgrađena na ušću Mrsunje, u sklopu opisanih radova početkom 19. st., a druga nešto kasnije kod čardaka Rupa niže Dubočca (Baurath i dr., 1876, 49), ni ovladavanje mehanizmom balansiranja vodostajem unutrašnjih i savskih voda neće

Karta 19. Dio zemljovida satnije kapetana Šljivarića (Sibinjske), oko Zbjega, g. 1781. (HDA, f. 902, B.V.282). U prostoru Jelas-polja nema nasipa, samo vode i granice prema Osmanskom Carstvu, odnosno Gradiškoj pukovniji.

6.3. Odnos društvene i prirodne dinamike u prostoru brodske Posavine 18. stoljeća

6.3.1. Klima, rijeka, društvo – do koje mjere jedna dinamika?

Pretpostavit ćemo da niže prikazani tablica 11 i graf 1 svjedoče o „umrtvljujućem“ utjecaju vlažnih perioda godine na brodsku Posavinu početkom 18. st. U tablici je, naime, prikazana dinamika upisâ u matičnu knjigu krštenih broskog franjevačkog samostana (peta najstarija slavonska knjiga, vođena od sredine 1701. do 1735., usp. Skenderović, 2012, 30), u toku prvih tridesetak godina 18. st. (tj., unutar jednog klimatskog ciklusa). Zašto smatramo da je to „umrtvljenje“ moguće iskazati preko broja matičnih upisa krštenih? Djeca su se rađala tijekom cijele godine, te su zasigurno krštena neposredno nakon rođenja, u skladu s običajem vremena u kojem su i smrtnost novorođenčadi, i pobožnost bile relativno velike. Zbog ovoga, dinamika krštenjâ nije mogla biti uvjetovana društvenim faktorima, kao što je to bio slučaj s

ni približno predstavljati konačnu fazu melioracije (brodske) Posavine. Na pragu 20. st., L. Lakić (tekst objavljen: 1919, 35) piše: „Iza kiše ostaju bare i barice, koje tako dugo duraje, dok i sunce ne isuši. Cili je južni kraj do ajzibajnskoga [željezničkog] drumu izvrnut poplave; al ne topi Jelas Sava, a nit Mrsuna, već ga poplavi brdo, jer nema voda kamo otić. Trefi se, neritko, da je po Jelasu od Katarine do Jozipova voda, a kad se istom otvori 'šlajs' na Save i kad je Sava opala, iziđe sva ta voda na 'šlajs' u Savu.“ Hidrološki problemi koje iznosi Lakić, dijelom će biti riješeni prepuštanjem dijelova brodske Posavine privredno eksploatiranoj, reguliranoj vodi (ribnjaci Jelas-Jasinje, najveći u Hrvatskoj), dio ih pak, naporima unatoč, ostaje na meniju sve do današnjih dana (bilj. 138).

vjenčanjima, najčešćima zimi, u vrijeme stanke od poljoprivrednih radova, a zabranjenima u korizmi.¹⁴⁸ Narušiti su je mogle ponajprije fizičke okolnosti, tj. nemogućnost i odgoda odnošenja djece na krštenje, uslijed otežane ili prekinute komunikacije.¹⁴⁹

S jedne će strane, dakle, tablica 11, na razini perioda 1702.-1733., ukazati na prosječno najmanji broj matičnih zapisa tijekom svibnja i prosinca. S druge, suvremenu rijeku Savu u donjem dijelu srednjo-posavske regije obilježava relativno redovita pojava dvaju godišnjih maksimalnih i minimalnih protoka, pri čemu prvi maksimum nastupa u travnju, a drugi, katkad i izraženiji, u prosincu. Primarni se pak minimum javlja u kolovozu, a eventualni sekundarni u veljači (Čanjevac, 2013, 35-36). Zbog svega se navedenoga, povlačiti tip korelacije na koji ovdje smjeramo, ne čini neopravdanim, tim više što su neke godine za koje iz drugih izvora saznajemo da su bile obilježene poplavama (donosi ih: Kljajić, 2000, 189-190, osobito fusnote 55, 59, 60), u franjevačkoj matici obilježene ispodprosječnim brojem zapisa.¹⁵⁰

Prosječan broj upisa u MK krštenih brodske župe, po mjesecima, u 30 godina između 1702.-1733. (prosjeak: 14,95) ¹⁵¹											
Siječanj	Veljača	Ožujak	Travanj	Svibanj	Lipanj	Srpanj	Kolovoz	Rujan	Listopad	Studeni	Prosinac
15,36	15,6	16,76	13,6	10,33	12,03	14,4	18	19,9	18,26	15,13	10,06

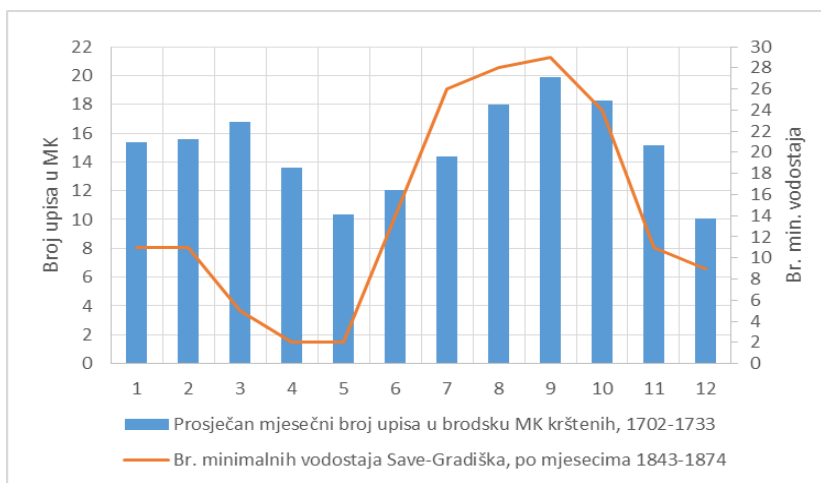
Tablica 12. Prema: AFSB, MKK, g. 1702.-1733.

¹⁴⁸ U tom smislu, u tablicama koje slijede usp. broj zapisa za IX. i X. mjesec. U oba je analizirana perioda (1701-1733, 1790-1823) u tim mjesecima, jednu trudnoću udaljenih od XII. i I. mjeseca, zapisano najviše djece.

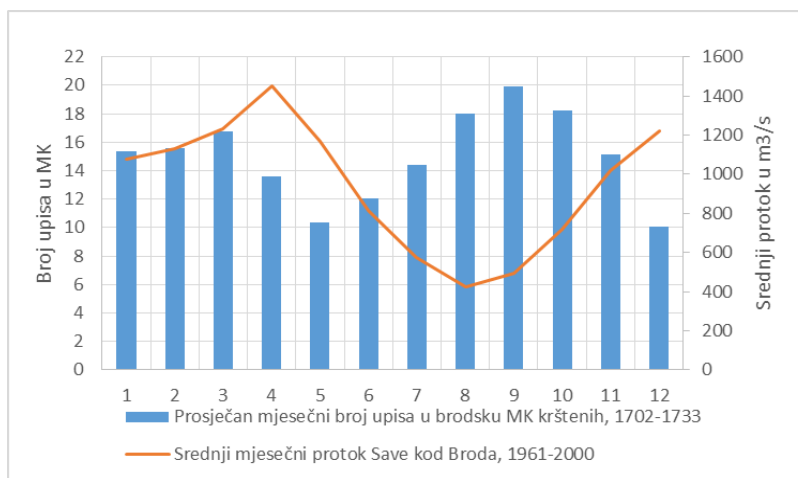
¹⁴⁹ U prethodnom smo odjeljku (6.2.3.), problematizirali maticu umrlih kao potencijalni indikator hidrološke dinamike. Pa iako se, s obzirom na faktore neodgodivosti obreda, te otežanosti komunikacije, matice umrlih čine još prikladnijima za ovu vrstu ispitivanja od matica krštenih, tj. pad se broja upisa, s porastom vlage u okolišu, čini izglednijim, za prvu polovicu 18. st. ovakvo ispitivanje nije uspjelo ili zbog nepostojanja zapisa (Brod), ili zbog njihove nesustavnosti (Svilaj). U drugoj, pak, polovici stoljeća nikakve (naznake) korelacije između dinamike broja upisa umrlih i hidrološko-klimatskih kretanja nisu uočljive.

¹⁵⁰ Tako studeni 1707.: 0 zapisa (cijela 1707: 9,5 zapisa/mj.); g. 1708: 11,41 z./mj.; svibanj 1709.: 4 zapisa (cijela 1709.: 8,66 z./mj.); prosinac 1712.: 8 zapisa (cijela 1712: 15 z./mj.); siječanj/veljača 1713.: 5 zapisa (cijela 1713.: 7 z./mj.) (AFSB, MKK, g. 1707.-1713; usp. prilog 1).

¹⁵¹ Izračun uključuje g. 1702. i g. 1733, a isključuje godine 1720. i 1721., zbog toga što neuredni rukopis zapisivača onemogućuje preciznije iščitavanje i prebrojavanje podataka za ove godine (barem nama). Jasno, i ovaj se izračun može uzeti samo kao naznaka reda veličine. Kako piše Skenderović (2012, 220-221), dosadašnja istraživanja matičnih knjiga na području Hrvatske utvrdila su brojne propuste i nedosljednosti kao njihova temeljna obilježja. Gore korištena matica u tom smislu nije iznimka, te se hipotetska mogućnost da je korelacija između frekvencije zapisa i vodnog režima posljedica ne utjecaja rijeke, nego naknadnih upisivanja, zagublivanja zapisa, ili pak drugih vanjskih utjecaja (npr. migracija), ne može posve isključiti, iako na razini općenitosti na kojoj smo ovdje iskoristili dotičnu maticu (puko prebrojavanje po mjesecima), nije najizglednija. Detaljni broj upisa po mjesecima 1702.-1733., vidi u prilogu 1. Inače, u kontekstu dijela rada povezanog s brodskom matičnom knjigom 1701-1735, zahvaljujemo na susretljivosti knjižničarki Franjevačkog samostana u Brodu, g. Mirni Marjanović.

Graf 1. Izražavajući tendenciju korelacije s kretanjem najnižih savskih vodostaja, sugerira li broj brodskih matičnih zapisa kretanje sezonskih padalinskih, pa i općih klimatskih ciklusa u srednjoj Posavini u 18. st. (prema: tablica 11; Baurath i dr., 1876, 12)?¹⁵²

Graf 2. U odnosu na srednji mjesečni protok Save krajem 20. st., broj se matičnih zapisa 1702-1733, uglavnom kreće obrnuto proporcionalno, ali s mjesec dana kašnjenja¹⁵³

¹⁵² Na grafikonu je prikazan broj minimalnih mjesečnih vodostaja, u periodu 1843-1874, koje Baurath i dr., 1876 izračunavaju prema podacima s vodomjerne postaje kod Stare Gradiške. Taj se broj, međutim, barem za potrebe jednog historiografskog rada, može uzeti kao reprezentativan i za Savu kod Broda, budući da su njena obilježja ondje još uvijek svojstvenija srednjem, nego donjem toku, nizvodno od ušća Bosne (Baurath i dr., 1876, 13).

¹⁵³ Srednji mjesečni protok Save kod Broda, 1961-2000, izračunat je prema statističkim biltenima DHMZ-a, dostupnima na adresi: <http://haw.nsk.hr/arhiva/vol1/501/8440/klima.hr/bilten.html>, pristup: 12. V. 2014.)

Tablica 13. Prosječan broj upisa u MK krštenih župe Klakarje, po mjesecima, u 34 godine između 1790.-1823. (prosjeak: 4,87) ¹⁵⁴

Siječanj	Veljača	Ožujak	Travanj	Svibanj	Lipanj	Srpanj	Kolovoz	Rujan	Listopad	Studen	Prosinac
2,67	5	5,32	5,47	4,06¹⁵⁵	4,38	4,67	5,38	5,73	6,02	5,41	4,35

Tablice 13 i 14. Mogućnost tumačenja dinamike upisâ u matične knjige kao indikatora hidrološko-klimatskih kretanja, na uzorku se s kraja 18. i početka 19. st. uvelike gubi. Razloge za ovo ne treba tražiti samo u činjenici da su u ovo vrijeme brodsko-posavska sela zaštićena nasipom, već i u tome da im je sada do župnih središta u pravilu potrebno manje od sat vremena. Tako od 1790. južni dio Biđ-polja uz Savu, pastoralizira župa Klakar(je). Sva tri njena sela – G. Bebrina, Klakar i D. Bebrina – ušorena su uz jedan longitudinalni put. Filijale, od župe udaljene 30-45 min, vizitacije s kraja stoljeća opisuju kao „lake za upravljanje“ (u: Sršan, 2010, 899) (o širenju mreže župa više u 7.1.2.). Uslijed veće komunikacijske integriranosti prostora, dinamika je mjesečnih upisa u klakarsku maticu (s iznimkom siječnja) uočljivo stabilnija od dinamike upisâ u brodsku početkom 18. st. (tablica 13 izrađena prema: HDA, Zbirka matičnih knjiga, M-110; usp. prilog 2).¹⁵⁶

Tablica 14. Mjesečni broj upisâ u brodsku i klakarsku MK, izražen kao % pojedinog mjeseca u odnosu na prethodni (npr., broj upisâ u I., kao % broja upisâ u XII., itd.)

Brod, 1702-1733											
Siječanj	Veljača	Ožujak	Travanj	Svibanj	Lipanj	Srpanj	Kolovoz	Rujan	Listopad	Studen	Prosinac
153	102	107	81	76	116	120	125	110	92	83	67
Klakar, 1790-1823											
Siječanj	Veljača	Ožujak	Travanj	Svibanj	Lipanj	Srpanj	Kolovoz	Rujan	Listopad	Studen	Prosinac
61	187	106	103	74	108	107	115	106	105	90	80

¹⁵⁴ Maticu smo klakarske župe obradili, među ostalim, i zbog toga što pristup matičnim knjigama brodske župe iz druge polovice 18. st., koje se čuvaju u župnom uredu župe Slavonski Brod I, nismo uspjeli ostvariti.

¹⁵⁵ Svibanjski prosjek izračunat je na temelju 33 godine, jer je za V. 1821. u maticu upisano 20 rođenja, što je broj koji izrazito odudara od prosječnih upisa za bilo koji mjesec u cijelom periodu 1790.-1823. (usp. prilog 2), te se, sudeći prema tome, vjerojatno radi o nekoj vrsti upisivačeve intervencije u „prirodnu“ dinamiku upisâ.

¹⁵⁶ Mi ćemo iz perspektive našeg rada naglasiti faktor boljih komunikacija, no s jednakim bi se, ako ne i većim pravom mogao naglasiti i, primjerice, faktor urednijeg vođenja matičnih knjiga krajem 18. i u 19. st., kada ovi dokumenti funkcioniraju kao javne, odnosno, protostatističke isprave (Skenderović, 2012, 24-25). Kako bilo, ostaje činjenica da na uzorku klakarske župe početkom 19. st., inače jedne od Savi najbližih, ne uočavamo ispodprosječan broj upisâ u poplavnim godinama, pa čak ni mjesecima. Npr., g. 1807. on iznosi 6,41; 1809. 7,25; 1816., doduše, iznosi 3,3, ali je to druga godina nerodice (usp. 6.4.2.) (usp. Kronika, II, 33, 79, 95, 97-99, 103, 211, 217-219, 243; prilog 2). Napoljetku, treba reći i to da je analiziranje matica s kraja 18. st. problematičnije i zbog toga što one obuhvaćaju manji broj ljudi – na tri će upisa, uzmimo, smanjenje od jednog predstavljati trećinu; realno, naravno, barem u ovakvoj vrsti skupa, jedan od tri ne može imati težinu trećine.

6.3.2. Klimatski ciklusi u Slavoniji 18. stoljeća

Graf 2 možebitno otvara jedno zanimljivo pitanje. No da bismo njega raspravili, potrebna nam je mala kontekstualizirajuća digresija. U klimatologiji, a onda i historiji klime, već je osamdesetak godina udomaćen koncept „malog ledenog doba“, kojim se opisuje relativno hladniji historijski period između početka 14. i kraja 19. st. (Behringer, 2007, 119-123, 232; Petrić, 2012, 28-29). U historiji (umjereno)-kontinentalne klime panonskog bazena, ovo je praktično moglo značiti to da je, primjerice, lipanj bio prvi mjesec u godini u kojem je snijeg, klimatološki gledano, bio zaista neuobičajen (usp. Rácz, 1999, 50-60, 67).¹⁵⁷ Može li se na temelju ovoga, a i u svjetlu iznesenih grafikona – npr., podudaranje „maloledenog“ grafa 1 (1843-1874) s brojem upisâ je izraženije – ustvrditi da je početkom 18. st. u Slavoniji topliji dio godine, u odnosu na suvremenu klimu, kasnio (što bi onda impliciralo i da je nivalna komponenta riječnih režima kasnije dolazila do izražaja)?

Vjerojatno ipak ne. Eventualno bismo mogli reći da je kašnjenje klimatske sezone bila relativno nerijetka devijacija, vjerojatno korespondentna s hladnijim godinama, na temelju kojih se „malo ledeno doba“ kao koncept i profiliralo. Takva je, primjerice, bila g. 1740. *Kronika* (I, 95) je izričita: „ništa nije donijela u pravo vrijeme, nego je sve kasnilo.“ Stražemanac (1993, 203) precizira: „Godine 1740. je bio veliki snijeg i strašna zima, posljednji snijeg je pao još 14. svibnja, a 5. listopada se već počela smrzavati zemlja. Ljudi su brali smrznuto grožđe i šljive, zbog čega je vino bilo slabe kvalitete.“¹⁵⁸ Sezona je, zaključuje Stražemanac, okončana oko 25. listopada, kad su, s mukom, napokon pokupljene i šljive. Slično se, prema *Kronici* (II, 33, 47), ponovilo i 1807.: obilan snijeg potrajao je do 23. travnja, da bi berba grožđa, obavljena također tek krajem listopada, „i ovdje i u Mađarskoj“, bila tolika da „otkako ljudi pamte nije bilo slično.“ S druge strane, u listopadu su 35 godina ranije (1772.), šljive već bile šljivovica (*Kronika*, I, 207). Da je klimatska sezona krajem 18. i početkom 19. st. najčešće zapravo bila „školski“ odmjerena, svjedoči i Hietzinger (1820, 116-117) koji, govoreći o vinogradarskoj sezoni, kaže: graničar trsje obrezuje u veljači ili ožujku;

¹⁵⁷ U kontekstu Ráczove studije o klimi Ugarske/Mađarske od druge polovice 16. do kraja 20. st., prostor se zapadne i srednje Slavonije klimatski može promatrati kao nadovezak na Ráczov analitički sektor jugozapadne uže Ugarske ili Transdanubije (usp. Rácz, 1999, 15). Klimatska je slika ovog područja identična onoj koju smo ovdje iznijeli u bilj. 10. Prosječne temperature: siječanj -1, srpanj 22 °C; količina padalina: oko 900 mm (Rácz, 1999, 24-27).

¹⁵⁸ Dojmovi su *Kronike* (I, 95) glede rečene godine dvojaki: 1740. je, uz „pretjerane vode, izobilje kiša i ljutog nevremena“, donijela i „obilje plodova i jestvina, pa će se s pravom o njoj pripovijedati naraštajima.“ Kratkoročna bilanca ipak nije bila za pamćenje, jer je, „premda je bila toliko plodna“ „malo-pomalo otela sve ono što je tako obilno podarila, a plodove je i usjeve težina snijega i vode stukla u zemlju, uz veliki jauk i snažni vapaj ojađena puka, prestrašena glađu, dok je u raskvašenu tlu hrana trunula.“

krajem ožujka, prije nego što nastupi pupanje, podoštrava se kolje, što se čini i krajem svibnja, prije cvatnje. Berba nastupa krajem rujna, „um Michaelis“, odnosno, prema *Kronici* (II, 221, 271, 277, 283, 295, 331), početkom listopada, što je kašnjenje jedino za pojmove epohalno toplih i sezonski neujednačenih godina s početka 21. stoljeća.¹⁵⁹ Da zaključimo ovaj donekle ekskursni odlomak, od teze o kašnjenju godine uslijed generalno hladnije klime, održivijom se čini ona o tome da je primarna trajna klimatska značajka ovog perioda slavonske/južnopanonske povijesti, izražena umjerenost, što će reći, izraženost svakog od godišnjih doba (tablica 15), te u okviru toga, i izražena kontinentalnost, odnosno redovita pojava hladnih perioda zimi, odnosno, vrlo toplih ili vrućih ljeti.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Ipak, prema Hietzingeru su (1820, 32) proizvodni ciklusi u glavnim poljoprivrednim granama, u vojnoj su Posavini bili znatno problematičniji. Jara sjetva počinje odveć kasno, razloge čega Hietzinger vidi u nedostatku ruku, poplavama, nemaru i stoci koja, oslabjela tijekom zime, ne može odmah početi orati. Žetva/berba se pak oteže kroz cijelu jesen („der Herbst verstreicht unbenützt, oder wird ganz auf die Ernte verwendet“), pri čemu H. vjerojatno misli na berbu kukuruza i žetvu prosa, jarih kultura prikladnih za terene izložene vodi (usp. Hietzinger, 1820, 41-42; www.agroklub.com/sortna-lista/zitarice/proso-122/, pristup 2. V. 2014.; usp. i: 7.4.2.).

¹⁶⁰ Ovo dosta precizno opisuje Demian (1809, II, 7) koji kaže: „klima je u Slavoniji općenito blaža nego u Hrvatskoj [?!] ili Njemačkoj. U ravnicima, proljeće počinje u veljači, a u planinama malo kasnije. Žetva je u lipnju; jesen obično traje do malo poslije Svih Svetih. Najveća se hladnoća osjeća oko Nove godine; u gorama je jednako oštra kao i u Njemačkoj, iako ne traje dulje od dva mjeseca.“ Zanimljivo je da Demian, uz ostalo, „veljaču-prevrtaču“ ne smatra zimskim mjesecom, što govori u prilog tezi da općenito obilježje navodnog „malog ledenog doba“, barem na jugu Panonskog bazena, nisu duge i izrazito hladne zime, nego zime koje se, kao i ostala godišnja doba, pojavljuju onda kad ih se i očekuje, te i traju onoliko koliko se očekuje. Evo i još nekih „klimatoloških“ opažanja iz ovog vremena:

Von Taube (1998, 17-18), 1770-ih: klima je u Slavoniji i Srijemu generalno blaža nego u Njemačkoj, ali varijabilna. Za von Taubea su problem ljeta: „Leto je nepodnošljivo toplo i telo biva od njega neobično malaksalo i tromo [u fusnoti: iako je temperatura u Portugalu i Španjolskoj viša, ovdje je neugodnije, čovjek biva znatno tromijim]. Ali zato već u lipnju u Srijemu počinje žetva; u Slavoniji nešto kasnije.“

F. S. Engel (1971, 296), 1780-ih: Slavonija je, u usporedbi s Njemačkom, „uopšte, zemlja topla, a u leto je vrućina obično neko vreme u ravnicima gotovo nepodnošljiva; ali često je posle grmljavinskih nepogoda naglo smenjuje osetna hladnoća.“ Vrlo dojmljiv opis, očito uobičajenih, izraženih ljetnih nevremena u Slavoniji 18. st., daje i Relković, u: 1857, 174-175 (usp. i: *Kronika*, I, II, *passim*). Potonja su zasigurno bila posljedica velikih isparavanja i vlažnosti zraka u vodom obilježenoj Slavoniji.

Tablica 15. Pregled klimatskih kretanja u Ugarskoj/Mađarskoj (prema: Rácz, 1999, 105-117)

Stoljeće	XVIII.	XIX.	XX.
Zime	u odnosu na 17. st., nešto blaže u prvoj trećini; inače hladne i postojano vlažne	u odnosu na 18. st., suše i blaže do 1850-ih; druga polovica i dalje relativno suha, ali hladnija	u odnosu na drugu pol. 19. st., blaže i vlažnije do 1950.; od tada, još blaže, ali i ponovno sve suše
Proljeća	relativno vlažna i svježija	u prvoj polovici i dalje svježija, ali i postepeno suša; k tome, u zadnjoj trećini hladnija	postepeno sve toplija; trend vlažnijih proljeća započet krajem 19. st., preokrenut oko 1950.
Ljeta	do oko 1740, vlažna i ne odveć topla; u drugoj polovici osjetno toplija, ali i suša	u odnosu na kraj 18. i poč. 19. st., postojano svježija i suša	do oko 1960. manje-više sličnih temperaturnih tendencija kao i ljeta 19. st.; nakon vlažne treće četvrtine, sve suša
Jeseni	vidi: proljeća	vidi: proljeća	u prvoj polovici sve toplije i nešto vlažnije; u drugoj, trend zatopljenja nastavljen, a vlažnosti zaustavljen

6.4. Posavina kao prometni koridor

6.4.1. Kopneni posavski prometni koridor

Mogućnost korelativnog odnosa matičnih zapisâ i savskog vodostaja, u širem smislu zapravo problematizira odnos zapisâ, kao izraza društvene dinamike, te vlažnog (a toplijeg) dijela godine, kojem je povišeni savski vodostaj bio jedna od više komunikacijski i egzistencijalno sputavajućih nuspojava u cjelini brodsko-posavskog okoliša. Ovdašnji socioekološki sistem u 18. st. nije, naposljetku, proizlazio samo iz moći okoliša, nego i iz nemoći pripadajućeg mu društva. Pažnju, dakle, valja posvetiti i tom segmentu. Kroz cijelo 18. stoljeće, najveći dio Slavonije, uključujući i prostorno najintegriranije, ocjedite ravni u „drugom redu“ od Save i Drave (Caraffin „zwischen Berg und Thaal“), ostajao je komunikacijski paraliziran nakon svake veće i trajnije kiše, koja nije nužno ni morala uzrokovati izlivanje rijeka. S jeseni g. 1740. franjevci zapisuju (I, 95): „Neprestane su kiše natopile zemlju i još je uvijek natapaju, pa je sama zemlja sličnija tekućem, negoli čvrstom stanju.“ U studenom g. 1772., kroničarska referenca na ovo o čemu govorimo još je preciznija: „ljudi se u ovo doba godine djelomice zatvaraju u svoje kuće, a djelomice se imaju odazivati pozivima za općinske poslove, a posvuda im i prečesto raskvašeni putovi stvaraju prepreke“ (I, 209). Zapis je, pak, sa sâmog

kraja 1809. (II, 99), gledano socioekonomski, najilustrativniji: „suhih se nogu od blagdana svetog Mihovila dosada nije moglo hodati. Blato je bilo tako užasno, da su četiri konja jedva mogla izvući prazna kola. Što se moglo posvršavati za pola sata, sada se jedva može obaviti za dva ili tri sata.“ Posve u skladu sa slikom često razlokanih lokalnih putova, ni *Land-* ili *Poststrasse*, koja je spomenutom ocjeditom središnjicom posavskog koridora (Cernik/Nova Gradiška, Oriovac, Podvinje, Vrpolje, Vinkovci,...) vodila od Banske granice na zapadu prema Petrovaradinu i Zemunu, s odvojkom za Osijek niže Broda (HNTZ, II, 70), pod dojmom njene strateške važnosti, ne treba vizualizirati kao bogzna kakvo infrastrukturno čudo: iako se na njoj nalazilo 256 drvenih te čak i jedan zidani most, ona je i početkom 19. stoljeća, kako piše Hietzinger (1820, 374) u makadamu bila izvedena samo do oko Donjih Andrijevac ili Vrpolja.¹⁶¹ Odande na istok za lošeg je vremena bila teško prohodna, zbog ilovasta tla i primitivne, „prtene“ izvedbe (usp. Lakić, 1919, 40), ali i zbog toga što su je prilično oštetili teški tereti od početka „turskog“ rata 1788., a onda i u vrijeme napoleonskih sukoba, u toku kojih je porastao tranzitni značaj Broda, u periodu 1810.-1813. "glavnog mjesta preko kojega se kršila 'kontinentalna blokada' Britanije" (Matanović, 2008, 191; Kljajić, 2001, 359). Prije nego što je u drugoj polovici 1780-ih rekonstruirana (Rubić, 1953, 28), ova je cesta zemljani put podložen vremenskim utjecajima postajala već od Sibinja, na granici Gradiške i Brodske regimente (Engel, 1971a, 316; usp. i: HNTZ, II, 34, 45, 66, 68, 70, 74). Ona, drugim riječima, uopće nije ni bila kadra servisirati privredne, tranzitne potrebe, već je, kao što joj i ime kaže, primarno bila namijenjena poštanskom, lakom prometu (usp. HNTZ, II, 30).¹⁶² Teoretskim rječnikom rečeno, posavski, pogranični kopneni koridor (za razliku od tradicionalno privredno razvijenijega podravskoga, usp. Hietzinger, 1820, 372), kroz 18. se stoljeće proizvodio ponajprije kao vojno-strateški, politički, a ne ekonomski prostor. Njegova je temeljna preokupacija bila rješavanje problema što ga je slikovito izrazio neki suvremeni mletački putopisac: „Najviše naredbe (...) gube, od trenutka kad su otpremljene iz Beča, kao jaki duh, snagu svoga djelovanja. Od postaje do postaje, svaki put kad se otvori naprtnjača“ (u: Buczynski, 1997a, 115).

¹⁶¹ Hietzinger izrijekom navodi Vrpolje, međutim, pukovnik Pichler desetak godina kasnije, izrijekom navodi da je glavna cesta od granica Gradiške pukovnije, u makadamu izvedena samo u duljini 2,5 milje (oko 19 km), što nije moglo dopirati do Vrpolja (u: Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 603).

¹⁶² I krajem 1820-ih, Pichler primjećuje (u: Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 603): „nedostatak izgrađenih cesta znatna je prepreka prometanju trgovine od Save prema Dravi i Dunavu.“

6.4.2. Razvoj Save kao prometnice te socioekonomske implikacije tog procesa

Stupanj prometno-komunikacijske valorizacije riječnih tokova svevremenski je pokazatelj strukturne zaokruženosti nekog društvenog poretka. Jer je čak i u doba moderne i suvremene povijesti, obilježene razvojem željeznice i ekonomskom računicom, "put po vodi uvijek za 30 % jeftiniji od puta željeznicom" (Rubić, 1953, 12). Naravno, u razdobljima u kojima su različiti društveni prostori prolazili kroz etape političke (Francuska, 17. st.) i ekonomske (Engleska, 18. st.) centralizacije i integracije, kao nužnog preduvjeta za stasanje industrijskog društva, rijeke su, u okviru modernog društva procijenjene egzaktnim postotkom, zasigurno figurirale kao mnogo veći, matematički nemjerljivi, društveni kapital (usp. petrović, 1978, 397-415).¹⁶³ Drukčije nije moglo biti ni u Habsburškoj Monarhiji 18. stoljeća, barem na papiru. Jer, kako navodi O. Regele (1949, 47), u duhu gore spomenute putopišćeve figure, glasnik na konju u najboljem je slučaju mogao prevaliti oko 7,5 km na sat: uoči bitke kod Sente, g. 1697., pismo s Dvora je do E. Savojskog putovalo 8, a njegov izvještaj natrag, 7 dana. Možemo samo zamišljati, koliko je ustrojavanje prostora apsolutističke države na ovakvim komunikacijskim osnovama, moglo biti izazovan posao. Misao o eksploataciji velikih rijeka Panonske nizine u socio-ekonomski integrativne svrhe krupnije od razine pojedinca na konju, nije, prema tome, bila ni nova, ni neuobičajena, nego nadovezana na sveprisutne, svakodnevne prakse (vidjeli smo, o pograničnom „saobraćaju lađa“ govori i čl. 5 mira iz 1699.); odnosno, sustave (u smislu inspiracije Habsburgovcima, dodatno treba naglasiti Francusku 17. stoljeća, pa čak i osmanski podunavski komunikacijsko-nautički sustav, o kojem smo nešto rekli ranije).¹⁶⁴ Niz je događaja i odluka iz druge polovice 1710-ih (usp.: 5.3.2.), stvorio preduvjete, zapravo, imperativ sustavne valorizacije riječnih tokova – nije se drukčije, osim rijekama, moglo u vezu dovesti, primjerice, slobodne luke na Jadranu s poslovima Orijentalne kompanije, čiji je Orijent bila ponajprije unutrašnjost Balkana. Stoga g. 1723. carsko-kraljevska naredba nalaže izradu nacrtâ za izgradnju kanalâ po

¹⁶³ Mnogi vodotoci koje danas držimo posve neprikladnima za plovidbu, u okviru su predindustrijskih transportnih mogućnosti i opsega ekonomije, redovito korišteni (Crouzet, 2001, 83).

¹⁶⁴ Što se tiče Francuske, ona je bila rasadnik prometno-znanstvene misli i djelatnosti (g. 1747. u Parizu je osnovana prva inženjerska škola u svijetu): austrijska riječna integracija, osobito od zadnje trećine 18. st., u velikoj se mjeri provodi u duhu prevedenih francuskih udžbenika, odnosno usluga francuskih prometnih i hidrotehničkih stručnjaka (Šorn, 1977, 59). O osmanskome pak – ili preciznije, lokalnom, panonskom – *know how*-u govori sljedeći primjer: trebalo je proteći skoro 240 godina od početaka habsburške prisutnosti u Panoniji (1526.-1763.), da njeni brodograđevni inženjeri i mornarički stratezi, očito i logično, pod jakim španjolskim utjecajem, odbace ustrajanje na riječnoj floti temeljenoj na glomaznim, pomorskim brodovima dubokog gaza, te se okrenu rijekama mnogo prikladnijim, „turskim“ šajkama, čija će upotreba u 19. st. doživjeti renesansu (Rauchensteiner, 1983, 410-411). Općenito se projekt integriranog austrijskog Podunavlja u 18. st., susretao sa sličnim problemima kao i projekt osmanskog Podunavlja stoljeće ili dva ranije: lokalni su se socioekološki režimi prilično teško identificirali s interesima prostornih projekcija Beča ili Porte.

Ugarskoj (Petrović, 1978, 26).¹⁶⁵ Primarno je poprište realizacije ovih, ali i drugih modernizacijskih planova u prvoj polovici 18. st. (usp. Seitschek i dr., 2011, 119-125), bio (Temišvarski) Banat, plodna pokrajina stečena 1718., žito s čijih je velikih komorskih, koloniziranih posjeda valjalo što brže i jeftinije dopremiti do mora, tj. do mogućnosti izvoza i zarade.¹⁶⁶ Tako je g. 1725., osnovana Temišvarska trgovačka kompanija, namijenjena izvozu žita preko sjevernojadranskih luka (Roksandić, 2007, 65), dok je 1727. g. do upotrebljivosti izgrađena *Karolina*, čiji smo realni značaj, a time posredno i značaj cjelokupnog prometa koridorom Podunavlje-Jadran u prvoj polovici stoljeća, naznačili u odjeljku 5.3.2.¹⁶⁷ Gradnja je strateški važnog kanala od Temišvara do Begeja na Dunavu, započela početkom 1730-ih, trajući sve do 1756. (PA, 58). Inače, o cijelom se pitanju razvoja plovidbe, N. Petrović (1978, 26) očituje sljedećim riječima:

„odmah na početku sprovođenja merkantilističke politike, stvorio se začarani krug koji se dugo neće razbiti: zbog nerazvijenosti saobraćaja, posebno prema istočnim provincijama, sporo se vršila akumulacija novčanog i trgovačkog kapitala, a zbog nedostatka novca nije se mogao unapređivati saobraćaj.“

Pa čak i u takvim okolnostima, pošto bismo plovidbeno neosporno potentni Dunav, pa i druge velike, unutarnje rijeke Monarhije, poput Tise ili Drave, usporedili s pozicijom Save, ne bismo mogli, nego reći – lako njima. Potonja se, naime, rascijepljena između svoje političko-vojne, granične funkcije, te potreba za jačanjem svoje ekonomsko-integrativne, tranzitne funkcije, nalazila u zaista nezahvalnoj poziciji. Gledano iz perspektive podunavsko-jadranskog tranzitnog pravca (dakle, istok-zapad), Sava je unutarnjom rijekom, nepodijeljenom između različitih, što državnih, a što vojno-graničarskih i civilnih jurisdikcija, a to znači i interesnih zavrzlama, postajala tek 30-ak km od Siska, mjesta 660 km uzvodno od ušća (Wagner, 1978, 13), točkom pak krajnjeg dosega velikih, riječnih lađa od 1000 centi

¹⁶⁵ Odmah budi rečeno, u slučaju historijske bilance Kraljevine Hrvatske i Slavonije na tom planu, ova naredba kao da se nikad nije ni dogodila. Jer mada se „proučavalo se, predlagalo i projektiralo skoro stalno od sredine 18. st., a naročito još i 1770. i 1795. god., pa 1802, 1807-1808, 1816-1817, 1821-1822, 1823-1824. god.“, itd., „konačna bilanca ere kanalâ u projektima ostala je ista do 1918. god.: niti jednog metra [plovidbenih] kanala na hrvatskom tlu“ (Stulli, 1977, 101-102). Odvodnih je, naime, barem do 1874. (usp. Baurath i dr., 1876, 41-42), i to na području hrvatsko-slavonskog dijela porječja Save, izgrađeno u duljini od nekih 12 km.

¹⁶⁶ Sve do g. 1780. Banat ostaje ekskluzivno, komorsko dobro, izvan jurisdikcije ugarskih staleža (Karaman, 1983, 363).

¹⁶⁷ Ovdje treba na umu imati sljedeće: jedno je bila svakodnevna prometna eksploatacija Save, utjelovljena u splavarenju, ograničena na lokalne (npr., doprema drva za utvrde) te, rjeđe, inter-regionalne potrebe, kao npr. 1757., kad brodskoj župi drvo za gradnju crkve Savom šalje zagrebački biskup (usp. *Kronika*, 149) (ovo svjedoči i o snazi monopola vojnih vlasti nad šumskim fondom). Drugo je pak bila eksploatacija Save u kontekstu centralno poticane podunavsko-jadranske komunikacije, utjelovljene u različitim tipovima lađa, kojoj su lokalne, splavarske prakse zapravo bile smetnja (Tkalc, 1973, na više mjesta donosi izvještaje s kraja stoljeća, o opasnosti koju potonule splavi predstavljaju za žitom nakrcane brodove).

(100 t), označenog po završetku pokusne, dvomjesečne plovidbe banatskog satnika Theodora Schleya, g. 1757. (Karaman, 1983, 363, 367).¹⁶⁸ Pošto je spomenuti – ponovimo još jednom, *vis à vis* pitanja intenziteta plovidbe Savom u prvoj polovici stoljeća – *probni* transport iz g. 1757. „finansijski potpuno uspio“, centralne su političko-ekonomske instance odlučile sustavnije prići problemu plovidbe rijekama južne Ugarske (Karaman, 1983, 363-365). Već je i sâm Schleyjov pothvat izraz vremena u kojem su, primjerice, g. 1751., na razini Monarhije, zakonski propisane mjere za održavanje rijeka u stanju stalne plovnosti, a pod nadležnošću Dvorske komore, tj. njenog Trgovinskog vijeća (*Hofcommerzienrat*) (Petrović, 1978, 49). Kako na drugom mjestu prilaže Petrović (1978, 30), vlasti su imale u vidu „drastičnu činjenicu da je, na primjer, transport kopnom od Beča do Osijeka stajao“ 2,25 forinte po centi, dok je „rečni nizvodno iznosio svega 25 groša, a uzvodno 1 forintu.“¹⁶⁹ Sljedeće je razdoblje, stoga, obilježila još intenzivnija institucionalna izgradnja državnih tijela namijenjenih većoj koordiniranosti i unapređenju sustava riječne plovidbe.

Ovi će naponi rezultirati osnivanjem Uprave za plovidbu, g. 1771., odnosno, donošenjem Plovidbenog reda, g. 1772. (Karaman, 1983, 371; Vujasinović, 2003, 60-61), kao izrazâ nastojanja da se stvori jedinstveni i stručni upravno-regulatorni mehanizam nad rijekama raštrkanima po prostorima različitih zemaljskih jurisdikcija i

Karta 20. Detalj karte Ugarske iz 1769. (u: HDA, f. 902, D.XIV.5). Južnougarskim prostorom dominirali su riječni sustavi Dunava i Tise (usp. Demian, 1809, I, 38-39). Na njih se, s hrvatskog povijesnog prostora, nadovezivala ponajprije Drava. Porasli značaj Save u podunavskom sistemu krajem 18. st., zapravo je jasan znak prostornih intervencija centralne države i njenih merkantilističkih/ranokapitalističkih ambicija.

pretenzija (samo su, npr., Kupa, Drava i Sava bile podijeljene između njih desetak).¹⁷⁰ Spomenutim će Redom, Brod, uz Zemun, Mitrovicu, Jasenovac i Sisak, biti definiran kao jedna od budućih servisnih postaja savske plovidbe, namijenjenih osiguranju potrebne radne

¹⁶⁸ Iako je u razdoblju 1718-1739, Sava u potpunosti unutarnja, austrijska rijeka, s jedne smo strane vidjeli kako je funkcionirao život u toj „unutrašnjosti“, dok, s druge, u to vrijeme – zapravo sve do nakon 1750., u punoj mjeri, i 1780. (Šorn, 1977, 62) – ni razina centralne, kameralne koordinacije riječno-trgovinske politike nije imala prevelikih šansi u sukobu sa socioekološkim sistemom velike rijeke na granici.

¹⁶⁹ Povrh toga, 1750-e su vrijeme drugog velikog vala kolonizacije iz smjera pasivne jugozapadne Njemačke u Banat i Bačku, te shodno tome, prijelaza ovih regija s ekstenzivne stočarske na intenzivnu ratarsku poljoprivredu, usmjerenu prema proizvodnji viškova.

¹⁷⁰ Tkalac (1973, 239) nam, primjerice, donosi slučaj komorskog broda koji je, pod formalnim izuzećem od raznih lokalnih taksi, plovio Savom g. 1767. Pošto ih je na jednom mjestu, sukladno svojim povlasticama, odbio platiti, napalo ga je 50 nahuškanih seljaka.

snage, logističke podrške i sl. (Vujasinović, 2003, 67).¹⁷¹ Ipak, realno će prometno stanje na Savi, i krajem treće četvrtine ili petine 18. stoljeća, i nadalje biti „mučno“ (von Taube, 1998, 18; usp. Engel, 1971a, 317), što će ljudima od zanata davati povoda za oštre kritike. Nikolaus Ernst Kleemann, trgovac u statusu komorskog izvjestitelja o mogućnostima unapređenja trgovine s Osmanskim Carstvom, nakon svog putovanja od „šest i više tjedana“ (u: Zeman, 2013, 117)¹⁷² Savom i Kupom od Zemuna do Karlovca, g. 1773., zapisuje da mu je to bio zadnji put da poduzima takvo što, jer se ni u jednoj od oluja doživljenih na svojim pomorskim putovanjima nije bio bojao opasnosti, gubitka dobara i novca, kao na riječnom putovanju kroz ove ugarske zemlje, domovinu „kojekakve fukare“ („allerley Gesindel“) i posve nekooperativnih vojno-graničarskih vlasti (u: Zeman, 2013, 114, 116-118). U smislu „fukare“, Kleeman ističe probleme koje je imao pri pronalaženju ljudi koji bi bili spremni, ne samo kvalitetno, nego uopće bilo kako odraditi različite fizičke poslove pri pretovaru, popravcima i sl. Kaže, radnu snagu nisu mogli dobiti ni za nadnicu trostruko veću od prosječne, jer narod Hrvatsko-slavonske granice „nema običaj raditi sve dok mu iz očiju ne prokulja glad“ (u: Zeman, 2013, 116).¹⁷³ U smislu nekooperativnih graničarskih vlasti, zanimljivo je čitati Tkalčevu (1973, 217 i d.), od arhivskih podataka sastavljenu kompilaciju situacijâ na terenu posve oprečnih centralnim planovima i napucima, posebice u vremenu, carskom naredbom potaknutih, opsežnih hidrotehničkih zahvata na Savi sredinom 1780-ih (čišćenje korita, reguliranje riječne struje, rekonstrukcija nasipa i kopitnice, preseljenje vodenica na za to predviđena mjesta, usp.: Wagner, 1978, 10). Ono što je s razine nekog bečkog vijeća bilo relativno jednostavno odaslati kao naredbu, na putu je do razine konkretnog izvršenja najprije trebalo neokrznuto proći kroz zapovjedni lanac podložen principu „pokvarenog telefona“, a

¹⁷¹ Kopitnica (*Treppelweg*), namijenjena hodu ljudi, od 1780-ih i životinja koje vuku brodove uzvodno, u Brodskoj regimenti, prema Matanoviću (2008, 131) postoji od 1758., dok njenu izgradnju neki drugi autori, poput Wagnera (1978, 10), smještaju u 1771. Za 1758. Wagner (1978, 8) navodi da je to godina prvog transporta uzvodno pod paskom graničarske zaštite.

¹⁷² Kleemanu su, znači, da stigne od Zemuna do Karlovca, trebala nepuna dva mjeseca, koliko je, 16 godina ranije, od Nove (Banatske) Palanke (danas granica Srbije i Rumunjske) (usp. Slukan-Altić, 2009, 125) do Siska putovao i Schley (Karaman, 1983, 363). Može li se na temelju toga reći da bi Kleemann na Schleyjovu mjestu bio još ljući, odnosno da su uvjeti plovidbe Savom u međuvremenu ipak ponešto unaprijeđeni, ako imamo na umu da je dionica uz 100-tinjak km Dunava (usp.: pansion.co.rs/plovidbadunavom.html, pristup: 5. V. 2014.) od N. Palanke do Zemuna, kojom je plovio Schley, u osnovi – osim u slučaju košave (Tkalac, 1973, 223-224) – lakša od problematičnih 135 km Kupom od Siska do Karlovca (Wagner, 1978, 13), kojom je plovio Kleeman, i svedeno na cilj stigao za isto vrijeme?

¹⁷³ Sličnu misao iznosi i von Taube (1998, 85-86), kad kaže: „Ilir ne radi pre nego što ga glad na to ne natera“, dodajući, „Kako da se u takvom narodu podignu manufakture?“ Naravno, promatrači iz perspektive centra lakše su se uživjeli u orijentalističke stereotipe, nego u pitanje o tome zašto bi stanovnik ekonomskog prostora sistemski dosljedno održavanog u stanju inducirane agrarne autarkije, radio za novac, s kojim nije mogao učiniti bogzna što. Kako navodi Kaser (1997b, 74-75), još krajem 1770-ih, količina je novca u Granici toliko niska, da nije u stanju izdržati uvođenje godišnjeg poreza od 1 guldena po jutru zemlje.

onda na najnižoj, „prisavskoj“ razini, što spretnije, dovitljivije i jeftinije biti provedeno u djelo. Riječju, živjela improvizacija.¹⁷⁴ Na ovakav se način se, međutim, vrlo teško moglo boriti sa savskim okolišem. U periodu najintenzivnijih hidrotehničkih radova na Savi, 1787., trgovci se Plovidbenoj upravi žale da je u protekle dvije godine po tom pitanju učinjeno premalo toga! Iste godine – u kojoj su, usput rečeno, i Gradiška i Brodska pukovnija od Johanna Beckera, ravnatelja Plovidbene uprave, dobile zadovoljavajuću ocjenu iz regulacijskih radova – iz Gradiške regimente stižu vijesti o tome da je kopitnica na dosta mjesta zarasla u gusto granje (Tkalac, 1973, 224-226). Očito da su, dakle, demografski potencijali Granice u tom trenutku još uvijek bila daleko od mogućnosti kritične razine antropogenog ovladavanja Savom, pogotovo s obzirom na opseg svojih drugih dužnosti.¹⁷⁵ Dijelom je i uslijed ovoga, na rijeci nužno dolazilo i do sukoba različitih institucionalnih sustava ondje prisutnih. Kopitnici širenoj radi uvođenja životinjske vuče, na putu su se našli čardaci, čije se pomicanje od obale izravno kosilo s njihovom temeljnom namjenom nadzora granice (Tkalac, 1973, 219, 225). Po pitanju pak korištenja infrastrukturno razvijenijeg, austrijskog dijela rijeke, od strane osmanskih podanika, također je dolazilo do nesuglasica. Sanitarne su se službe ovom protivile, međutim su vojne vlasti, uz nemalu novčanu naknadu (8 forinti), „turskim“ trgovcima običavale izdavati „pasoše“ (Tkalac, 1973, 238; Matanović, 2008, 131) (vidjet ćemo niže, ovo je na neki način bilo u duhu odredaba Beogradskog mira 1739.). Od „kolača“ koji se u okolnostima intenzivirane plovidbe Savom mogao ugrabiti, ponajmanje je, naravno, dobivalo obično graničarsko stanovništvo. Tendencije uz rijeku zadnje četvrtine 18. stoljeća, njemu su ponajprije donijele trajni nadomjestak za radne obveze

¹⁷⁴ S više je aspekata ilustrativan razvoj regulacijskih „metoda“ u Relkovićevoj, babogredskoj satniji g. 1783. Ondje su graničari, radi izvlačenja klada iz Save, od naimara Marka Gregorovića (naimar – zastupnik i koordinator u zadruzi tzv. *ketušâ*, koji su kolektivno držali jednu vodenicu) posudili novo uže koje je vodenicu vezalo za obalu. Međutim je uže pri poslu izvlačenja puklo, da bi istodobno i Sava počela rasti. Kad je pak naknada štete odobrena, iskršlo je pitanje o tome koji fond teretiti. Odgovor se odlučilo potražiti obračunom General-komandi. Ubrzo se, međutim, i od korištenja užadi odustalo, pa je uvedena upotreba nekakvih dugačkih kuka, što je otvorilo i novo pitanje: tko će podmirivati troškove njihove nabave, u iznosu 2 forinte i 48 krajcara po komadu? (u: Tkalac, 1973, 217)

¹⁷⁵ Nakon gore opisanog Schleyjova puta Savom, Temišvarska kompanija izradila je plan po kojem bi 3 grupe od po 8 brodova preko 1000 stara nosivosti neprekidno plovile između Banata i Siska (četvrta bi za to vrijeme u Banatu tovarila žito). Put svake grupe od Banata do Siska i natrag procijenjen je na 50-55 dana trajanja (pretpostavit ćemo da su Schley i Kleeman plovili duplo duže, jer su poduzimali neku vrstu ispitivačkih putovanja). Predviđena je plovidba u toku 9 mjeseci godišnje (ožujak-studeni), dakle kroz 275 dana (Karaman, 1983, 369). Matematički, ovo je značilo da će svaka grupa pokraj jedne točke na savskoj obali (budućoj kopitnici), u tih 9 mjeseci uzvodno proći oko 5,3 puta, a sve 3 grupe ukupno 15,9 puta. U prosjeku bi, u konačnici ove računice, uz svaku pojedinu točku na savskoj obali temišvarski brodovi prolazili svakih 17,29 dana. Pa kad bi ovaj sterilni račun, uslijed izlaganja faktorima kopnenog korištenja kopitnice, korištenja od strane „Turaka“ i drugih brodova, sa 17,29 sveli, pa čak i na 10 dana – doduše, s druge strane treba uračunati i prometne zastoje uslijed previsokog ili preniskog vodostaja – to bi opet ostavilo vegetaciji vremena da se razraste.

koje je u prijašnjem periodu moralo odrađivati na velikim slavonskim tvrđavama (brodska je, spomenusmo, dovršena 1780.). Govora o tome da bi se blagodati nastajuće podunavsko-jadranske konjunktura u znatnijoj mjeri mogle preliti na njega, moglo je biti pod uvjetom stjecaja povoljnih okolnosti (npr. izostanak poplava i vojnih pohoda, uz dobru žetvu u Granici, a prethodno lošu u Hrvatskoj, Italiji ili drugdje). Nasuprot trajnim obvezama, blagodati su, dakle, u najboljem slučaju mogle biti sporadične. Primjerice, iako ga donekle opovrgavaju Hietzingerove brojke, ne treba zaobići Demianov navod (1809, II, 33) koji decidirano tvrdi: graničari ne prodaju ni trunke žita („Les soldats du cordon militaire ne vendent point de blé“), te ih od još pasivnijeg civilnog seljaštva razlikuje jedino to što svoje eventualne viškove spremaju za crne dane ili pak njima tove svinje.¹⁷⁶ Dvadeset i nešto godina ranije, sredinom 1780-ih, F. S. Engel tvrdi slično: „budući da je uopšte uvoz strane robe na rekama veoma malen, uzvodna vuča sopstvenih proizvoda za izvoz pak izvanredno tegobna, skupa, uz to izložena još i izvesnoj opasnosti, to i reke gube takoreći svu korist koju bi trgovinom trebalo da pribave ovoj zemlji“ (Engel, 1971, 316-317). Dodaje (1971, 318), lokalni će živalj žito (kukuruz) prije prodati u okviru potreba transverzalnog tranzita svinja iz Bosne prema „gornjim zemljama“, nego u okviru longitudinalne, dunavsko-jadranske trgovine. Drugim riječima, Slavonska je granica bila neka vrsta slijepe pjege čija je temeljna funkcija bila da, često po cijenu različitih „strukturnih prilagodbi“ vlastitih lokalnih praksi, logistički omogući što efikasnije povezivanje ugarskih žitnica na istoku s jadranskim *Litorale Austriaco/Hungarico* na zapadu. Kao cjelina, ona je i dalje ostajala duboko uvjetovana ograničenjima relativno primitivne agrarne privrede. Od prijeloma stoljeća su, doduše, rodne

¹⁷⁶ Ekstenzivno stočarstvo s naglaskom na svinjogojstvu bila je najraširenija, pa stoga i jedina relativno stabilna agrarna grana u Posavini. Uslijed toga, ovdašnjem su stanovništvu i nadalje znatno važniju i unosniju komunikacijsku os predstavljali transverzalni tokovi iz Bosne (usp. Matanović, 2008, 189). Prema Demianu (1809, I, 142), u periodu 1777.-1786., u osmanskim se krajevima svake godine nabavljalo stoke u prosječnoj vrijednosti 531 973 forinte, da bi je se potom u užoj Ugarskoj, Austriji i drugdje prodalo za 895 337 forinti. Međutim, ovim se poslom – u duhu one da je „najbolji način da se zaradi novac u velikoj trgovini (...) imati ga već na početku“ (u: Braudel, 1992, 428) – nije mogao baviti bilo tko (slično je zasigurno vrijedilo i u žitnoj trgovini). Ovako razglabaju Relkovićeve Slavonke na posijelu:

„Druga veli: ta šutite, žene/Dok ja kažem, poslušajte mene!/Moj muž sada postao trgovac/Uzajmio sto forintih novac/Pak otide na skelu na Savu/Ne znam kamo – briga me je samu/Da mu Sember sto kermakah dade/U Šopronu dok svinje prodade/On dotjera stotinu bravacah/A ni dao ni polak novacah/Pak avliju moju izrovaše/I kuću mi mal ne podkopaše/Kukuruzi on je stade hranit/Ja se ljuteć nemogoh zabranit/Nego jednoć kada liepo svanu/Ja otidoh gledat na tavanu/Kad ja dojdoh gledat kukuruze:/Prazan tavan! Poljaše me suze/Odtjera je tamo do Kaniže/Pak prodade malo i poniže/Za stotinu debelih bravacah/Ni uzeo ni polak novacah/Barem glavno da on za nje uze/Proda vola, kupi kukuruze/Sad nesmije u Lukačev Šamac/Za Sembera nek se brine jamac – /Treća reče, po imenu Ruža/Što ti sestro tako hvališ muža!/Ni za svakog takva trgovina/Koj nejma pun svoj podrum vina/I u dvoru ergelu goveda/I kovanluk pun voska i meda/Jal kom nije od otca ostalo/I koji se pomogao malo/Ter tko nejma baš svojih novacah/Jali dosta konjah i ovacah/I tko nezna kupit i prodati/Neg se isto tudjeg posla lati/Pak on svinje hrani kukuruzi/Kano da mu uvijek oru pluži/Ako će on trgovac postati/Neka se on arendaštva lati/Kao i naš neki dućandjija/Štono kod vas njegdje bješe prija/Onda će on bit pravi trgovac/I imati s obe strane novac... (Relković, 1857, 66-67).

godine, poput 1800. ili 1801., i njoj, barem prema Hietzingeru (1820, 325), mogle priskrbiti pa i po nekoliko stotina tisuća forinti aktive u trgovini žitaricama (navedenih godina, preko 300 000, i to samo Brodskoj regimenti). Međutim su je (posvuda) nerodne, kao npr. u periodu 1815.-1817., bacale u stanje gladi (Hietzinger, 66; Tkalac, 1973, 240-241), neovisno o tome što se od g. 1803. pokreće podizanje hambarâ sa seoskim žitnim rezervama (Ćelap, 1972, 26), ili o tome što u danom periodu broj brodova na potezu Zemun-Sisak, od njih 228 g. 1810., kreće prema brojcima od preko 500 velikih plovila do 300 t nosivosti, 1840-ih godina (posvuda slabe žetve sredinom tog desetljeća, za Slavonsku će granicu ponovno značiti glad).

Ipak, iz perspektive onih koji pišu povijest, posljednjih će 15 do 20 godina 18. st., kao prve faze podunavsko-jadranske žitno-trgovinske konjunktura, postati kontekstom i za tonove olakšanja:¹⁷⁷ "Gdje jedna obala pripada jednoj, a druga drugoj nadležnosti, nekoć je dolazilo do čestih sporova; sad je već sporazumijevanje bolje", zapisuje N. Škrlec-Lomnički (2005, 30) oko g. 1790. Relativno zadovoljno djeluje i Engelov navod iz tih godina:

„Kupa i Sava donose mnoge brodove i barke iz Hrvatske i Kranjske sa nemačkom i talijanskom robom ovamo [misli na Zemun, op. L. J.]. Dravom i Dunavom dolaze brodovi iz Štajerske, Ugarske i Austrije sa raznom robom; čim se ona istovari i spremi u magacine, brodovi se natovare turskom robom i pošalju natrag. Neki se i prodaju, i zbog tegobne plovidbe uzvodno ne vrte u Nemačku“ (Engel, 1972, 191).

Da je centralna politika usmjerena ka jačanju podunavsko-jadranskog koridora imala efekta, svjedoče, kako već izneseni podatak o porastu broja brodova, tako i komparativna činjenica da tih godina savski pravac naglo zasjenjuje tradicionalno jači podravski (Karaman, 1983, 361), ali i još nešto, značajno u kontekstu slavonskih šuma i njihove sudbine u 19. st. U duhu von Taubeove opaske (1998, 22) da bi u Slavoniji, kad bi se nalazila na moru, zahvaljujući bogatstvu njenih šuma, „bilo više dukata no što danas ima groša“, spomenimo da je između 1787.-1797. iz šuma Slavonske granice izvezeno građe u vrijednosti malo manjoj od 22 000 forinti, više nego iz bilo kojeg drugog dijela Vojne granice (Hietzinger, 1820, 145). Prema Kaseru (1997b, 73), do 1806. prihodi od prodaje graničarskog drva porast će na 80 tisuća forinti, što je opet, apsolutno gledano, bilo sramežljivo u usporedbi s prihodom od 600 tisuća guldena/forinti g. 1861. Među inim, ovo je i pouzdani znak postepeno sve intenzivnije plovidbe Savom (jer nakon 1830., žitnu će zamijeniti „konjunktura dužica za bačve“, usp.: Karaman, 1983, 374). Ipak, svemu unatoč, podunavsko-jadranski pravac ni početkom 19. st.,

¹⁷⁷ Ova će žitna konjunktura svoj vrhunac doživjeti u vrijeme porasta cijena žita za napoleonskih ratova (Demian, 1809, I, 239), te će potrajati do oko 1830., kad na scenu stupa rusko žito, pošto su Edirskim sporazumom 1829. Dardaneli otvoreni svim trgovačkim brodovima.

čini se, barem na idejnoj razini, nije bio prostor od neprikosnovenog prioriteta. U Hietzingerovom (1820, 392) opisu Vojne granice s kraja 1810-ih, prva konstatacija u vezi njenih riječnih putova jest ova: „O pitanju bi li bolje odredište obilja ugarskih proizvoda bilo Crno ili Jadransko more, već se pola stoljeća raspravlja na mnogo načina; jednoznačno, međutim, ono do dan danas nije razriješeno.“¹⁷⁸

¹⁷⁸ „Die Frage ob das schwarze Meer oder das adriatische der ungrischen Productenfülle, vortheilhafteren Absatz gewähre, seit einen halben Jahrhunderte vielfach besprochen, aber noch jetzt keines wegs völlig entschieden...“ Varijanta crnomorske orijentacije austrijskog Podunavlja proizlazila je kako, naravno, iz činjenice da bi se u tom slučaju plovilo velikom rijekom nizvodno, tako i iz imperijalnih političkih aranžmana koji su se na ovom prostoru razvijali, ali i još više, tek trebali razviti, u kontekstu austro-ruskog savezništva i „istočnog pitanja“ (usp. Hietzinger, 1820, 394) (npr., idikativno je da Demianov opis Ugarske, Slavonije, i dr., desetak godina stariji od Hietzingerova, pa prema tome i od rusko-austrijskih reakcionarnih dogovora nakon 1815., dunavsko-jadranski koridor nedvosmisleno pretpostavlja onom dunavsko-crnomorskom, usp. Demian, 1809, I, 236).

VII.

PREMA STANJU KLASIFICIRANE DIVLJINE SOCIJALIZACIJA PROSTORA BRODSKE POSAVINE U DRUGOJ POLOVICI 18. STOLJEĆA

7.1. Konfesionalizacija prostora brodske Posavine

7.1.1. Strukturne postavke

Prema K. Vocolki (2010, 54), do duboko u 18. st. konflikti procesi kroz koje je jačala habsburška država, jačali su i Katoličku crkvu. Bila riječ o podčinjavanju protestantskih staleža ili potiskivanju osmanskog *Erbfeind der Christenheit*, interesi su države trajno bili preklapljeni s interesima Crkve. Prva polovica 18. st. – vremena u kojem je i sâmom caru prva jutarnja aktivnost bila odlazak na misu (Seitschek i dr., 2011, 26) – vjerojatno je vrhunac ideološki suglasne, systemske simbioze crkve i države. Pa ako se u Beču ona već očitavala kroz različite dekadentne obrasce barokne „pietas austriaca“ (usp. Seitschek i dr., 185-199), na novoosvojenim područjima Ugarske, Slavonije ili Srijema, bez funkcije su ove simbioze bilo kakvi društveno integrativni procesi bili teško zamislivi. U 18. st. ovi prostori ulaze s uništenom (ionako dominantno agrarnom) proizvodnom osnovom, često drastično izmijenjenim stanovništvom, te bez ikakvog institucionalnog okvira. Već smo rekli da organizacija poput vojne nije raspolagala materijalnom osnovom na temelju koje bi mogla autoritativno i legitimno prodrijeti u prostor ovdašnje svakodnevice. Ova je u brodskoj Posavini uvelike ostajala obilježena harambašama, vojvodama i narodnim sucima (Mažuran, 1988, 105, 114, 116, 141...), dakle, posredničkim društvenim funkcijama, izrazima kompromisa između države i lokalnih društvenih i mentalnih režima. Potpunu je kapilarnu integraciju potonjih u „globalni“ poredak, u materijalnim okolnostima opće i nepronicljive neizvjesnosti (nerodice, poplave, ratovi, bolesti, bezakonje...) provesti mogla jedino stuktura čija se systemska funkcija (Luhmann, 1982, 10-14) temelji upravo na „preradi“ viška egzistencijalnih nesigurnosti, a manjka materijalne sigurnosti, u dihotomne (npr. opreka grijeh-svetost), tautološke i – unutar tako konstruiranih relacija – neoborive i društveno prihvatljive racionalizacije (usp. Luhmann, 1982, 193-200). Kako je stvar funkcionirala u praksi, pokazuje nam crtica iz g. 1736. i Rata za poljsko naslijeđe, vođenog u to vrijeme:

„U svezi sa spomenutim ratom da pomognu u Italiji, Dvorsko ratno vijeće pozvalo je i krajišnike ovih krajina (...) Napokon, pošto su pripremili što je trebalo ponijeti u rat, 10. prosinca 1736. napustilo je krajinu 2000 krajišnika sa svojim časnicima (...) Neki krajišnici, opijeni šljivovicom (više životinje nego ljudi...), pucnjima iz pušaka ubili su presvjetloga gospodina vrhovnog zapovjednika Ivana Udvarhelyja, zapovjednika zvanog Jozu i vojnog suca Jakoba Pašu (...) Pobunjene su se čete vratile u krajine i smjestile na livadu prema Podvinju... Ispustivši ostale neprilike što su ih počinili ti divlji ljudi, napokon im je na blagdan svetoga Tome, na njihovu zamolbu, uz pristanak presvjetloga gospodina zapovjednika, bio poslan jedan svećenik, Antun Žderić. On je podivljaloj vojsci održao pobudni govor kojim je vojnike po svoj prilici priveo svijesti, pa se svatko vratio svojoj kući, i tako se ta pobuna smirila (*Kronika*, I, 79-81).¹⁷⁹

Koliki je „posao“ vjerski formulirano društveno discipliniranje imalo odraditi u prostoru *neoaquisatae* u 18. stoljeću, svjedoči i ovoj tvrdnji naizgled oprečan iskaz Ivana Stražemanca (1993, 67), provincijala Bosne Srebrene od 1729. Ovako on, oko 1730., opisuje vjerničko raspoloženje u Slavoniji u vrijeme Velikog bečkog rata: „narod je veoma poštivao pobožnosti, svetkovao je blagdane kako je crkva određivala, bez iznimke je štovao postove i to bez mliječnih jela, a redovnike je poštivao kao neka božanstva.“ Možda autor ovim hiperboličnim riječima samo želi istaknuti „iskvarenost mladih generacija“. No možda su one zaista prisjećanje na prostor deregulirane vjerske fanatičnosti, na prostor koji i nije bilo moguće pojmiti na način odmjerene, monotone, „civilne“ religije. U

Slika 9. Unutrašnjost bečke *Karlskirche*, građene 1716-1737, kao jedne od monumentalnih materijalizacija austrijskog konfesionalnog apsolutizma u njegovu središtu

biti je ova Stražemancova slika gorljivih vjerskih praksi savršeno kompatibilna s onom koju M. S. Filipović (1969, 81) 1930-ih donosi s bosansko-brodskog područja, iz prisavskog sela

¹⁷⁹ Doduše, treba reći da se duhovnici u discipliniranju naroda nisu služili samo lijepim riječima (jer ipak se radilo o više životinjama nego ljudima). U veljači 1749. franjevački provincijalni ministar u Osijeku, osim zbog kritičkog komentiranja i miješanja u svjetovna pitanja nekih vojnokrajiških „zakona i odredbi“, franjevcima „uz rijeku Savu, ali i onima udaljenijima“ upućuje oštru opomenu i zbog učestalog „nerazboritog postupanja. Muče, naime, ljude, zbog možda nekih njihovih prijestupa, neprimjerenim kaznama, pa im katkada naređuju da u crkvi drže drvo u ustima, a katkada ih stavljaju na kotač, i slično. No tim kaznama prije ponižavaju njihovu čast, negoli što ih popravljaju. Stoga najstrože naređujemo da se tim kaznama – kad je u pitanju krajiška vojska – ne služe“ (*Kronika*, I, 113-115). Jasno, svećenstvo je naprosto bilo dio društvene elite u doba prosvjetiteljstva – koje je nasilju uskratilo neke stare i podarilo neke nove oblike legitimacije (usp. Zeman, 2013, 289-303) – pa je tako g. 1776. austrijski dvorski prirodoslovac Balthasar Haquets mogao o svom putovanju Savom zapisati: „Mogao bih navesti stotinu primjera, koliko su često Nijemci u mojoj prisutnosti, mimo svake promišljenosti, riječima i udarcima te podčinjene ljude zlostavljali, jedino zato što ovi nisu razumjeli njihov jezik“ (Zeman, 2013, 301; usp. Iveljić, 2011, 140-141).

Dugo Polje. Ondje se, piše Filipović, od poplava „brane“ vjerovanjem „da utopljenika treba pokopati pokraj vode, koja treba da ga prelije triput, jer bi inače nastao potop.“ Unutar moderniziranog društvenog okvira, gradnja kojeg je u austrijskom slučaju – osobito na njegovim periferijama – ovisila o pročišćenom, doktrinarnom i obnoviteljskom katoličanstvu, običaji poput onog iz Dugog Polja i obrasci franjevačkog pastoralnog, antropološki uronjenog u predmodernu, multikonfesionalno podneblje jugoistočne Europe (usp. Mitterauer, 2008), u konačnici su se neminovno morali naći na istoj strani, kao elementi spram kojih se diferencirala službena religija. Primjerice, za razliku od franjevca Stražemanca, komorski povjerenik Caraffa Slavoniju oko g. 1700. opisuje u poznatom nam „divji čovik“ stilu: kao „zemlju prilično neuljuđenih manira, sveprisutnih nedjela, prilično barbarsku i gotovo napola tursku“ („zimlich ungeschikten Lebens und Sitten, und sonst verspührten, allerhand Misbräuchen nocht selbst zimlich Barbarsich und fast halb Türkisch“, u: Mažuran, 1989, 160).

Usljed svega, 25. će XI. 1754. g., brodski franjevački kroničar morati pribilježiti (*Kronika*, I, 125):

„Naposljetku nam je u osvit dana oduzeto župničko pravo, po kojem smo se i u najvećim nevoljama i borbama s Turcima služili možda i više od 200 godina povlasticama uspomene careva (...) Odsluživši misu, gospodin je požeški župnik puku predstavio zakonitog župnika Josipa Zniku, Hrvata... Oduzevši nam brodsku župu, oduzeli su nam također gornja i donja sela koja su ovamo pripadala.“

U strukturnom smislu, prostor djelovanja franjevca je nepacificirani i „militantni“ prostor (što se reklo, „in partibus infidelibus“). On se sastoji od samostana, utvrđenog utočišta iz kojeg se misionari po okolnoj divljini. Kao takav, on je duboko oprečan prostoru pod kontrolom centralne vlasti (svjetovne ili crkvene), integriranom i nekonfliktnom. Naravno, treba reći da nije da su historijski stvarni franjevci, kao ni, primjerice, narodni vojvode, starješine i kapetani, u danim okolnostima bili nepoćudni službenici i podanici „Domus Austriae“ (*Kronika*, I, 11) (uostalom, vidjeli smo kako se u ovo vrijeme vladalo i „pravo“ činovništvo). No svakoj je od ovih funkcija nedostajao zaokruženi institucionalni, činovnički okvir (zadaca im je i bila da ga nadomještaju). Drugim riječima, postojala je statusna „siva zona“, pa su tako buntovnici mogli davati legitimitet svojim ustancima i odmetništvima proglašavajući se ili pak koristeći već stečene statuse kapetanâ, harambaša i sl. (primjeri u: Stražemanac, 1993, 69; *Kronika*, I, 101, Gavrilović, 1986, 22, 27, 43), dok su franjevci, osobito iz vizure svjetovnog, „zagrebačkog“ svećenstva (ne treba smetati s uma tada aktualni, teritorijalni spor Zagrebačke i

Bosanske biskupije), mogli ispadati subverzivnima ili, u najmanju ruku, lutalicama.¹⁸⁰ U kontekstu konfesionalne socijalizacije prostora, neminovna je alternativa prostoru franjevca bila struktura svjetovne župe, kao, riječima M. Webera (2000, 53), osnovne ćelije podruštvljenja:

„Župa' u religioznom smislu – druga kategorija općine osim iz ekonomskih, fiskalnih ili drugih političkih razloga podruštvljene susjedske udruge... uopće nastaje tek kao produkt posvagdanjivanja, pri čemu ili prorok sam ili njegovi učenici trajno osiguravaju daljnji opstanak naviještanja i podjeljivanja milosti, stoga trajno osiguravaju i *ekonomsku* egzistenciju podjeljivanja milosti i njihovih upravljača te sada za one opterećene dužnostima monopoliziraju i prava.“

Zbog svega upravo rečenog, vjerskohistorijski će motivi širenja župske mreže i obilježja pastoralnog života u prostoru brodske Posavine, biti dobri pokazatelji njegove sistemske, socioekološke dinamike tijekom 18. st.

¹⁸⁰ Konkretno, radi se o situaciji iz 1758., u kojoj se spomenuti Josip Znika (inače sin krajiškog činovnika iz Senja) žali vizitatoru na brodske i druge franjevce koji „da blagdanima bez njegovog znanja služe misu na filijalnim seoskim kapelama bez ikakve prethodne obavijesti... Na taj način dijelom odvajaju od slušanja božanske riječi, a dijelom otvaraju put *bilo kojim drugim lutalicama* ('aliis quibusvis vagis viam aperiant')“ [kurziv: L.J.] (Sršan, 2010, 201, 211).

7.1.2. Konfesionalizacija i prostor brodske Posavine II: tijek procesa

U prethodnom smo odjeljku naznačavali opće ili strukturne mogućnosti povlačenja relacija između razina vjerske i socioekološke povijesti prostora brodske Posavine u 18. st. Sada pak te relacije treba sagledati i s empirijskog aspekta.

Tablica 16. Širenje mreže župâ u brodskoj Posavini u 18. st. (prema: *Schematismus*, 1864; Pavičić, 1953, 264; Kos, 1963; Jarm, 2000; Sršan, 2010).

1700.		1750.		1790.		1810.	
Župe (brodski franjevci)	Filijale	Župe (brodski franjevci)	Filijale	Župe („petrovci“)	Filijale	Župe („petrovci“)	Filijale
Dubočac (prije 1660.)		Dubočac		Dubočac	Šumeće Zbjeg	Dubočac Šumeće (1807.)	Zbjeg
Brod (prije 1660.)	Šumeće Kaniža Zbjeg Slobodnica Varoš Podvinje Bukovlje Vranovci Tomica Rastušje Vrba Ruščica Klakar G. Bebrina D. Bebrina	Brod	Šumeće Zbjeg Kaniža Šumeće Slobodnica Varoš Vrba Ruščica G. Bebrina Klakar D. Bebrina	Kaniža (1789.)		Kaniža	
				Slobodnica (1789.)	Bartolovci	Slobodnica	Bartolovci
				Brod	Ručica Varoš G. Vrba ¹⁸¹	Brod	Ručica Varoš G. Vrba
				Podvinje	Bukovlje Rastušje Tomica Vranovci	Podvinje	Bukovlje Rastušje Tomica Vranovci
		Podvinje (1734.)	Bukovlje Rastušje Tomica Vranovci	Klakar ¹⁸² (1789.)	G. Bebrina D. Bebrina	Klakar	G. Bebrina D. Bebrina
						Oprisavci (1807.)	Trnj. Kuti Poljanci
						Garčin	(...)
Garčin (1695.)	Trnj. Kuti Poljanci Oprisavci (...)	Garčin	Trnj. Kuti Poljanci Oprisavci (...)	Garčin	Trnj. Kuti Poljanci Oprisavci (...)	Svilaj	Prnjavor Novi Grad Jaruge (...)
Svilaj (prije 1660., kao Hrastić)	Prnjavor Novi Grad Jaruge (...)	Svilaj	Prnjavor Novi Grad Jaruge (...)	Svilaj	Prnjavor Novi Grad Sredanci Stružani Zoljani Oprisavci (dio)		

Prikazom u gornjoj tablici zašli smo u 19. st. No tekstom ćemo se vratiti šezdesetak godina unazad. Treći je srpnja g. 1746. Vizitator, zagrebački kanonik Franjo Thausy, promatrajući stanje župne crkve u Sibirju, selu u kojem će tom prilikom popisati 103 katoličke kuće, može samo požaliti što je narod koji ova crkva opslužuje, potičući u njemu

¹⁸¹ D. Vrba je od početka 1770-ih filijala župe Vrhovina (danas Trnjani), obnovljene 1694. (Sršan, 2010, 604).

¹⁸² Da bi se Klakar u predstojeće vrijeme trebao odvojiti u zasebnu župu, s filijalama u Gornjoj i Donjoj Bebrini, te Trnjanskim Kutima, kako bi se „pomoglo udaljenom narodu“, spominje se još za vizitacije 1758. (Sršan, 2010, 217). Inače, filijalna je kapela u Klakaru podignuta g. 1706. (*Specifica Connotatio*, 1734)

„svojim uresom neku nutarnju pobožnost“, tako „malobrojan“ (Sršan, 2010, ix, 61, 65).¹⁸³ Dakle, i relativno je napućeno mjesto sjeverozapadno od Broda, podalje od rijeke, uz glavni komunikacijski pravac, 1730., iz perspektive zagrebačkog kanonika, i dalje slabo naseljeno. U kontekstu socioekonomskih implikacija ove činjenice, i sjajno je stanje sibirjske drvene crkve u biti stanje održavane skromnosti. Iznesimo tek jedan ilustrativni kontrapunkt: g. 1733. u Beču je objavljen jezuitski panegirički spis *Augusta Carolinae Virtutis Monumenta seu Aedificia a Carolo VI. [...] publico bono posita*, autora Antona Höllera ili Franza Kellera. U njemu su dosezi vladavine Karla VI. propagirani kroz njihovo očitovanje u vjerskoj i svjetovnoj infrastrukturi ere konfesionalnog apsolutizma prve polovice 18. st. I sakralne i svjetovne građevine djelo prikazuje kao izraz jedinstvenog imperijalnog prostora koji, upravo po monumentalnosti svoje arhitekture – komprimirane, doduše, ponajviše unutar (istodobno uklanjanih) zidina *Viennae Gloriosae* – s pravom baštini te, štoviše, nadmašuje reprezentativni prostor antičkog Carstva (u kojem su, kao što znamo, država i Crkva bili jedno) (usp. Seitschek i dr., 2011, 218-234). Možemo samo nagađati o tome koliko je, objektivno, iluzija i kontradikcija moglo proizaći iz komunikacijskog jaza koji se smjestio između ove blještave, barokne predodžbe i prostora posavskih drvenih kapela, često neokrećenih, bez stropova i namještaja, o likovnoj opremi da i ne govorimo.

Vratiti nam se zato „kući“. Idući od brodsko-posavskih mjestâ duž uzdignute zone – koja se u slučaju brodske župe, već 1734. od nje odvojila u župu Podvinje, „obješću svojih franjevac“ (Sršan, 2010, 33), kako vizitacija 1746. opisuje tamošnje materijalne preduvjete za odvajanje – prema selima u plavnoj nizini, predispozicije su za uspostavu župne, tj. temeljne institucionalne i disciplinatorne mreže dodatno slabile (iznimke su ovdje bili Dubočac, Svilaj i Brod, ujedno i, slučajno ili ne, mjesta na kojima je bilo lako prijeći Savu). Sva su ova filijalna mjesta od matične crkve bila udaljena najmanje sat vremena hoda, i to uz uvjet klauzule „si possibile est“, u ovoj ili onoj formi nerijetko uočljive u opisima terenskih pastoralnih aktivnosti brodskih franjevac (*Kronika*, I, 54, 55, 60, 65, 68).

¹⁸³ Doduše, na račun će sibirjskog naroda, pri vizitaciji 1758. sjesti neke nemile kritike: naime, upravitelj župe požalit će se „da mnogi pokapaju djecu sami, ne pozivajući upravitelja na pokop“, što je, razumije se, bio običaj „suprotan sv. Rimskoj crkvi“ (Sršan, 2010, 161).

Tablica 17. Udaljenosti pojedinih mjesta brodske Posavine od župnih središta (Broda i Garčina) u 18. st.				
Šumeće	Kaniža	Slobodnica	G./D. Ruščica	G./D. Vrba
3 h	2 h	1,5 h	45 min/1 h	45/75 min
G. Bebrina	Klakar	D. Bebrina	Poljanci	Oprisavci
1,5 h	2 h	2 h 45 min	Garčin: 75min Brod: 3,5 h	Garčin: 1 h Brod: 3h 45 min

Prema: Sršan, 2010, 185-193, 733, 893-907.¹⁸⁴

Do 1730. svako je od naših analitičkih mjesta imalo bar po jednu bogomolju, izduženi Oprisavci čak i dvije (Sršan, 2010, 11-21). Međutim su mise u ovim mahom skućenim crkvicama, koje su redom prije zapadale u stanje ruševnosti nego što bi bile dovršene i propisno opremljene, služene zapravo prilično rijetko.¹⁸⁵ Primjerice, dok je samo jedan časnik iz Tvrđave, prije svoje smrti 1755. utemeljivši zakladu od 200 forinti za uzdržavanje tvrđavskog kapelana, ovoga obvezao na služenje 12 misa godišnje za svoju i dušu supruge si (Sršan, 2010, 197), u okvirnom je periodu 1730.-1760. do 20 misa godišnje služeno samo u najvećim selima brodsko-posavske nizine (Šumeće, Slobodnica, Klakar) (*Kronika*, I, 56-70; Sršan, 2010, 185-189, 345-349). Zapravo, u društvu kojem je moment vjere jedan od temeljnih egzistencijalnih preduvjeta – kao što su nama, bar donedavno, bile škole i bolnice – lijep primjer društvene nejednakosti. Proces konfesionalne socijalizacije prostora brodske Posavine bio je, očito, otežan i s društvene, i s fizičke strane. Vezano uz

Slika 10. Mala crkva (formalno Sv. Svetih) u Đakovu, nekad Ibrahim-pašina džamija. Zidane su građevine u Slavoniji krajem 17. st. vrlo rijetke, pa im se moglo dogoditi da prežive imperijalne sukobe, čak i ako su, poput ovog objekta, simbolizirale prostor „nevjernikâ“. Uostalom, „princip je isti, sve su ostalo nijanse“ (usp. bilj. 42).

njegove prostorne aspekte, treba napomenuti osnovno: sve do sredine 18. st. uopće je i dopuštena samo gradnja drvenih crkava (pravoslavnih samo uz dozvolu vladara) (Kaser, 1997b, 191). U to su vrijeme zidane građevine u kraju rijetkost: poneki objekt brodske tvrđave, franjevački samostan (nakon 1727.) (*Kronika*, I, 31), podvinjska i garčinska crkva

¹⁸⁴ Topografski opisi uz vojne zemljovide s početka 1780-ih (HNTZ, II, 64, 75-76, 81-82) za neka od ovih sela (G. Bebrina, Klakar, D. Bebrina, Poljanci) iznose i nešto veće vremenske udaljenosti od Broda (između 30 i 45 min), mada bi se očekivalo suprotno, da je vojnički korak bio brži od svećeničkog.

¹⁸⁵ Već spomenuti popis duhovnih i materijalnih resursa brodske župe iz g. 1734. kaže da u filijalnim bogomoljama, osim u Podvinju i Klakaru (tada Klakarju), mjesta ima za „oratoria solum modo, pro celebrante, et aliquod personis extant“ (*Specifica Connotatio*, 1734).

(kao mjesta okupljanja katolikâ u osmansko doba)...¹⁸⁶ Nakon podmirivanja potreba osnovne imperijalne infrastrukture na granici, materijalnih je preduvjeta za *Aedificia Sacra* bilo utoliko što je područje bilo relativno šumovito. Za *Aedificia Civilia* ili *Docta* (Seitschek i dr., 2011, 223-228) još neko vrijeme ni to neće biti dovoljno. Sve u svemu, tek će kraj 18. st. donijeti gušće premrežavanje prostora brodske Posavine župnom organizacijom. Mogli bismo reći da je 1789., godina Francuske revolucije i godina u kojoj je broj parnih predilica u Engleskoj dosegao 2,4 milijuna (Behringer, 2007, 230), s obzirom na obrasce prema kojima je modernizirana austrijska, k tome dijelom i carska, povojačena periferija, i u Slavoniji na svoj način bila revolucionarna.¹⁸⁷ U sklopu reforme kojom je u Ugarskoj broj stanovnikâ po svećeniku, tada jozefinistički shvaćanog kao u punom smislu „društvenog radnika“ (usp. Ingrao, 2000, 199-200), trebalo smanjiti s oko 1150 na oko 800 (Lukinović, 1995, 273), 1789. je ovdje ustanovljen čitav niz novih župa (ovaj je proces nastavljen i početkom 19. st.). Da su, tomu unatoč, prostorne okolnosti vršenja konfesionalno-socijalizirajućih praksi u brodskoj Posavini i dalje bile vrlo složene, svjedoči i vizitacijsko izvješće đakovačkog biskupa Matije Krtice vojnoj upravi Brodske regimente, g. 1782. (jer se dotiče svih ovdje razmatranih pitanja, nismo ga previše kratili):

„Časna Brodska pukovnijo, premda je Bog, vrhovni vladar zemlje... umnožio moja nastojanja svetim blagoslovom, ipak je za potpuno postignuće spasonosnog cilja biskupske vizitacije potreban utjecaj i onih koji se nalaze na čelu u zemaljskim stvarima (...) Prije svega je prva pozornost pouka osjetljivije mladeži u osnovama vjere i spasonosnom vjerovanju, bez koje kao da ne bi mogli izrasti u dobre kršćane, ni u korisne građane domovine [„utiles patriae cives“] i vjerne podanike svojem vladaru [„fideles suo principi subditos“] (...) Zajedička je pritužba baš u tome da nedjeljama i blagdanima mladež jako malo pohađa crkvu... Potrebno je da časna Pukovnija primora narod i mladež preko gospode mjesnih časnika da se pojave u crkvu. Ni posjećivanje škola nisam nigdje propustio, kako bi dobio uvid koliko ta mladež napreduje u katehetskom nauku... No ima malo primjera, gdje učitelji znaju, osim njemačkog jezika, i zavičajni hrvatski [izvornik: „patriam Illyricam“] (...) U toj sam stvari primijetio i to da škole nisu posvuda smještene na prikladna mjesta. Tako se više drži načelo da se škola nalazi tamo, gdje je sjedište satnika, nego gdje je župnik ili pak veći broj mladeži. Iz toga se događa, da se ponegdje na susjednim mjestima i manje napučenim nalazi više škola, a drugdje ne postoji nijedna. Tako postoji stvar u brodskoj okolini, gdje se na maloj udaljenosti nalaze tri škole, naime u

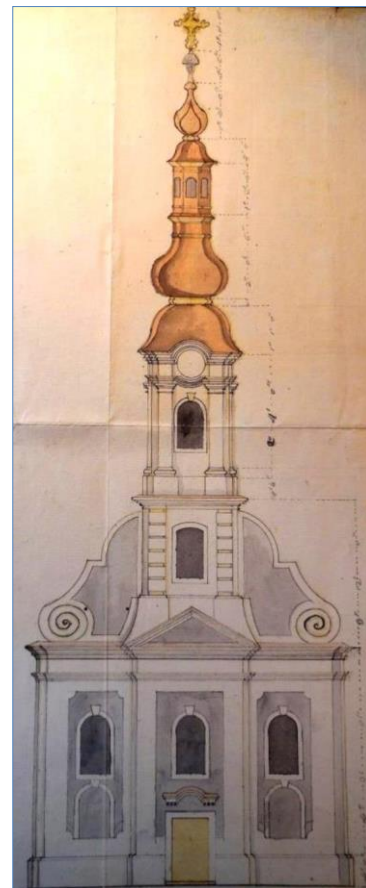
¹⁸⁶ Pa i topografski opis iz 1780. (HNTZ, II, 79) navodi da u Tvrđavi postoje samo dvije kamene zgrade, k tome i u *Hornwerku* nekoliko manjih zidanica. U samom gradu da su zidani spomenuti samostan, zgrada vojnog komuniteta, te još nekolicina manjih građevina.

¹⁸⁷ U ovoj smo rečenici, da nismo toliko težili komparativnoj slikovitosti temeljenoj na konkretnoj godini, umjesto Engleske, mogli navesti i primjere iz privredne jezgre austrijske države: oko 1780. g. „tekstilna industrija na istoku Austrijske Nizozemske [buduće Belgije] proizvodila je gotovo trećinu cijele evropske tekstilne proizvodnje“ (Bronza, 2012, 292), dok je samo Štajerska sirovog željeza proizvodila koliko i Engleska g. 1767. (Good, 1984, 20; usp. i: Ingrao, 2000, 213).

Brodu, Podvinju i Vranovcima, a naprotiv tome ne postoji nijedna škola u cijeloj župi Duboviku, Odvorcima, ni u Svilaju [brdske i prisavske župe, op. L. J.] (...) Veći broj župnih crkava sam našao u vrlo bijednom i posve žalosnom stanju, krajnje ruševne te ujedno i sasvim tijesne. Među njima se na prvome mjestu nalazi svilajska župna crkva, koja stoji samotna kod same obale Save, zajedno sa župnim domom koji je vrlo bijedan, udaljena od sela pola sata. (...) Ne mali broj župnih domova se nalazi u vrlo bijednom i ruševnom stanju... I ovdje se [za obnovu na bližem mjestu, L. J.] na prvom mjestu nalazi svilajski, kako ne bi jadan župnik bio prisiljen ostati sam u ždrijelu Turaka i razbojnika, udaljen od sela pola sata. (...) Budući da je u [vrhovinskoj] župi potrebno izgraditi i crkvu i župni dom, koji su sada smješteni na samom kraju župe, možda bi bilo prikladnije, da se ova župa premjesti na neko mjesto u sredini, kako je i mišljenje gospodina satnika Perronija, u selo Šušnjeve ili Trnjane, u kojem se nalazi sjedište satnika i škola. U nekim mjestima su groblja odviše udaljena od župne crkve. Takvo je groblje u garčinskoj župi... U blatnjavo vrijeme je pristup tako nepraktičan, da se mnogi moraju pokopati bez pratnje župnika i bez propisanih crkvenih obreda (...) Župnici koji su prije bili pod pečuškom biskupijom su izjavili, da oni nikako ne mogu po primjeru zagrebačkih sklopiti ugovor sa svojim vjernicima, da vlastitim podvozom idu bolesnicima, zbog tog razloga, što ovdje, budući da se u močvarnim mjestima vrlo često moraju služiti lađicom uz životnu opasnost, te niti je običaj, a niti poraba jahanja, kao kod njih, koji se nalaze u planinskim mjestima. A služinčad i uzdržavanje konja je daleko teže i skuplje. Doista se bojim, da ne dođe u tom dijelu kakva novotarija, koja bi dovela da bi mnogi bez prisutnosti svećenika otišli s ovoga svijeta...“ (Sršan, 2010, 707 i d.)

Slike 11, 12 i 13. Crkveni zvonici Slobodnice (gore) i Svilaja (dolje) zadaju oblik društvenosti prostorima svojih sela. Zidane crkve, tipizirane prema baroknom obrascu (desno, nacrt iz g. 1786., u: HDA, f. 430, kut. 23, fasc. 21) arhitektonska su forma u Posavini raširena tek od kraja 18. i osobito u 19. st. Do tada će procesom prostorne konfesionalizacije, iako napredujućim, dominirati laviranje između zamisli centralnih vlasti i nemogućnosti ovdašnjeg prostora da ih ostvari. Oko 1700. Caraffa u polupustoj Slavoniji govori o potrebi obnove crkava, jer da one „slavu božju u narodu uvećavaju“ (u: Mažuran, 1989, 160). Šezdesetak godina kasnije, rezolucije *Hofkriegsrata*, mada na višoj razini „bogatstva naroda“, suočene su s istim problemom: „Nije dovoljno da se katoličke crkve, *farofi* i školske zgrade održavaju tek u stanju funkcionalnosti, nego crkve treba i opremiti prikladnim ornamentima i dekorom; ovo se, radi službe božje, radi učinka spasenja duša, kao i radi dobrog odgoja mladeži, ne smije propustiti učiniti“ (HDA, f. 430, kut. 8, fasc. 10, kolovoz 1764). Ali, kako kad, npr., svilajsku crkvu vizitator 1730. opisuje kao drvenu, „dobro pokrivenu, omazanu i okrečenu“, da bi već 1746. za istu morao konstatirati: radi se malone o ruševini (Sršan, 2010, 13, 57). Slikovito rečeno, sve do 19. st., cijena će održavanja markerâ antropiziranog i socijalno discipliniranog prostora biti plaćana u iscrpljujućim „ratama“. Jednokratno skuplja, ali dugovječnija, kamena rješenja omogućit će, među inim, i agrarno razvijeniji graničarski prostor, obilježen ponajprije, kao na slici dolje, raširenijom kulturom kukuruza, čije se jako korijenje moglo oduprijeti vodi (Hietzinger, 1820, 41) (Kaser, 1997b, 117) (foto: L. J.).

7.2. Od „vratiju Bosne“ prema „graničarima starim“¹⁸⁸

7.2.1. Rekonfiguracije prostora brodske Posavine u regionalnom kontekstu 18. st.

Budući da u njenoj sferi naša analiza nalazi priličnu količinu ilustrativne i dostupne povijesne građe, iskoristit ćemo uži vjerskohistorijski sadržaj i u svrhu analitičkog prijelaza na prostorne aspekte brodske Posavine nakon godine 1740. Ipak, do trenutka u kojem ćemo to neposrednije naglasiti, treba imati na umu da motivi vjerske povijesti ipak nisu temeljne, nego prateće odrednice opće povijesti Vojne granice u 18. st. Jer ona je, kao što joj i ime govori, prije svega militarni prostor, nastala iz srastanja pretenzija austrijske imperijalne sile „odozgo“ i stoljetnih tradicija autonomnih društvenih poredaka Balkana „odozdo“. Prema tom temeljnom prostornom okviru i njegovoj kompozitnoj, sistemskoj logici, različiti se pojedinačni procesi ponašaju kao indikativni elementi, ali ne i kao više od toga.

U prostoru Slavonije 18. st. obilježja su transregionalne, socioekološke hibridnosti sve zatamljenija. Na što kasniji period tog stoljeća referiramo, postaje sve nepreciznije i općenitije govoriti o naprosto organskim strujanjima Dinaridi-Panonija. Ova strukturna podloga i nadalje postoji, te je konkretni pojedinci vjerojatno u najvećoj mjeri i dalje percipiraju u toj njenoj, egzistencijalnoj osnovi – kako bilježi Filipović (1969, 67), „velik broj rodova zna da su im preci pre naseljavanja dolazili tu kao stočari na prezimu“ – međutim se, povijesno gledano, tijekom 18. st. u sve dominantnijim razmjerima radi u prvom redu o metodi populacijske politike kojom centralna država (u danom trenutku, austrijska) rješava problem kultivacije prostora svojih pustih a potentnih regija. Prelazeći Savu, došljaci iz dinarske unutrašnjosti ne prelaze više ponajprije u drugi ekološki areal, nego na *teritorij* druge države. Bez provjere upliva njihova prelaska na bilateralne, međudržavne odnose, bez izdržane karantene radi prevencije kuge, bez potom izdane putovnice, te mjesta odredišta naznačenog od strane vlasti, njihovo daljnje kretanje u načelu nije moguće (usp. Gavrilović, 1969, 111-117). Naravno, postojanje moderne regulative ne znači nužno i njenu primjenu na moderan način. Uvjeti su materijalnog života i dalje u kritičnoj mjeri predmoderni, osobito u ishodišnom prostoru ovih kretanja. Ne treba čuditi što većina migracija iz Bosne u Slavoniju, Srijem, Bačku ili Banat u 18. st. ide preko „suve međe“ s Hrvatskom – ondje je ipak bilo za očekivati propusniju i lakše

¹⁸⁸ Danas su, barem na nacionalnoj razini, ipak pomalo zaboravljeni stihovi pjesme koja bi zasigurno ušla na *soundtrack* hrvatskih regija, kodiran u ključu povijesnog imaginarija 1990-ih, u kojem je sve od „pamtivijeka“ čisto i neproblematično razgraničeno kao „naše“ ili „njihovo.“ Uglavnom: „Odavno smo graničari stari/Čuvali smo granicu na Savi, granicu na Savi/Čuvali je sa starih čardaka/Branili je hrabro od Turaka, hrabro od Turaka...”

savladivu granicu, tj. izraženije prežitke „krajine“ (usp. Gavrilović, 1969, 117-118; Bronza, 2012, 322, 327).

7.2.2. Muke po franjevcima

U miljeu brodske Posavine rečeno će plastično izraziti izazovi s kojima se u 18. st. morao suočiti konceptualno ranije opisani „prostor franjevca“. Njegov je povijesni kontekst bila transregionalna, u kontekstu Osmanskog Carstva nastala Bosna Srebrena, ustrojena na tradicionalnoj komunikaciji Mediteran-Dinaridi-Panonija. U 18. st. tog konteksta u smislu integrirane cjeline, nestaje.¹⁸⁹ Imperijalna granica i teritorijalizacija stvaraju prostorni zaokret Slavonije prema srednjoeuropski pozicioniranom centru. Nevolje s ovim obratom ilustriraju upravo situacije iz života slavonskih franjevaca u 18. st. Tako u jesen 1740. šalju u Bosnu fra Bulutovića, definitora, da ondje

„podnese izvješće... No, nezahvalni ga sinovi ovoga svijeta, zao i iskvaren naraštaj, kad je bez ikakvih zapreka stigao na obale Save, pa niti zbog tako plemenita cilja, dalje nisu pustili, jer je i na jednom i na drugom prijelazu, s ovu i s onu stranu, bila za žitelje postavljena zapreka... Gonjeni većom ljubavlju i utjehom za tu braću – koja su se nalazila u tako teškim nevoljama – nego što bi je nanijela rana, potaknuti srcima žarke ljubavi, sva su se braća tada skupila. Izmolivši prethodno dopuštenje, zajedno s mnogopoštovanim ocem provincijalom prešli su na drugu stranu.“ (*Kronika*, I, 93)

Ili, evo uvjetâ pod kojima je svećenik Tomo Dubravac iz Velike u Bosni mogao 1760./1. boraviti kod sestre u Gornjim Andrijevcima i služiti misu (dakle, činiti nešto za što su već bile određene službene i provjerene instance):

„Pošto je primio pisanu preporuku od biskupa kojom se dozvoljava da kao svećenik prijeđe iz bosanskih područja i njegove biskupije u Slavoniju, stigao je 1. listopada 1759. u brodski kontumac gdje je navršio 11. studenog 6 tjedana karantene te primivši od direktora i kirurga brodske karantene 11. studenoga 1759. zdravstvenu ispravu kao i putovnicu, stigao je do svoje sestre u Andrijevce. I od tog vremena boravio je dijelom ovdje, a dijelom kod nekih upravitelja zagrebačke biskupije, a dijelom u đakovačkoj biskupiji. Sada bi želio boraviti sve do jeseni u ovim slavonskim područjima zagrebačke biskupije i slaviti misnu žrtvu. To mu je dopušteno sve do blagdana sv. Martina ove godine, uz ove uvjete: prvo, da ima privremeno mjesto stanovanja ne drugdje nego kod nekog župnika ili upravitelja od kojeg će u svakom pogledu ovisiti. Drugo, da primjereno živi. Treće, da bez znanja župnika ili upravitelja ne odlazi

¹⁸⁹ G. 1757. od panonskih je krajeva Bosne Srebrene formirana Provincija sv. Ivana Kapistrana. Prethodno se Bosna Srebrena, g. 1735., podijelila na dalmatinski, bosanski i ugarski dio, pri čemu je Slavonija potpala pod bosanski, a Srijem pod ugarski dio (Stražemanac, 1993, 189; *Kronika*, I, 139).

drugdje stanovati bez njegovog dopuštenja. A kod sestre da se ne usudi ni pod kojim izgovorom pa čak ni s dopuštanjem tog župnika ili upravitelja razgovarati ni sa kime, inače ako bude prekršio bilo koju spomenutu točku, tim samim neka zna da mu je zabranjeno slaviti misnu žrtvu te da ga se više neće tolerirati u tim područjima zagrebačke biskupije“ (Sršan, 2010, 337).

Ovaj prostorni obrat nije samo kao poželjnije stanovnike austrijske Panonije označio ljude iz Češke, Njemačke ili Italije, nauštrb onih s Balkana (Matanović, 2008, 135). Kad je o ovom riječ, demografska se zbilja najčešće kretala suprotnim, strukturno predisponiranim pravcem – regija se naseljavala iz pravca juga, dok su „civilizatorska“ iskustva u nju češće donosili sâmi graničari, vraćajući se s europskih ratišta (slučaj Relković) (usp. Demian, 1809, II, 19; Gavrilović, 1969, 19, 112; Seitschek i dr., 2011, 119 i d.). No, uglavnom, implikacija regionalnog prostornog obrata koju smo na ovom mjestu željeli istaknuti, jest činjenica da

Slika 14. Bosanski i Slavonski Dubovac. Gore citirano izvješće biskup Krtica završava preporučujući „sebe i svoj kler te vjerni narod“ kojeg je, tvrdi, „iskrenom radošću posvuda našao svega čestitog, pobožnog i vrlo religioznog, a ponajviše u najbližim mjestima muhamedovskom praznovjerju“ (Sršan, 2010, 711). Gornja fotografija, međutim, ne nudi samo uvriježeni motiv „križa i polumjeseca“. Lijepo dočarava i dva socioekološka modela na Savi nakon 1760.: s jedne strane centralnom direktivom ušoreno selo iza nasipa (kopitnice); s druge, „prirodno“ raštrkano selo u decentraliziranom carstvu, od rijeke osigurano blagim pobrđem Motajice (foto: <http://www.bosanskidubocacinjegoviljudi.org.ba>, pristup: 18. XII. 2013.)

sredina 18. st, od kada slavonske franjevačke župe počinje preuzimati svjetovno svećenstvo Zagrebačke biskupije, kojoj su ovi krajevi pripadali do 1781. (*Kronika*, I, 269), zapravo označava početak stvaranja osnove za proces nacionalne integracije, inače jedan od najopipljivijih izraza proturječne, na predmodernim osnovama (militarizam, agrar, vjera) provođene austrijske modernizacije Vojne granice (usp. Kaser, 1997b, 183 i d; Roksandić, 2004a). Umjesto ljudi iz Tuzle, Sutjeske, Kreševa, Fojnice ili Iloka, osnovne će socijalizatorske funkcije od sada vršiti „petrovci“, zagrebački i gradački studenti, „Hrvati“ sa stažem u Pokuplju, Brdovcu, Kostajnici, Stubici ili Varaždinu (Sršan, 2010, *passim*). „Narcizmi malih razlika“ između katoličkovlaških Šokaca i pravoslavnovlaških Vlaha/Ráca/„šizmatika“ – čuvena je doskočica „Volijem se poturčit, nego pošokčit“ (u: Gulin-Zrnić, 2000, 29) – u krilu će konfesionalizacijskih procesa naposljetku prerasti u problematične nacionalizme. Jasno, ova se putanja kao takva može promatrati tek iz današnje

perspektive. U kontekstu 18. stoljeća, ona je u prvom redu predstavljala jednu od razina procesa integracije Slavonije u prostor habsburške Srednje Europe.¹⁹⁰ Prisjetimo li se tablice 3 (4.5.2.), simptomatično će nam zazvučati topografski opisi horizonata jelaškog priobalja: „Posada sa stražarnice nad područjem na onoj strani nema nikakav pregled, jer je cijela onostrana obala gusto obrasla visokim, mješovitim drvećem. Dobar je pregled jedino kod *Dubočca*, gdje se na drugoj strani uočava tursko selo istog imena“ (HNTZ, I, 187). Poimanje Bosne postalo je dijelom specijaliziranih (špijunskih, trgovačkih, krijumčarskih), a ne svakodnevnih djelatnosti. Nasuprot transverzalnom prostoru brodsko-posavskog puka s kraja 17. stoljeća, Posavljaci s kraja 19. stoljeća posve su „longitudinalni“: „Predobro im je poznata okolica i brodska, i gradiška, i vinkovačka, pa znaje za druga sela i 'veća mjesta', pa ih i imenom zovu“ (Lakić, 1919, 41).

7.2.3. Geopolitičko ishodište: razgraničenje prema Beogradskom miru, g. 1739.

Ma koliko, može biti, procesi poput širenja mreže svjetovnih župa, teritorijalizacije imperijalnog pograničja, ratarske sedentarizacije stočarskih zajednica, komunikacijskog integriranja i sl., u svojoj pojedinačnosti ili neposrednom iskustvu izgledali nepovezanim, promatrajući ih iz perspektive prostornih odnosa, tj. iz perspektive procesa nastajanja jednog specifičnog, historiziranog načina društvenog odnosa prema okolišu, svaki od njih, kako rekosmo, funkcionira kao jedna dimenzija šireg procesa. Istina, franjevci su u jesen 1740. jedva ishodili prijelaz svog brata preko Save ponajprije zato jer je u to vrijeme Slavonija upravo bila proživjela posljednju veliku epidemiju kuge (*Kronika*, I, 85-94; Skenderović, 2003, 333), na što ćemo se još vratiti. No, 18. su IX. godinu ranije austrijska i osmanska strana pred Beogradom potpisale treći značajni mirovni ugovor u četrdeset godina, kojim je okončan dvogodišnji ratni sukob u koji je Austrija – još jednom isključivo pod pritiskom ugovornih obveza (usp.: Bronza, 2012, 204-207) – ušla 1737., nakon što je saveznička Rusija zaratila s Osmanskim Carstvom g. 1736. Uglavnom, mirom je definitivno iscertana realna linija ravnoteže imperijalnih snaga jugoistočnoj Europi 18. stoljeća, odnosno je potvrđena „nova, policentrična stvarnost međunarodnih odnosa. U njoj više nije bilo neospornih i dugoročnih pobjednika, i to osobito na polju ratovanja i diplomacije, kao što, međutim, nije bilo ni neospornih gubitnika“ (Samardžić, 2011, 22). Ta se linija ravnoteže 1739. definitivno utjelovila u rijekama Dunavu i posebice Save. Zašto posebice Savi? Zato što se upravo na

¹⁹⁰ U tom bi smislu, cijela stvar još ilustrativnije i nedvosmislenije mogla biti opisana govorom o porijeklu vojnih službenika/časnika i, osobito, učitelja u Slavonskoj granici druge polovice 18. st. (usp. Martinović, 1994, 90-96).

ovoj rijeci, kao konkretnoj, fizičkoj pojavi, obilježja razgraničenja 1739. mogu promatrati u odnosu na forme razgraničenja 1699. i 1718., stvarajući tako sliku procesa. Ako je Sava 1699. g. (s)tvorila granicu, ali sama bila definirana kao zajedničko dobro, odražavajući time modernističku situaciju proizašlu iz specifične konstelacije „starih“ elemenata; ako je 1718., postavši unutarnjom austrijskom rijekom, izrazila trenutak u habsburškoj imperijalnoj politici u kojem se posjed „europske Turske“ činio na dohvat ruke, onda je 1739. način razgraničenja na ovoj rijeci izrazio onu policentričnu, jugoistočnoeuropsku geopolitičku stvarnost koja se praktički neće razgraditi sve do početka 20. st. Ovako kaže čl. 7 Beogradskog mirovnog ugovora između Osmanskog Carstva i Austrije, inače jedan od rjeđih dijelova tog ugovora koji donosi modifikacije u odnosu na sporazum iz 1718. g. (usp. Noradounghian, 1897, 258):

„Na mjestima na Dunavu i Savi, na kojima jedna obala pripada rimskom caru, a druga otomanskoj Porti, tokovi rijeka bit će zajednički dvjema državama, bilo za različite vrste ribolova, bilo za napajanje stoke i druge potrebne namjene, međutim, na način, da podanici koji idu u ribolov ne prelaze sredinu rijeke. Mlinovi će, ondje gdje ne mogu naškoditi plovidbi, biti smješteni sukladno dogovoru lokalnih vlasti. U ime zajedničkog dobra, podanicima će dviju država biti dozvoljeno tegljenje lađa sa suprotne obale bez troška i protivljenja, ako to neće moći s obale koja im pripada.¹⁹¹ A ako u koritima Dunava i Save dođe do formiranja adâ, odnosno, ako one tamo već postoje, pripast će onoj od strana, čijoj su obali bliže. (...) U ime pak ugodnog življenja stanovnikâ, s obje će strane biti dopuštena gradnja selâ na krajnjim granicama, svugdje gdje će poželjeti, bez ikakvih zapreka ili iznimki“ (prema: Noradounghian, 1897, 246).

Ključni je moment, naravno, „ne prelaziti sredinu rijeke“, tj. povlačenje granice sredinom toka rijeke, kao što je i pravilo pri modernim razgraničenjima (bilj. 65). Četrdeset godina nakon uspostave relativno linearne granice, uspostava je decidirane riječne granice u proljeće 1741. obilježena i na Savi kod Broda. Kako piše franjevačka *Kronika* (I, 97), „s naše strane postavljanju granice posred Save prisustvovao je preuzvišeni gospodin zapovjednik Askadije Guadagni, a s turske jedan naslovni paša.“ Što se čini posve u skladu s preciziranom, jasno delimitiranom graničnom linijom, beogradski ugovor, osim u pojedinim slučajevima – Beograd kao najznačajniji primjer – dopušta obnovu, ali i izgradnju novih obrambenih, utvrđenih objekata (Noradounghian, 1897, 258).¹⁹² Tako će, unatoč kartografskim

¹⁹¹ U tom smislu dopuštenje osmanskim podanicima da tegle lađe austrijskom stranom nije bilo bez formalnog uporišta (usp. 6.4.2.)

¹⁹² Slučaj će Beograda, koji se, prema Stražemancu (1993, 75), nakon 1717., „za nekoliko godina tako snažno izgradio i opskrbio bogatstvom da se činilo kao da je cijela Evropa dovozila svoje bogatstvo rijekama Dunavom, Savom, Dravom i Tisom...“, spomenuti Stražemanac (85) komentirati i povodom pada u osmanske ruke: „Izgradnja Beograda stajala je cara 40 milijuna forinti [?!], op. L. J.), a isto toliko i njegovo demoliranje. Zar to nije tragično, u prvom redu zato što je bilo demolirano predziđe kršćanstva?“

reprezentacijama i kroz njih izražavanim pretenzijama režima, *Königreich Bosnien, Servien* ili *Türkisch Croatien*, zamišljene kao zemlje pod habsburškim žezlom – zbog čega njihovi prostori na austrijskim kartama 18. st. i jesu označavani anakronim nazivima srednjovjekovnih, vazalnih posjeda ugarskih vladara, tj. Habsburgovaca (Bronza, 2012, 25, 27; usp. Marković, 1998, 197-224) – trajno ostati mrtvo slovo na papiru, iako će, doduše, postupno jačati njihovo nadovezivanje na srednjoeuropski ekonomski prostor, tu periferiju koja je mogla nadomjestiti prilike posrnulog mediteranskog centra (usp. Lampe, Jackson, 1982, 39, 45, 79; Bronza, 2012, 291-292).¹⁹³

7.2.4. Sanitarni kordon

Na neki su način i trenutne okolnosti mira 1739. stvarale predispozicije za prostornu hermetizaciju između dvaju carstava. Početkom je desetljeća kuga pet godina harala krajevima južno od Save i Dunava (Stražemanac, 1993, 173), da bi se 1737. pojavila u Erdelju. Početkom proljeća iduće godine zahvatila je Banat, a s ljeta i Bačku. Pošto je probila kordonsku liniju Slankamen – Osijek, a potom i onu Osijek – Vukovar – Vinkovci, zaraza je u svibnju 1739. stigla do požeškog kraja. Sâma je Požega desetkovana: od 1300 stanovnika, gotovo ih je 800 pomrlo (Skenderović, 2003, 332). Pa premda ponegdje katastrofalna, epidemija 1739. bila je posljednja veća u Slavoniji. Uopće se sjeverno od Save veća epidemija kuge, bolesti kojoj se uzrok nije znao sve do 1894. g. – Stražemanac će (1993, 195) izbijanje zaraze 1739. povezati s velikim potresom koji je prethodno bio pogodio cijelu regiju – zbila još samo 1795.-6. u Srijemu (Skenderović, 2003, 333).¹⁹⁴ S druge strane, sjeveroistočna je Bosna još 1930-ih obilježena živim uspomnama na to „kako je nekada morila kuga i pravila pustoš.“ Na istim stranicama, Filipović (1969, 65-66) zamjećuje: „svugde se priča o velikim pustošenjima koja su izazvana kugom.“ Ovdje se, iz perspektive ekohistorijske analize prostora, kojom smo dosad utvrdili strukturnu, ali i povijesnu isprepletenost bosanske i slavonske regije, postavlja pitanje o tome što s činjenicom da je prostor koji analitički promatramo kao kontaktnu zonu, po pitanju jedne veoma delikatne i, pogotovo u ono vrijeme,

¹⁹³ S druge će strane, barem sudeći prema von Taubeovom pisanju (1998, 46), Slavoniji biti otežan pristup balkanskom tržištu: „Od 1739., kad su izgubljeni Srbija i Bosna, sva dobra u Slavoniji i Sremu donose mnogo manje nego pre, jer je od toga vremena ograničena trgovina između ove 4 zemlje i poljoprivrednim imanjima oduzeta mogućnost da svoje produkte u onako jakoj meri kao ranije prodaju u izgubljenim 2 kraljevinama. Uopšte uzevši, imanja iste veličine ne donose toliko u Slavoniji koliko u Mađarskoj, iako im je zemljište plodnije nego ovima.“ O razlozima ovoga, u odjeljku koji slijedi.

¹⁹⁴ Spomenimo i izlaganje „Sanitarni kordon na Savi u 18. i 19. stoljeću i začeci javnog zdravstva u Slavoniji“, koje je istoimeni autor 18. X. 2013. održao u Slavonskom Brodu, na skupu „Rijeka Sava u povijesti“ (programska knjižica na: http://hips.hr/wp-content/uploads/2013/09/programska_knjizica_skup_o_savi.pdf).

teško ograničive pojave ipak, čini se, jasno podijeljen? Vjerojatno treba poći od Skenderovićeve tvrdnje (2003, 330) da je „jedan od najboljih sanitarnih kordona u Europi, ako ne i najbolji, bio onaj na granici između Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije“ (usp. i: Bronza, 2012, 299). Doduše, ovo „bio“ odnosit će se na razdoblje zrelog kordona koje, međutim, ne možemo uzeti zdravo za gotovo. Treba poći unatrag. Šezdeset godina prije opisane slavonske, kuga je u Beču odnijela oko 77 000 života (ME, IV, 189). Trideset godina potom, 1709., zaraza se stala širiti Ugarskom, dosegnuvši vrhunac 1712., potkraj koje su se prva oboljenja ponovno pojavila i u Beču. Posljednja bečka kuga, 1713. g., pokosila je 10 000 ljudi (u ovoj će epidemiji pomrijeti pola Poljske) (Seitschek i dr., 2011, 200-201; Skenderović, 2003, 329; ME, IV, 189). Sanitarne su mjere, očito, uvelike proizlazile iz iskustava opake i neshvaćene bolesti proživljavanih u sâmom središtu carstva. A kako je u to vrijeme jedinu razumnu preventivu predstavljalo fizičko izoliranje prostorâ pogođenih kugom, koja bi osmanskim Balkanom i Bliskim Istokom, po izbijanju, odveć lako harala – jer „onaj tko umre od kuge umro je smrću mučenika“, rekao bi Muhamed (u: Bašeskija, 1987, 61)¹⁹⁵ – postao je sanitarni kordon, s vremenom uspostavljen duž Vojne granice, vjerojatno jedina institucija s austrijske južne i istočne periferije od neposredne važnosti za državnu i društvenu jezgru. Kordon je kroz razne provizornije (npr., uputa bečke Sanitetske komisije krajiškim generalatima da štite granicu od širenja kuge, 1710.) i dalekosežnije mjere (osnivanje stalnog sanitarnog područja u Vojnoj granici, 1728.) (detaljnije o njegovu razvoju u: ME, IV; Valentić, 1978; Kljajić, 2002; Bronza, 2012, 296-297), postepeno sistematiziran do razine jedinstvenog i standardiziranog sustava duž gotovo 2000 km austrijsko-osmanske granice od Jadrana do Karpatâ (ME, III, 595).¹⁹⁶ Ono što ovdje možemo primijetiti, jest to da je kuga funkcionirala slično ratu, kao izvanredno, društveno mobilizacijsko stanje. Tako „prvi val“

Slika 15. *Pestsäule* u Beču, u spomen na veliku kugu iz 1679.

¹⁹⁵ Naravno, ovo ne mora značiti da Osmansko Carstvo nije poznavalo neki, doduše, manje usustavljeni oblik suprotstavljanja širenju zaraze. Jer, primjerice, neke bi epidemije pogađale Bosnu, ali ne i Srbiju, i obratno (usp. ME, IV, 189). Frekvencije su kužnih epidemija u Osmanskom Carstvu tijekom 18. st. bile relativno varijabilne: tako je u Istanbulu epidemija zabilježena u ukupno 64 godine tog stoljeća, u Vlaškoj i Moldaviji u njih 45, u Bosni u 41, u Bugarskoj u 18, a u Mezopotamiji u svega 4 godine (Bronza, 2012, 295).

¹⁹⁶ Što se tiče u rečenici prvospomenute Sanitarne komisije, njeno osnivanje Bronza (2012, 296), pozivajući se na Daniela Panzaca (*Quarantaines et lazarets. L'Europe et la peste d'Orient*, 1986.), smješta u g. 1718.

kordonske institucionalizacije na savskoj granici korespondira s velikom epidemijom južno od Save oko 1730. Baš je te godine osnovan najznačajniji *Kontumaz* (njem., karantena), na spoju Podunavlja i Balkana, u Zemunu. Do oko 1740. sanitarne će stanice biti osnovane u Brodu, Mitrovici, Gradiški, Pančevu, Oršovi i dr. (ME, III, 595). Što se tiče broskog kontumaca, premda se njegova privremena organizacija može smjestiti u 1730-e (Kljajić, 2001, 357), pa možda čak i drugu polovicu 1720-ih (Skenderović, pozivajući se na Gavrilovića, navedeno izlaganje), on formalno počinje s radom 1743. (Kljajić, 2001, 357), pošto je, što smo spomenuli, južnu Panoniju pogodila velika epidemija. Nadalje, a što ilustrira u ovom radu više puta impliciranu razliku između „suhe“ i riječne granice, za primijetiti je da se kordon duž ličko-bosanske granice formalizira tek nakon što se početkom 1760-ih nova epidemija prelila iz Bosne i poharala Liku (usp. Slukan-Altić, 2001, 43), i to u biti u sklopu dizanja cjelokupnog kordonskog sustava na višu, standardiziraniju razinu. U tom je smislu 1770. donesen *Normativum Sanitatis* koji, između ostalog, donekle nijansira dotad veoma kruta pravila o trajanju karantene (42 dana u mirno vrijeme, 84 u sumnjivo) (ME, III, 595): u njoj se odsad u mirno vrijeme zadržavalo tri, u sumnjivo četiri, a u vrijeme potvrđene zaraze šest tjedana (Kljajić, 2002, 138). Pri pretakanju ovih propisanih rokova u prostor, nameću se pitanja: koliko je, u apsolutnim kategorijama, sredinom 18. stoljeća transimperijalna, ekonomska komunikacija između Austrije i Osmanskog C. još uvijek zapravo morala biti vrlo skromna (pa utoliko onih požarevačkih jedinstvenih 3% nije značilo slobodnu trgovinu naprosto zato jer te trgovine uopće nije bilo u opsegu dostatnom da je pojmimo kao slobodnu)?¹⁹⁷ Koliko je pak život ljudi s granice, upućenih na transverzalna, prekosavska kretanja, poput gore opisanih franjevac, ili posavskog puka s obje strane rijeke, koji je, npr., svinje nerijetko običavao goniti na tov žirom u šume na drugoj strani (tablica 6), morao biti otežan navedenim propisima? Kako zamjeriti broskom kroničaru dok zdvaja nad „nezahvalnim sinovima, zlim i iskvarenim naraštajem“? Ipak, pristajanje uz narativ o „patnjama naših ljudi“ ne bi nas daleko odvelo. Jer ni dileme s kojima se povodom sanitarnog pitanja suočavala centralna politika, nisu bile bezazlene. S jedne strane, još će 1790-ih čovjek na funkciji referenta za javno zdravstvo Beča biti uvjeren da kuga ni nije zarazna bolest (ME, IV, 189), a kamoli da bi pomišljao na to da bi je mogle prenositi buhe (najčešće pomoću štakorâ), kojih u gradu od blizu 300 000 st. (Ingrao, 2000, 214) zasigurno nije manjkalo. Drugim riječima, preventivne

¹⁹⁷ Jedan austrijski izvještaj iz 1751. primjećuje da „naročito gledano iz perspektive samog Istanbula, 'njemačka trgovina' ne postoji na prostoru Osmanskog Carstva.“ U svjetlu toga, odredbe su Požarevačkog trgovinskog ugovora iz 1718., na snazi ostale sve do trgovinskih sporazuma g. 1771., odnosno, 1784. (Bronza, 2012, 283, 289).

su mogućnosti u ovo vrijeme zaista skućene, što samo dodatno naglašava prvorazredni komunalni značaj sanitarnog kordona. Ponovno sa strane periferije gledano, sustavno implementirani kordon pojedine je dijelove Vojne granice izlagao ne samo otežanim životnim praksama, nego i elementarnoj ugroženosti. Primjerice, za Karlovački je generalat uvoz bosanskog žita nerijetko značio prevagu između subzistencije i gladi (Rothenberg, 1966, 42-43). Logično, prve raštele (*njem.* das Rastel – žičani pleter, rešetka), mjesta na granici namijenjena isključivo razmjeni dobara, ne i prelasku i doticaju ljudi, od 1768. zatičemo upravo na ovom području (ME, III, 596; Valentić, 1978, 22). Ako bismo se na tragu ovih činjenica izjašnjavali o pitanju je li sanitarni kordon bio samo paravan za provođenje policijskog nadzora nad kretanjem ljudi i roba, odnosno ekonomski protekcionističkih mjera (usp. Vodopija, 1978; Valentić, 1978; ME, III, 1968), rekli bismo – naravno da nije. Ideal kordonskog sustava nije puna policijska, represivna kontrola, nego održiva kohabitacija izolacijskih i komunikacijskih funkcija granice. Petnaesta točka već spomenute carske instrukcije generalu Wolffersdorffu, iz g. 1767. ističe:

„Blagostanje naših zemalja i podanikâ uvelike ovisi o očuvanju njihova dobrog zdravstvenog stanja, čemu se neprekidno posvećuju sva pažnja, briga i trud; u tu je svrhu propisan stalni kontumac [spis valjda misli na instituciju, pa se izražava u jednini, op. L.J.] na granici Slavonije prema Turskoj, sa smještajem u mjestima na Savi, s podignutim kontumacijskim objektima, te s kontumacijskim službenikom, liječnikom i ranarnikom u svakom mjestu... [kurziv: L.J.]“¹⁹⁸

Tendencija uspostave što gušće mreže kontroliranih prijelaza čini se neospornom. U demografskim, ekonomskim i komunikacijskim uvjetima druge polovice 18. st., u Austriju je preko riječne granice na prostoru današnje Hrvatske bilo moguće ući na tri mjesta (kontumaci Kostajnica, Stara Gradiška, Brod). Ima li danas, 2014., na tom potezu makar pet međunarodnih graničnih prijelaza? Dalje prema istoku, najfrekventnijoj kontaktnoj zoni između Srednje Europe i Balkana (Dunav, *carigradski drum*), kontumacijska je mreža bila još gušća (Mitrovica, Zemun, Pančevo, Oršova, itd; 11 kontumaca/raštela na području Transilvanije) (ME, III, 595; usp. Hietzinger, 1820, 326), dakle, usklađena s komunikacijskim potrebama. S obzirom na osjetljivost okolnosti u kojima su ove potrebe ispoljavane, razvoj se

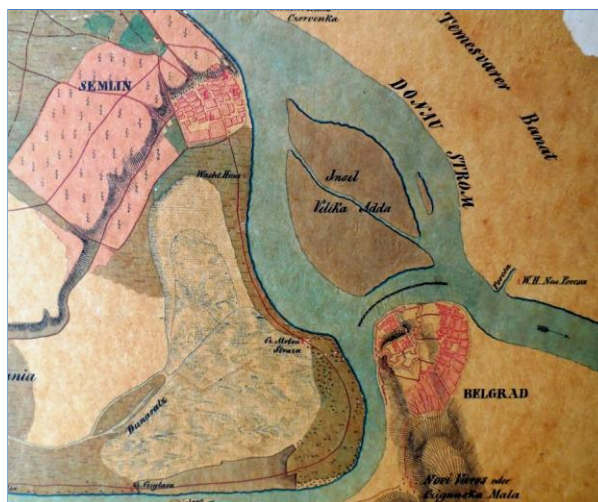
¹⁹⁸ „...hanget die Wohlfahrt Unserer Länder, und Unterthanen grossen Theils davon ab, dass darinnen der gute Gesundheits Stand erhalten, auch darzu alle Aufmercksamkeit, Sorg, und Bemuhung unausgesezt getragen werde, zu dieser Absicht, ist eine beständige Contumaz an denen Gränizen Slavoniens gegen Türckey angeordnet, zu Haltung der Contumaz die örten am Sau-Strohm destiniret, Contumaz-Häuser errichtet, jeden Orts eigene Contumaz Beamte, Medici, und Chyrurgi angestellet, was für Personen, und Waaren, auch auf was Weiß zur Quarantaine und Auslieferung zu lassen...“ (u: HDA, f. 430, kut. 10, fasc. 12, br. 48).

policijskih metoda na njihovom „repu“, čini logičnim. Da su pak u određenoj mjeri dokumenti poput „Passeport oder Erlaubnis-Schein“, te sijaset informacija nominalno potrebnih za njihovo ishodovanje (mjesto rođenja, razlozi i trajanje putovanja ili boravka, i sl.; usp. HDA, f. 430, kut. 10, 17. VI. 1768.) – kao što vidjesmo u 6.4.2., u praksi je prigodna novčana naknada stvari ponešto pojednostavljivala – bili korišteni kao instrument kontrole i sputavanja osmanskih sitnih trgovaca, tvoraca austrijskog trgovinskog deficita prema Osmanskom Carstvu, u periodu 1747.-1780. procijenjenog na 0,5-1,5 milijuna forinti godišnje (Gavrilović, 1969, 12), također je izvjesno (usp. Gavrilović, 1969, 8-9). Međutim, čak i da je policijski moment u bilo kom trenutku i bio zamišljen kao potencijalno preči od onog sanitarnog, do vremena u kojem ga je centralna država bila postala sposobna u punoj mjeri operacionalizirati, bitno su se – upravo uslijed tog jačanja države – promijenile i komunikacijsko-trgovinske okolnosti na granici.¹⁹⁹ S austrijske strane, trgovinski sporazum kojim je 1784. uvoz oslobođen raznih protekcionističkih zapreka (Engel, 1971a, 317; Škrlec-Lomnički, 2005, 149), nije bio, kao g. 1718., akt u maniri „grlom u jagode.“ Od ovog vremena, osmanski Balkan postaje „glavnim izvorom sirovina za Austriju, koje su plaćane mahom austrijskom robom: Turska je postajala za Austriju ono što su kolonije bile za zapadnoeuropske industrijske zemlje.“ (Gavrilović, 1969, 10). Rekli bi kameralisti – napokon. Jer više nije vršio funkciju opskrbe ugarskih sela i varoši sitnim potrepštinama, nego šireg sustava sirovinama, opseg je austro-osmanske trgovine, i to u željenoj strukturi, počeo rasti. Vjerojatno će se s obzirom na ovakav razvoj situacije, g. 1785. „obična“ karantena skratiti na 10, a „sumnjiva“ na 21 dan, da bi se 1820. „obična“ svela na dezinfekciju i momentalno propuštanje (ME, III, 595; Kljajić, 2002, 138).²⁰⁰

¹⁹⁹ Pa i bilješke *Kronike* o ovim pitanjima ispunjene su ponajprije sanitarno-zdravstvenim motivima. Tako siječnja 1772., pošto se franjevcima utekao neki odbjegli, lutajući mladi graničar, zbog čega je nad samostanom proglašeno stanje karantene, kroničar zapisuje (I, 199): „U osam sati ujutro, posjetivši nas, obaviše posljednje dimno raskušivanje. Tako ispunismo određeno nam vrijeme karantene.“ Dana je pak 22. III. 1775., neki prosjak iz Kutine „pobjegao iz karantene i ušao u naše dvorište... Pošto je gospodin ravnatelj karantene dao neophodne smjernice, on je napokon uhvaćen i vraćen u karantenu. Mi smo uspjeli sačuvati zdravlje“ (I, 237).

²⁰⁰ Oko podatka o razini „rezanja“ trajanja karantene u vrijeme Josipa II, javlja se još jedna neusklađenost među različitim autorima. Bronza (2012, 298), referirajući na disertaciju Erne Lesky (*Die österreichische Pestfront an der k.k. Militärgrenze*, 1957.), kaže da je karantena u mirnim periodima ukinuta već 1785. Možda se radi o tome, da su, primjerice, nakon epidemije koja je sredinom 1790-ih prodrla u Srijem, propisi ponovno postroženi, da bi 1820. opet bili svedeni na zapravo optimalnu mjeru: inkubacija kuge najčešće traje 1-5 dana, veoma rijetko i 10-12 (ME, IV, 191).

Karta 20. Zemun i Beograd na zemljovidu iz 1791. (HDA, f. 902, B.I.40). Na ključnoj točki spajanja i razdvajanja Srednje Europe i Balkana, podvojena su načela prostora pograničja bila naizraženija. Što se tiče komunikacije, 1780-ih Engel piše da se u Zemunu „može menjati novac gotovo za celu Aziju i Evropu: pouzdano obeležje široko rasprostranjene trgovine u punom procvatu“ (1972, 192). G. 1803. Zemun ima oko 7100 stanovnika, preko 60 gostionica i prenočišta, mnoštvo obrtnika, najamnika i trgovačkih posrednika (Demian, II, 55; Tkalac, 1973, 224). Što se pak izolacije tiče, i više je nego znakovito ime posljednjeg austrijskog čardaka na Savi, onog nasuprot Beogradu: zvali su ga „Mrtva straža“...

7.3. Sela „pod koncem“, šikare u katastru, razbojnici u rezervatu

7.3.1. Opći kontekst vojnograničarskog *Sattelzeita*²⁰¹

U toku druge polovice 18. te prve 19. stoljeća, veći će dio kontinentalne Europe doseći zenit i gornju granicu upravno-privrednih ekspanzivnih mogućnosti unutar tradicionalnog, agrarno-feudalnog socioekološkog sistema. Na ovo ga je, historijski gledano, donekle iluzorno naprezanje, postepeno sve jače poticala sve aktualnija činjenica izbijanja britanske industrijske revolucije te širenja nje i njenih implikacija na kontinent:

„Što znači rečenica 'izbila je industrijska revolucija'? Znači da su tokom 80-ih godina, prvi put u povijesti, skinuti okovi s proizvodnih snaga ljudskog društva, koje je otad sposobno za neprestano, brzo i neograničeno umnožavanje ljudi, dobara i usluga. Pojava koja je danas ekonomistima poznata kao 'uzlet u neprekidni rast' (take-off). Nijedno prijašnje društvo nije bilo u stanju probiti ograničenja koja su proizvodnji postavljali predindustrijska društvena struktura, manjkava nauka i tehnologija te kao posljedica toga, periodični slomovi, glad i velika smrtnost.“ (Hobsbawm, 1987, 43)

²⁰¹ Pojmom *Sattelzeit* Reinhart Koselleck označava razdoblje 1750-1850, kao epohu prijelaza iz ranog novog vijeka (*Frühen Neuzeit*, *Early Modern Age*) u epohu moderne povijesti (Zeman, 2013, 18). Naslovom odjeljka želimo naglasiti sljedeće: mada bi se naizgled takva perspektiva mogla učiniti zgodnom, ovaj se period povijesti Vojne granice, pa i ostalih dijelova hrvatskog povijesnog prostora pod austrijskom vlašću, ne može promatrati kroz pojednostavljenu prizmu povijesti unutarnje kolonije. Jer već i sama činjenica da je Austrija od svojih ugarskih *nasljednih* zemalja bila prisiljena, statusa radi, mentalno konstruirati kolonije, jer nije imala „prave“ kolonije, ukazuje na to da u biti suština njene povijesti 1750-1850 nije definitivna uspostava centralizirane i unificirane države Habsburgovaca – upravo nakon 1850. (točnije, 1867., ali i 1871.-1881.) san o tome je srušen – nego nastojanje da se zadrži priključak sa zapadnoeuropskom kapitalističkom jezgrom. Riječju, ono što u ovom periodu proživljava Granica, na svojoj razini u jednakoj mjeri proživljava i cijela Monarhija.

Figurativno i sažeto rečeno, ovaj se povijesni proboj tradicionalnih proizvodnih i društvenih ograničenja – za potonja je, doduše, paradigmatika Francuska revolucija – u zraku (urbaniziranih dijelova) Europe osjećao desetljećima. U toku 18. stoljeća, njeno je stanovništvo sa 120 naraslo na oko 180 milijuna stanovnika (pritom su dvije trećine ovog rasta zabilježene nakon 1750.) (Crouzet, 2001, 11). Što se, vjerujemo, dâ iščitati i iz ovog rada, taj je porast predstavljao temeljni uvjet i posljedicu opće „intenzifikacije“ tada gotovo sveprisutnog predindustrijskog socioekološkog modela. Kako pišu Berend i Ránki (1996, 33), u 18. je st. „posvuda došlo do zbiljskog napretka, pri čemu su se privrede izdigle iz svog ranijeg mrtvila. Razvoj industrijalizacije, tehnologije, znanosti i komunikacija, bio je najspektakularniji u zapadnoevropskim zemljama... presudno važna dostignuća Industrijske revolucije samo su ojačala to kretanje.“ Tako se, nakon g. 1770., godišnji rast opsega britanske vanjske trgovine stabilizira, i to za idućih stotinjak godina, na oko 5% (cjelina će se svjetske trgovina do 1913. povećati 50 puta).²⁰² Pritom će, paralelno s ovim rastom, izrazito rasti i udio prehrambenih i drugih sirovina u strukturi uvoza industrijaliziranih zemalja europske jezgre (Berend, Ránki, 1996, 45). Ova će struktura prostore koji su se našli izvan neposrednog i jačeg utjecaja industrijalizacije, a u ulozi opskrbe, sirovinske baze, dovesti u nezahvalan i proturječan položaj. S jedne strane stajat će potreba i prilika da periferija svoje proizvodne snage uklopi u nastajući kapitalistički sistem velikih proizvodnih i potrošačkih potencijala, dok će s druge stajati jednako immanentni splet determinanti koje će to uklapanje u kapitalizam pretvoriti u proces koji ne da tradicionalnu društvenu strukturu u osnovi neće transformirati, nego će je nerijetko i učvršćivati ili inovirati.²⁰³ Izrazi modernosti realizirani na

²⁰² „I Britanija i svijet znali su da industrijska revolucija, koju su na Otcima započeli trgovci i poduzetnici čiji je jedini zakon bio kupovanje na najjeftinijem, a prodavanje bez ograničenja na najskupljem tržištu, mijenja cijelu zemlju. Ništa joj nije moglo stati na put. Bogovi i kraljevi prošlosti bili su nemoćni pred biznismenima i parnim strojevima sadašnjosti“ (Hobsbawm, 1987, 61).

²⁰³ O konfesionalizaciji prostora govorili smo. Sličan se proces odvija i sa zadružnom obitelji, temeljnom ćelijom vojnogranicarskog društva. U skladu s interesima vojnih vlasti, ona u 18. st. biva ponovno „izumljena“ i proširena (Kaser, 1997b, 11) (usp. Engel, 1972, 192). Kako je „slobodan seljak i vojnik“ – navodno sve u jednom – funkcionirao u tom, s kapitalizmom inkompatibilnom organizacijskom obliku, ilustriraju stihovi drugog izdanja *Satira*, iz g. 1779.: „Mudri ljudi, koji pamet sliede/Još u večer mladim zapovjede/Baš kad podju skupa večerati/On jim stane tako govoriti/Ako bog da, ter živi budemo/Valja da se rano probudimo/I prekerstiv bogu pomolimo/Pak za poslom svaki otidemo/Ti ćeš, Petre, žito zagradi/A ti Pavle ono poorati/Što ste danas malo ostavili/Da budete barem sastavili/A ti, Luka, otidi u derva/Jer jih, sinko, već imamo merva/Ti, Andrija, ići ćeš na stražu/Kako meni desetnici kažu/Al očisti sve svoje oružje/Da se na te gospodi ne tuže...“ (Relković, 1857, 76). „Patrijarhalizirano“ društvo jugoistočne austrijske periferije, pa i cijele Ugarske, nije se, da ne bi bilo zabune, našlo u ulozi opskrbe periferije Engleske ili Nizozemske. Globalno gledano, Ugarska se pozicionirala kao periferija poluperiferije: uslijed pritiska bečkog dvora na ugarske velikaše protekcionističkom carinskom politikom (dakle, akcije motivirane ponajprije feudalnim rezonom), do kraja se 18. st. uobličio ekonomski odnos u kojem je 87% ugarskog izvoza poljoprivrednih proizvoda bilo usmjereno na Austriju i Češku, dok je istodobno iz ovih zemalja u Translajtaniju stizalo 85% njenog uvoza (detaljnije u: Ingraio, 2000, 213).

takvoj osnovi uvijek će biti problematični i dvosmisleni, budući da su njihovi ishodište i poticaji, umjesto intrinzični, redovito mehanički i izvanjski:

„...opći uvjeti što ih stari poredak pruža za djelovanje novih socijalno-ekonomskih faktora omogućavaju ipak samo njihovu inicijalnu pojavu; spomenuti opći uvjeti starog poretka ograničavaju njihovo širenje i jačanje te sprečavaju njihov uspon prema odlučujućoj ulozi u cjelokupnom životu društvene zajednice. Upravo zato, da bi se otklonile takve smetnje, nužno se na razmeđu dvaju društvenih sistema javlja posrednička uloga države putem odgovarajućeg etatističkog sustava prijelaznog razdoblja [u našem slučaju, prosvijećenog apsolutizma, op. L.J.]“ (Karaman, 2000b, 56).

Naravno, a što je pogotovo vrijedilo u okolnostima materijalnog života na austrijskoj imperijalnoj periferiji 18. stoljeća, metodika je ove etatističke posredničke intervencije u pravilu također mehanička:

„Paternalizam apsolutističke države bio je doduše sveobuhvatan po svojim intencijama i po idejama svojih ideologa, ali je za praktičku provedbu tih zamisli raspolagao... tek relativno rudimentarnim aparatom. Uprava kakvu je danas poznajemo, bila je tek u nastajanju i svodila se u prvom redu na organizacije i materijalne instrumente za vršenje prinude. Stoga se djelovanje države u 18. stoljeću sastojalo uglavnom iz postavljanja i održavanja širokog sistema zapovijedi i zabrana. U stvari, 'policija', koji se naziv još uvijek čuje u smislu cjelokupne uprave, nije samo etimološki zaostatak. Uprava u to vrijeme i jest, svojim pretežnim dijelom, policija“ (Pusić, 1996, 201; usp. Buczynski, 1997a, 193).

Načelno, dvojba je golema: u okolnostima centralno-periferne strukture, tj. strukture globalne nejednakosti, kako modernizirati periferiju poluperiferije, osim policijski? S druge strane, društvena je cijena takve metode visoka, a učinak dvojben. Relkovići će uvijek biti u manjini, i to dvostrukoj: najprije, spram „ljudi, koji nevide dalje od nosa i koji neznaju, da svaka stvar, koja se zapovijeda ima svoj pravi uzrok; zašto se zapovijeda i zašto se čini“ (Relković, 1857, 170), a onda i u manjini koja će vjerovati da se „prez uzroka ništa ne zapovijeda i ništa nečini“, tj. da se zapovijeda u ime opće koristi, a ne u ime interesâ, pa makar i implicitnih.

7.3.2. Vojnograničarski *Sattelzeit* I: vojno-upravna organizacija

U periodu uoči i nakon 1750., na kontekstualnim su podlogama o kojima smo, vjerujemo, dosta govorili, baštine vojnokrajiških društava definitivno obuhvaćene i transformirane unutar institucionalnog okvira sve efikasnije terezijanske države (usp. Ingrao, 2000, 168). Za razliku od ustrojbenih procesa oko g. 1700., reorganizacijski su događaji u periodu 1745.-1765., detaljno objašnjeni na više mjesta (npr.: Buczynski, 1997a, 270; Kaser, 1997b, 8-29; Kljajić, 2000b). Ovdje ćemo ih stoga samo sumarno rekapitulirati Kaserovim riječima (1997a, 250):

„Različiti događaji u prvoj polovici 18. stoljeća doveli su korak po korak do sve većeg povećavanja i počinovničenja krajiških društava. Sve veće povećavanje značilo je u tom kontekstu, da se krajišnika sve više tretiralo kao redovnog vojnika i kao člana jedne velike vojske. Njegova je zadaća prije bila da čuva šume, ceste i prijevoje u svojoj okolini. Njegov zapovjednik bio je domaći vojvoda. On nije bio redovni vojnik. Sad je on postao članom jedne regimente, jednog bataljuna i jedne kumpanije. Njegov je zapovjednik bio carski general. Bio je podvrgnut vojnom zaptu i morao u svako doba računati s time da će biti premješten na tuđe ratište.“

U procesu teritorijalizacije i militarizacije (slavonske) Granice, za koji su temeljne odredbe donesene između 1745. i 1750., kroz razgraničenje Vojne Granice i Provincijala, odnosno, ustrojavanje triju slavonskih pukovnija/regimenti, u svjetlu ćemo prvoga (teritorijalizacije), još jednom istaknuti situacionost potezâ koji s historijske distance poprimaju obilježja epohalnih prijeloma. Vojna granica nije teritorijalizirana uslijed svijesti o neodrživosti personalno konstituiranog graničarskog prostora, nego iz obećanja o vraćanju Slavonije i Srijema koje je, Ratom za austrijsko naslijeđe (1740-1748) potresena Marija Terezija, dala ugarskim staležima (Ingrao, 2000, 155-156, 179-180). Pritom je, kako piše Kaser (1997a, 231), u slučaju Slavonije, u kojoj „ispremiješanost civilnog i vojnog teritorija nije bila ni izdaleka toliko izrazita, bilo relativno jednostavno razgraničiti civilno od vojnog područja. Potkraj 1745. godine bio je posao povjerenstva završen.“ Spomenut ćemo, u smislu složenosti pitanja što bi to prostor Vojne granice u različitim periodima bio, i to da se, govoreći o vojnokrajiškoj povijesti od 1750. nadalje, historiografija konačno odmiče od ruba pogreške, jer joj se u kontekstu tog perioda više ne može zamjeriti olako baratanje pojmovima Provincijala i Granice. Njihova je jasna razgraničenost od kraja 1740-ih godina postala jednom od temeljnih odrednica slavonsko-srijemskog prostora za iduće gotovo stoljeće i pol. Primjera radi, samo je granica jedne regimente (Gradiške) 1746. obilježena brojem od 67

humaka, dakle, samo jednim manje od broja kojim je 1718. obilježena „požarevačka“ granica s Osmanskim Carstvom u Bosni (HDA, f. 430, kut. 10, fasc. 4, 1767.).

Sredinom je stoljeća, dakle, Slavonska granica ustrojena kao precizno delimitiran, pseudo-državni prostor, obilježen vojnobirokratskom upravnom hijerarhijom koja ga je nastojala kapilarno proizvoditi i reproducirati kao veliku agrarnu i autarkičnu vojarnu.²⁰⁴ Pritom su, prema našem mišljenju, u organizaciji prostora izražavane sljedeće tendencije: prvo, međusobno distingviranje vojnograničarskog i civilnog prostora. Npr., još 1760-ih, iz centralne perspektive gledano, prostor je Slavonije bio sačinjen od rasporeda sljedećih mjesta: Osijek, Petrovaradin, Brod, Rača, Stara Gradiška, Požega, Virovitica, Pakrac (točka 10 instrukcije von Wolfferdorffu, g. 1767., u: HDA, f. 430, kut. 10, fasc. 12). Drugim riječima, kao što smo oko 1700. imali posla s prijelaznim, osmansko-austrijskim prostorom, tako može biti da u ovo vrijeme, 15-20 godina nakon reformi sredinom stoljeća, imamo posla s prostorom u transformaciji iz kombiniranog komorsko-vojnog – s naglaskom potonjeg segmenta na strateškim uporištima uz sâmu granicu – u prostor jasno distingviran između civilno-feudalnog i vojnograničarskog segmenta, s vremenom profiliranog kroz mjesta vojnobirokratske uprave, poput Nove Gradiške (osnovana 1748.) i Vinkovaca. Nadalje, treba primijetiti da se jezgra tog vojnobirokratskog prostora više ne fokusira na točke, tj. mostobrane potencijalne ekspanzije na Balkan. Stara Gradiška, Brod i Rača neusporedivo su značajniji u kontekstu transverzalne komunikacije/vojne ekspanzije, aktualne u prvoj polovici stoljeća. No, iz njihovih rubnih, poplavnih i nezdravih okoliša vrlo se teško mogla zamisliti konstitucija društveno discipliniranog, na sebe usmjerenog prostora, kakvom je težila vojna birokracija što je graničare „ubrzo u potpunosti zahvatila i pratila čitav život“ (Kaser, 1997a, 246).²⁰⁵ Vitalna os Slavonske granice postaje ranije opisana ocjedita ravnica, odnosno pojas uz *Landstraße* (6.4.1.), i to naglašenije na zapadu (Gradiška i zapadni dio Brodske pukovnije),

²⁰⁴ „Koliko se ozbiljno pristupalo granicama pokazuje činjenica da je krajišnik za napuštanje matične satnije morao od zapovjednika dobiti putovnicu... Za napuštanje pukovnije putovnicu mu je moralo izdati pukovnijsko zapovjedništvo, za napuštanje Slavonske vojne krajine generalkomanda u Osijeku ili Petrovaradinu, a za napuštanje Habsburške Monarhije Dvorsko ratno vijeće. Za svaki dokument krajišnik se morao osobno obratiti instanci od koje traži dokument“ (Matanović, 2008, 44).

²⁰⁵ Prema M. Markoviću (1994, 127), brodska je tvrđava, tek pošto je bila dovršena (1780.), postala predmetom rasprava o tome treba li ulagati napore u neprekidno obnavljanje njene masivne konstrukcije izgrađenu na pjeskovitom tlu, ili bi je najbolje bilo prepustiti zubu vremena. Ipak, marginalizacija posavskih mjesta je proces opipljiv tek na razini više desetljeća. Usto, u slučaju Broda, on nije ispao historijski ireverzibilnim. Kako bilo, 1780-ih, mada mu stanovništvo stagnira, Brod ima oko 1500 stanovnika, 200-ak više nego Vinkovci, te do 5 puta više nego Nova Gradiška (Matanović, 2008, 135, 138). No, 1818., u Brodu stanuju 472 obitelji (2128 st.), a u Vinkovcima njih 556 (Hietzinger, 1820, 425-426).

nego istoku Slavonije i zapadu Srijema.²⁰⁶ S tim u skladu, za brodsku su Posavinu bile nadležne satnije, kao osnovne teritorijalno-ustrojbene jedinice u militariziranoj Vojnoj granici, sa sjedištima u Sibirju (sela Jelas-polja)²⁰⁷, Podvinju („ocjedita“ i pobrdska sela), Trnjanima (od „naših“ sela, ovamo su spadali Trnjanski Kut, D. Bebrina i Poljanci), Garčinu (među inima, Oprisavci). Svilaj je spadao pod satniju u Donjim Andrijevcima. Osim ovih, g. 1781. među satnijskim sjedištima nalazimo i prisavsku Ruščicu, kamo su spadali G. Bebrina, Klakar, G. i D. Vrba, G. i D. Ruščica, te još neka „ocjedito“-pobrdska sela (npr., Bukovlje i Tomica) (HDA, f. 445, kut. 1, popis kartiranih sela Brodske regimente, 1781.). Međutim, sudeći prema inventaru arhivskog fonda Brodske graničarske pukovnije (u: HDA, f. 445; usp. i: Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 612-622), izvjesno je da Ruščica kao satnijsko sjedište nije opstala u visokom vojnograničarskom razdoblju od kraja 18./početka 19. stoljeća.²⁰⁸ Njena su sela pripala mahom Trnjanima (koji su pak Poljance „prepustili“ prirodnijem sjedištu u Garčinu, kamo je pripao i Svilaj).

7.3.3. Vojnograničarski *Sattelzeit* II: homeopatski dozirana krajina

Prilični, ali nedosljedni pokušaji socijalizacije i antropizacije austrijskog jugoistočnog pograničja u prvoj polovici 18. st., nakon smrti Karla VI. (1740.), te još više nakon ciklusa austro-pruskih ratova 1740.-1748. i 1756.-1763., poprimaju obilježja veće sustavnosti (naravno, lako je moguće da bi i mjere terezijansko-jozefinističkog razdoblja na tom planu djelovale nedorečeno da druga polovica stoljeća nije ponudila povoljniji splet povijesnih okolnosti na razini cijele Europe). Carski patent iz g. 1737., Slavoniju i Srijem, osobito područje od istočne Slavonije dalje na istok, opisuje kao polupustu, demografski i privredno

²⁰⁶ U istočnoj Slavoniji su se dosta naseljena područja nalazila bliže sâmoj rijeci – npr. 1776., i Babina Greda, i Bošnjaci imaju stanovnika više nego Brod (Matanović, 2008, 136) – dok su dalje prema Srijemu plavljena područja bila znatno šira, pa bi ih s ocjedite ravnice bilo teško nadzirati. Stoga su ovdje, iz ovog dvojakog razloga, za razliku od brodske Posavine, satnijska sjedišta bila ustrojavana i duž aluvijalne nizine (npr., Sikirevci, Babina Greda, Županja, Drenovci) (usp. HDA, f. 445, kut. 1, 1781.).

²⁰⁷ Ovaj je pojas početkom 19. stoljeća pripojen Gradiškoj pukovniji, kao njena 12. satnija, budući da su regimente, prema naredbi iz 1786., ustrojavane s po 12 satnija (Martinović, 1994, 96; Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 573).

²⁰⁸ Još je jedno zanimljivo obilježje satnijske organizacije prostora u prvim desetljećima reformirane Granice, to da je prostor svake pojedine satnije reprezentiran kroz osobu satnika/kapetana (*Hauptmann*), a ne centralnog mjesta. U to vrijeme, reformirana graničarska organizacija odiše tradicionalnim, feudalno-personalnim vojnim ustrojem (usp. Regele, 1949, 17; usp. i: Ingraio, 2000, 165). Graničarske regimente, npr., osim zapovjednikâ, sve do 1780-ih, imaju i vlasnike (Martinović, 1994, 18-20, 96). U tom okviru promatramo i personalno reprezentirane prostore satnija, koji sve do 1806. (Matanović, 2000, 70) ostaju trajno „nefiksiranima“ – naziv se jednog te istog fizičkog prostora mijenjao ovisno o imenu oficira koji je njime zapovijedao. Ovaj je običaj nekad vjerojatno otežavao birokratsku efikasnost, dok danas otežava posao historiografiji.

paraliziranu zemlju, stjeranu u očaj razbojništvom.²⁰⁹ U tom času, u društvenim okolnostima opisanima u 5.3.4., kao da je malo toga bilo promijenjeno u odnosu na vrijeme s početka stoljeća, u kojem se pustahije nisu libili napadâ ni na najveće zemaljske uglednike (g. 1701., na putu iz Našica u Đakovo, ubijen je đakovački biskup Ogramić; Stražemanac, 1993, 14). No već o razdoblju desetak godina kasnijem (u odnosu na sredinu 1730-ih), S. Gavrilović, autor empirijski iscrpne studije o „hajdučiji u Sremu“ u 18. i 19. st., dosta decidirano tvrdi (u: 1986, 91):

„kao masovna pojava, koja je u najvećem stepenu ugrožavala javni mir i red, razbojništvo je bilo na izdisaju. Mnogi od razbojnika su se predali na ratištima [kamo su u velikom broju počeli odlaziti od sredine rata 1740-ih, op. L. J.], mnogi su pobijeni u toku potera, dok su drugi prešli na miran život koji im je omogućen kakvim-takvim poboljšanjem ekonomsko-socijalnih prilika...“

U toku druge polovice stoljeća, razbojništvo će od raširene reakcije na očajno socioekonomsko stanje u Slavoniji-Srijemu, postati nekom vrstom „zanata“. U „profесијском“ smislu, definira ga već i čl. 18 Beogradskog ugovora: „Ni jednoj od strana nije dozvoljeno održavati hajduke [„razbojnik“ je precizniji termin, op. L. J.], vrstu banditâ koji, plaćeni ni od koga, žive od pljačke. Takvi ljudi, kao i oni koji ih hrane, bit će kažnjeni (...) preseljeni s granica na mjesta u unutrašnjosti“ (prema: Noradounghian, 1897, 251). Umjesto na cjelokupni prostor zemlje, uslijed čega „niko nije bio siguran ni u kući, ni na putu, ni na polju“ (Gavrilović, 1986, 244), razbojništvo se počinje koncentrirati na specifični prostorni milje.²¹⁰ Kako piše Gavrilović (1986, 242-244):

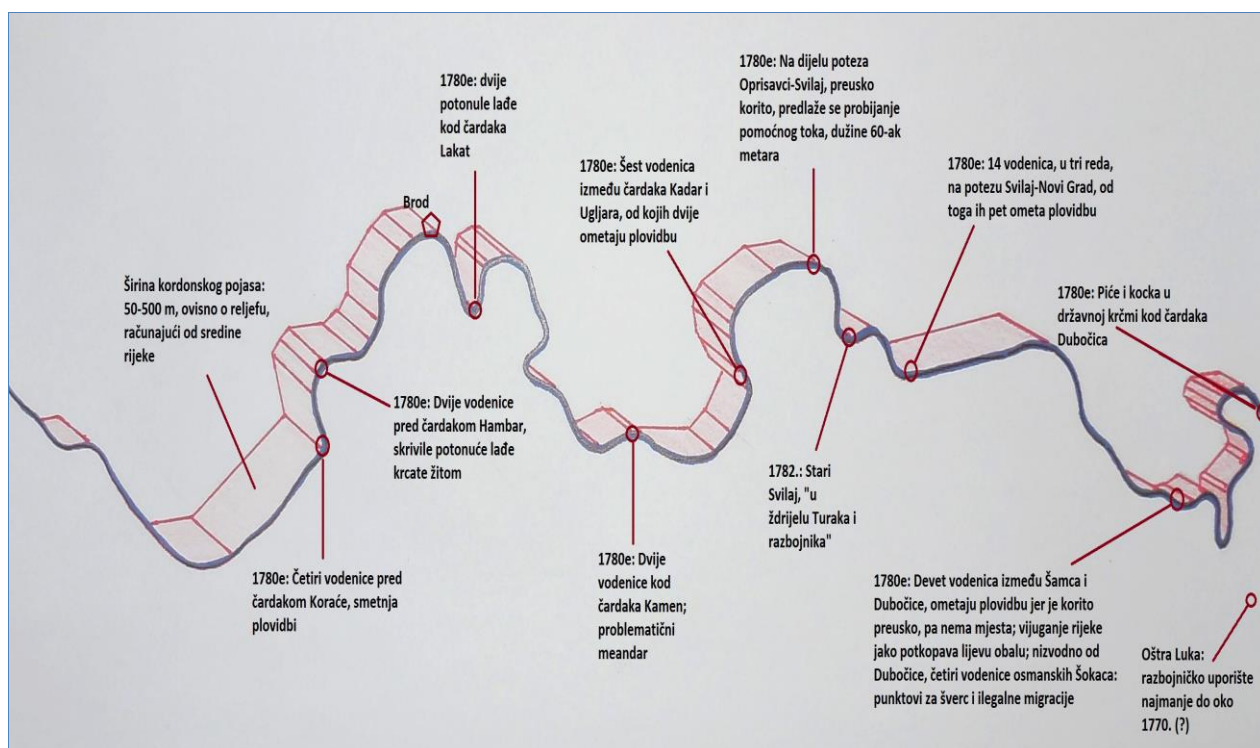
„Do razbojničkih akcija dolazilo je najčešće na Savi i oko usamljenih krčmi. Na Savi su napadane žitarske lađe, a razbojnici, bilo domaći bilo oni iz Bosne i Srbije, sklanjali su se na tursko područje, tako da je i dalje bilo potrebno sarađivati s Turcima oko otkrivanja, progona i izručivanja razbojnika.“

Na bazičnoj razini, ambijentalni impuls za razbojništvo sažimlju već i riječi „kad šuma olista“ (Gavrilović, 1986, 11, 13, 15, 77). U prvoj polovici stoljeća, probuđena vegetacija i toplije vrijeme redovito su budili i razbojničke akcije. Pritom su močvare, šikare i šume prisavskog okoliša pružale ne samo „najolistaliji“, tj. najskrovitiji ambijent, nego i pograničnu zonu, iz

²⁰⁹ „...die Insassen in Slavonien den Lust zur Wirtschafft grossen Theils sinckhen gelassen, viele sich gar aus Verzweiflung zu denen Raubern geschlagen, andurch die Population des Landes merklich gehinderet worden und die Orte Gründe sonderlich in unter Slavonien und Syrmien, an deren Erhobung doch so viel gelegen, noch grösten Theils ohngebauet dahin ligen.“ (HDA, f. 430, kut. 8, fasc. 5-6)

²¹⁰ Prema Gavriloviću (1986, 244) stanje opće nesigurnosti, barem u Srijemu, ponovno se pojavilo početkom 19. stoljeća, u vrijeme napoleonskih ratova, odnosno, srpskih ustanaka.

koje se lako moglo prebacivati na prostore drugih jurisdikcija, odnosno, iskorištavati mogućnost za razne aktivnosti koje je austrijska država nakon 1750. postepeno istiskivala na onu stranu zakona.²¹¹ Ovo se posebice odnosilo na Savu nizvodno od ušća Bosne, odnosno, prema spačvanskoj nizini, gdje su meandri, neiskrčene šume i močvare, relativizirali i granicu i dosege centralne vlasti (npr., g. 1702. Caraffa piše o Rajevu Selu i Rači kao o „pravim razbojničkim gnijezdima“, u: Mažuran, 1989, 150). Uglavnom, u svjetlu iznesenih konstatacija funkcionira i niže priloženi shematski prikaz socioekološke dinamike prisavskog, kordonskog područja duž granice Brodske regimente i osmanske Bosne.

Slika 16. Prema: HDA, f. 430, kut. 10, fasc. 12; Tkalac, 1973; Kljajić, 2002, 137; Sršan, 2010, 711

I nadalje relativno rudimentarna moć centralne države, ali i društva kao takvog, te povrhu toga, istovremena težnja izolacijskoj i komunikacijskoj eksploataciji Prisavlja, od potonjeg su u

²¹¹ Drugu jurisdikciju nije predstavljao samo osmanski, nego i civilni teritorij. Točka 34 uputstva Wolfferstorffu, g. 1767., govori o dugotrajnim problemima koji dolaze iz razbojničkih uporišta kod Oštre Luke (nizvodno od Bos. Šamca), ali i iz uporišta kod sela Lonjica (Lonja), na granici s Civilnom Hrvatskom (usp. Engel, 1971b, 526): „Ist in der ertlichen Absicht die in widerholten Militar-Gränzen Verstführte Räubereien nach Thunlichkeit abzuhalten, schon anno 1748 anbefohlen, und in dem lezt abgewichenen Jahr wehrholet, dass auf die Weiss, als die Stände in Croatien veranstaltet ebenfalls in denne neuen Slavonische Militar-Gränzen sonderbahr bei dem unweit Gradisca situirten Dorff Loiniza, und bei Ostro Luca, ingleichen an anderen Orten sothaner Confiniorum, wo es das General-Commando gut, und nöthig zu seie finden wird, die an dem Sau-Strohm gelegenen Waldungen Stuck-eines ausgehauen, von Distanz zu Distanz wachten aufgestellt werden, und das General-Commando ab der Continuation, auch unausgesetzt bedacht seye sollen.“ (HDA, f. 430, kut. 10, fasc. 12)

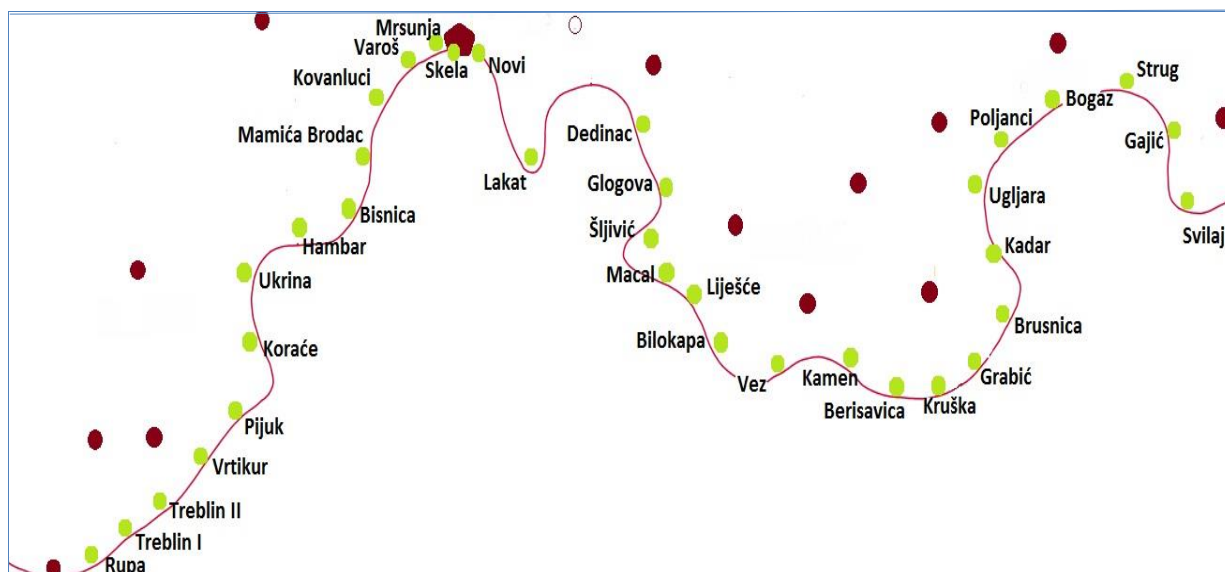
zadnjoj trećini ili četvrtini stoljeća stvorili neku vrstu „dogovornog“ krajišta, tj. živopisni no problematični mozaik supostavljenih i sukobljenih interesa, praksi i tradicija. Primjerice, brojne vodenice položene maticom rijeke bile su tradicionalno najefikasniji tip mlinova. Tijekom većeg dijela 18. st., njihov se broj, uslijed porasta stanovništva i agrarne proizvodnje, zacijelo neprekidno povećavao. No, od vremena usustavljenog sanitarnog kordona i intenzivirane plovidbe, one su, s jedne strane, postale sumnjiva mjesta nekontrolirane komunikacije s Bosnom – pa makar i u vidu običaja bosanskih razbojnika da ih opljačkaju (Matanović, 2000, 75) – a s druge, velika smetnja plovidbi. Kao takve, vodenice su otvarale zamršen splet problema. Radi osiguranja od lopovâ, naimari uzduž Save traže njihovo podizanje bliže čardacima i obali. Mada je to, sa sigurnosno-nadzornog aspekta, moglo djelovati poželjno, vodenice preblizu obale otežavale su ili onemogućavale tegljenje lađa (Matanović, 2000, 75). Pa ako je ovaj problem i riješen tako što su, uslijed povećanja svoga broja 1780-ih, čardaci „došli“ k vodenicama, one od njih koje su se morale premještati radi plovidbe, za sobom su često ostavljale nosive stupove, koji su potencijalno bili još veća opasnost za brodove. Ukratko, rješenje je problema vodenica ležalo u njihovu izumiranju, sustavno potaknutom tek subvencioniranim prelaženjem na tzv. mlinove-suvare, od početka 19. st. (Tkalac, 1973, 220; Wagner, 1978, 10).²¹² Sljedeći su kontradiktorni problem predstavljale krčme na osami uz Savu. Ondje su se, doduše, prakticirale razne aktivnosti inkompatibilne s funkcijama sanitarnog kordona, pa i idealom funkcije graničara, međutim su, u drugu ruku, to bila mjesta na kojima se obrtao koliki-toliki novac (Tkalac, 1973, 227).²¹³ Kako je pak takvih Granici kronično nedostajalo, razni (zakupnički) interesenti – u krčmi kod Dubočice je to bila sâma država – nisu pristajali na njihovo gašenje (Gavrilović, 1986, 244). Razumljiva je Matanovićeva (2008, 131) tvrdnja: „Sanitarni kordon, prvotno namijenjen sprječavanju prijelaza ljudi i roba, postaje prostor po kojemu ljudi i robe iz Osmanskog Carstva gotovo u potpunosti slobodno fluktuiraju.“ Kako nas izvještava Demian (1809, II, 56; usp i: von Taube, 1998, 37; Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 597), na *skelama*, mjestima gdje su se stoka i druge robe prebacivali iz „Turske“ u Austriju, jednom su se tjedno održavali sajmovi pod nadzorom carinika iz najbližeg kontumaca ili raštela. Od ovih, figurativno

²¹² Iako, već nas sredinom 1780-ih Engel (1972, 173) izvještava o prijedlogu da se vodenice ili tzv. *kašičare* uklone sa Save: „imajući u vidu da bi se uklanjanjem vodenica na Savi i na potocima ne samo otklonile poplave u zemlji delimično nego odstranili i dosadašnji mnogobrojni procesi, nastali sa onostranim podanicima zbog krijumčarenja i sanitetski zabranjenog mešanja što se zbiva po vodenicama, predložila je Generalna komanda 1. februara 1786. da se vodenice, uvažavajući te okolnosti, zatvore, a umesto njih svud uvedu suvare, koje ionako više odgovaraju nameni, i to uz trogodišnje do šestogodišnje oslobođenje od poreza i besplatno davanje drva.“

²¹³ Primjerice, vizitator g. 1782. izvještava da su u Svilaju „sablaznjivi“ krčmarica Ivana Berčić i zastavnik Bazilije Šabić. Svjetovna vlast, kojoj ih je bio prijavio, opomenula ih je, ali bez uspjeha (u: Sršan, 2010, 963).

rečeno, skela – jer za razliku od prethodnih stoljeća, od vremena linearne, nadzirane granice, jedina je doslovna skela na Savi bila ona između Zemuna i Beograda (Demian, 1809, II, 58) – pod nadležnošću su se brodskog kontumaca nalazile one u Kobašu, Šamcu, Županji i Rajevu Selu (Hietzinger, 1820, 427) (sudeći prema ovom, neki stari prijelazi, poput Dubočca, Svilaja ili Sikirevaca, očito su marginalizirani). Rijeku se, dakle, moglo prijeći na nekoliko mjesta, ali se iz kordona na teritorij Habsburške Monarhije u pravilu moglo izaći samo kroz brodski (ili neki drugi) kontumac. Stoga bi (na tragu odjeljka 7.2.4.) konstataciju o prerastanju kordonskog sustava, „prvotno namijenjenog sprječavanju prijelaza“, u prostor slobodne fluktuacije, ipak trebalo iznijeti uz napomenu da to nipošto ne podrazumijeva da ovaj sustav doživljava neuspjeh. U skladu s onodobnim materijalnim mogućnostima, povrh globalne sanitarne, lokalna su svrha kordona upravo amortizacija i ograničavanje učinaka krajine na prostorne razmjere prihvatljive protomodernoj, centraliziranoj državi.²¹⁴

²¹⁴ Ovakvom je interpretacijom, u kontekstu suvremene slavonske historiografije gledano, moguće „pomiriti“ mikrohistorijske spoznaje koje relativiziraju učinkovitost sanitarnog kordona (D. Matanović), sa medicinsko-historijskim spoznajama koje ga afirmiraju (R. Skenderović).

Karta 21. Stratezi koji su 1701. iznijeli „Nomina deren albesezt un neu angeordneten Czardacken von Brodt an Saustromb“ (u: Mažuran, 1989, 37-38; usp. Kljajić, 2002, 140), nešto su gušći niz čardakâ vjerojatno kanili realizirati u dogledno vrijeme. Ono je, međutim, nastupilo tek, rekli bismo, 1760-ih (usp. Kljajić, 2002, 146). Gornja shema prikazuje brojno stanje brodsko-posavskih čardaka oko g. 1780. (prema: HNTZ, I, sekc. 13, II, sekc. 14, 15, 18). U ovo je vrijeme, uslijed demografskog rasta i imperativa potpunog nadzora granice i sanitarnog kordona, postignuto međusobno približavanje stražarskih mjesta na 15-30 minuta hoda (HNTZ, I, 187-188; II, 85, 122). U procesu se pretvaranja kordona u pojas kontroliranog kretanja, odnosno strogo regulirane službe po brojnim čardacima, te nerijetko, radi sprječavanja povezivanja s krijumčarima i sl., na područjima „stranih“ satnija (Matanović, 2000, 75), potencijalna prostorna identifikacija pojedinog sela sa „svojim“ čardakom (usp. kartu 8) vjerojatno zagubila.²¹⁵

²¹⁵ Treba ipak napomenuti da za mjerodavne suvremenike čardaklijski sustav ovog vremena, čini se, nije bio idealan, odnosno, održiv. Naime, jedna direktiva iz 1786. g. (u: HDA, f. 430, kut. 22, fasc. 10), pod točkom 7 ističe potrebu da se umjesto „statiranja“ po brojnim čardacima, kordonsku službu racionalizira smanjenjem broja potonjih, a uvođenjem mobilnih, patrolirajućih odreda. Sudeći prema ovom, izgleda da se čak i broj stanovnikâ u Granici krajem 18. st., s potrebama razvijenog kordonskog sustava, u najmanju ruku, teško nosio.

7.3.4. Vojnograničarski *Sattelzeit* III: ušoravanje selâ

Svilajska su se crkva i župni dvor početkom 1780-ih možda i našli „u okruženju“ „nevjernika“ i pustahijâ, međutim suvremene karte toponim na kojem je tamošnji župnik „zaglavio“, opisuju kao „Das Alte Svilay“. Novi je Svilaj geometrijski pravilno podignut ili „ušoren“ uz put podalje od nasipa i kordona, te inkorporiran u prostor sukladan osnovama onoga što smo uvodno opisali kao suvremenu socioekološku paradigmu. Unutar tog modela graničarske svakodnevice, boravak je na kordonu, osim po službenoj dužnosti (na straži ili eventualno, vodenici), u biti postao nekom vrstom devijantne, proskribirane aktivnosti. Prosječni se graničar nije bavio uvozom stoke ni žitnom trgovinom, pa ni tegljenjem lađa (nadničare i zatvorenike su na tom poslu od 1780-ih mogle zamijeniti i životinje); ako je pio, nije pio po notornim prisavskim krčmama, nego u selu; ribu i rakove je mogao loviti i po potocima u unutrašnjosti, gdje je, s vremenom, sve češće i mljeo žito.²¹⁶ Riječju, što je, osobito od kraja 18. st. nadalje, „poštteni i lojalni“ branitelj Carstva imao tražiti u blizini Save – o drugoj obali da i ne govorimo – osim nepotrebnih problema? Tezu potkrepljuje i u bilješci 215 spomenuta direktiva koja, također u točki 7, naglašava da se nipošto ne mogu postavljati zahtjevi za podizanjem selâ na kordonu, čak ni tamo gdje to položaj dozvoljava (vidjeli smo ranije, mir 1739. nema ništa protiv podizanja selâ na sâmoj granici).²¹⁷

Karta 22. Selidbe Svilaja iz paradigme u paradigmu, na vojnoj karti iz 1781. (u: HNTZ, II, sekc. 18). Najstariji je Svilaj onaj predmoderni, „turski“ i raštrkan. Nepravilan je, samo s lijeve obale, bio i prvi „austrijski“ Svilaj, dok je onaj suvremeni, ušoren, formiran u drugoj polovici 1770-ih.

²¹⁶ Indikativan je podatak da je u kraju (Brodskoj regimenti), gdje je oko 1700. gotovo svako selo kao bitnu djelatnost navodilo ribarenje, krajem 1820-ih od poreza na tu djelatnost godišnje ubrano svega 25 forinti (Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 589). Osim u činjenici da je u međuvremenu podignut nasip koji je spriječio „prelijevanje“ ribe iz Save u bare, razloge ovomu svakako treba tražiti i u udaljavanju graničarske svakodnevice od rijeke. U tom smislu, ilustrativan je kroničarski zapis iz kolovoza 1809. (*Kronika*, II, 95): „Ovaj su se mjesec“, piše franjevac, „kod Stare Gradiške i Dubočca često mogle upecati štuke i kečige.“ Dakle, samo na dijelovima obale na kojima postoje naseljena, „kontrolna“ mjesta.

²¹⁷ „Die Cordons Posten, und insbesondere die innerliche Wachtdienste sind möglichst zu vermindern, fleißige und richtige Patrullirungen am Cordon, welche von den Officiers der Feld Bataillons gehörig zu Leiten sind, werden das beste, und sicherste Mittel, und vielleicht dasjenige ausmachen, was am wenigsten Leute erfordert; von dem General-Commando gewärtiget man hierüber die der Lage der Gränzen angemessene gutachtliche Aeußerung, dergestalten jedoch das auf eine Anlegung von Dörfern am Kordon, auch wo es die Lage wirklich

Gdje je god to bilo izvedivo, graničarska su sela brodske Posavine, ali i šire, okupljena u okrilju sigurne unutrašnjosti (usp. tablicu 8: gustoća se „okućenosti“ u prostoru brodske Posavine do 1810. smanjila na razinu sredine 18. st.). Proces tzv. ušoravanja selâ historiografija prepoznaje kao oblik društvenog discipliniranja prostora, odnosno kao bitan preduvjet socioekonomske dinamizacije vojne i civilne Slavonije u drugoj polovici 18. st.²¹⁸ Mimo ove načelne odrednice, problem, međutim, još uvijek nije istražen na način koji bi pružio detaljniji uvid u tijek procesa, lokalne specifičnosti, i sl. Pa iako na tom planu ni mi nećemo ponuditi ništa revolucionarno, u kontekstu ovog rada možemo iznijeti dvije razine pretpostavki. Prva se tiče prostornog okvira procesa ušoravanja, dok se druga tiče uočavanja međuuvjetovanosti ovog s drugim procesima u proizvodnji prostora Slavonske granice 18. st. Sustavno se ušoravanje primarno, odnosno, s najvećim ulogom povratne koristi, odvija duž longitudinalne komunikacijske zone ocjedite Posavine, i to od vremena kraja Sedmogodišnjeg rata.²¹⁹ Primjerice, Relković u prvom, pokudama ispunjenom izdanju *Satira*, g. 1762., o ovim pitanjima nema što reći. U tekstu drugog izdanja, objavljenog 1779., stavljanje selâ „pod konac“ je jedan od glavnih Slavončevih aduta u retoričkom nadmetanju s likom *Satira*-kritičara slavonske zaostalosti.²²⁰ U međuvremenu, g. 1768., prilikom posjeta Slavoniji, vladar-putnik, Josip II. (usp. Zeman, 2013, 154-176), prebacivši se nakon Rače, dokle je doplovio iz Zemuna, na kopnenu prometnicu, sudeći prema Relkoviću (1857, 166), ističe zadovoljstvo „širokim drumovima, upravnim i kamenjem nasutima, selima po koncu u red stavljen[ima]“, dodajući pritom „da bi njihovom veličanstvu mило bilo, kad bi i ostale vladavine onako široke drumove i pieskom nasute mogle imati i sela u red postaviti.“ Ovaj se Relkovićev navod, kontekstualiziran afirmativno intoniranim drugim dijelom drugog izdanja *Satira*, vjerojatno ne odnosi samo na područje njegove ishodišne, Gradiške pukovnije, jer je g.

verstattete, keinerdings der Antrag zu machen ist.“ Transkripcijsko-prijevodne dileme oko ovog pasusa ponovno nam je pomogla razriješiti doc. dr. Sanja Lazanin. Puno hvala.

²¹⁸ Geometrijska organizacija i koncentracija selâ, mada „patentirana“ na području Hrvatske krajine od druge polovice 17. st. (Kaser, 1997a, 151; Matanović, 2008, 141), ondje je tekla znatno otežanije i sa slabijim rezultatima nego u Slavonskoj granici (Rothenberg, 1966, 91-93).

²¹⁹ Sredinom 1770-ih, von Taube (1998, 46) piše: „još pre 30 godina nije se moglo naići na selo: sve su kuće bile rasute.“ Račun mu se slaže s Demianovim (1809, II, 20), koji krajem prvog desetljeća 19. st., navodi: „Nema ni 60 godina od vremena kad se u cijeloj Slavoniji nije moglo vidjeti ni jedno jedino selo, te kad su ljudi, poput divljakâ, živjeli u zemljanim kolibama.“

²²⁰ „Jer sva sela već u redu stoje/Svaka kuća ima mjesto svoje/Sve u redu i sve po numeri/Ti to vidi pak mi ne zamjeri (...) A drumovi kakovi su sada/Takvi bili još nijesu nikada/Svi široki, a drugo upravni/Mogu reći da su mnogo slavni/Je slobodno može svako proći/Kako obdan tako u pol noću/I ako što izgubiš u putu/Jal u kakvom drugačijem kutu/Ništa ti se zatajat nemože – /Čudne stege, slava tebi bože!“ (Relković, 1857, 115).

1768. on već imao nekoliko godina staža u Šamcu (usp. Relković, 1857, ix).²²¹ Uređenje je *Landstraße* kao integrativne i prometno-sigurnosno pouzdane komunikacije (usp. stihove u bilj. 220), prema svemu sudeći, usko povezano sa spomenutom primarnom koncentriranošću ušoravanja na tu zonu. Sredinom 1780-ih, Engel (1971b, 532) za vrijeme uoči 1770. kaže: „Javne bezbednosti radi premeštena su sela iz planine i sa sporednih puteva sad više nego ranije na glavni drum, i naređeno je građenje kuća od egipatske opeke ili naboja.“²²² U tom će smislu pisati i Relković (1857, 169) krajem 1770-ih: „oni, koji prije kroz guste šikare putovahu i svaki čas, da pustaija konja za uzdu nesgrabi, bojaše se, pak sa svim tim u krčenju istih Ljubibratiću dušu psovaše, videći širok i slobodan drum, počеше ga i sami hvaliti govoreći: Ej junače! Bog ti dao zdravlje.“²²³ Što se tiče „izgona“ razbojnikâ s glavne ceste, još je jednom bitno – prethodno smo to pokazali na primjeru Svilaja – podcrtati ušoravanje kao sastavni dio procesa udaljavanja svakodnevnog društvenog života od prostora rijeke, kao „krajiškog rezervata“ na rubu prostorno disciplinirane Granice. Nadalje, ušoravanje je nedvojbeno stvorilo uvjete za unaprijeđenje standarda stanovanja u Granici, a time, može biti, i higijenskih uvjeta, važnih u kontekstu sanitarnog kordona. Njime je, kao što svjedoči Engel, pokrenuta tendencija kvalitetnije, kontrolirane i regulirane gradnje (usp. Kaser, 1997b, 61-62; Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 573-574). Relkovićev Slavonac s kraja 1770-ih time se ne propušta pohvaliti, mada će vanjski promatrači iz koje godine ranije prema stambenoj arhitekturi Slavonije i nadalje biti dosta skeptični.²²⁴

Je li se proces ušoravanja u prostoru brodske Posavine, kao zoni podalje od ocjeditog, diljskog podnožja, odvijao paralelno s ušoravanjem selâ duž *Landstraße*, te po uzoru na njega,

²²¹ Kako smo u 6.4.1. vidjeli stanje glavnog graničarskog puta svega desetak godina nakon Josipove, prema Relkoviću, pohvalne vizitacije, opet možemo reći: centralna država koja se htjela izraziti u prostoru Posavine/Slavonije 18. stoljeća, bila je suočena s golemim materijalnim izazovima.

²²² No nipošto ne treba zanemariti ni sljedeći povod: tzv. je Šiškovićevom reformom Granice, g. 1768., regrutiranje prebačeno s provođenja po principu imovine i brojnog stanja, na princip zemljišnog posjeda kao „faktora ishrane porodice“, uslijed čega „su uvedene uredne gruntovnice (zemljišno-baštinske knjige)“ (Engel, 1971b, 529, 532). A urednoj je gruntovnici, naravno, trebalo „uredno“ selo.

²²³ Jerko Ljubibratić (Dubrovnik, 1716. – Beč, 1779.), visoki graničarski oficir. U vrijeme je njegovog zapovijedanja Gradiškom pukovnijom, 1760-ih, završeno „naseljavanje žitelja iz brdskih sela na glavnu graničarsku cestu, čime je nastalo tzv. Ljubibratićevo naselje, u dužini od 70 km, od istoka do zapada Pukovnije“ (od Sibinja do Lipovljana) (www.novagra.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=5869:veliki-uspjesi-malenoga-grada&catid=121:novogradika-povjesnica&Itemid=61, pristup: 24. V. 2014.)

²²⁴ Prije no što još jednom citiramo von Taubea, napomenimo, ako već nismo: dotični, dojma smo, dosta referira na prostor civilne Slavonije, čime posredno ukazuje na dosege policijsko-centralizirane vlasti u Vojnoj granici, nasuprot onoj vlastelinsko-partikularnoj u Provincijalu. Uglavnom, kaže von Taube (1998, 47): „Mnogo bi holandsko selo u mađarskim zemljama bilo lep i raskošan grad, budući da su seljačke kuće ovde prosto od zemlje načinjene, slamom, šašem ili trskom pokrivene kolibe, koje čak ni nemaju stakla na prozorima; te tako više liče na svinjce nego na stanove razumnih bića.“ Ako, pak, gdje i ima kakav prozorčić od stakla, može se „prepoznati da je to stan kakvog bogatog ili bar vrednog čoveka.“ Upravo ostakljene prozore, Slavonac Satiru g. 1779., nudi kao bitan razlikovni moment spram tipične graničarske kuće početkom 1760-ih (Relković, 1779, 115).

ili je pak spadao u one Josipove „ostale“, koji su ovaj proces tek trebali proći tokom 1770-ih, teško je reći. Ono što u Gradiškoj naređuje Ljubibratić, u Brodskoj čini von Dönnhof (Markovac, 1940, 26). Tijek bi se pak sâmog procesa naseobinske koncentracije možda mogao rekonstruirati iščitavanjem brodskih matica za ovaj vremenski period (što mi nismo uspjeli učiniti), odnosno uvidom u to spominju li one još uvijek sela, tj. ostatke selâ kao što su Kočanovci između Broda, Tomice i Slobodnice, Migalovci između Broda, Slobodnice i Kaniže, Glavica i Irpač istočno od D. Vrbe, Vinkovci (Vinkovac) istočno od Vranovaca, ili pak Greda između Klakara, D. Bebrine i Save (usp. Skenderović, 2012, 121, 127, 138; Mažuran, 2005, 100-112). Naime, ne bi bilo nelogično pretpostaviti da su ova mjesta, očito nepovratno desetkovana ratom krajem 17. st., svoj konačni kraj doživjela upravo preseljenjem svojih preostalih kuća u okolna veća sela ili prema važnim putovima. Kako bilo, nama dostupni podaci kao najdinamičniji period u ušoravanju, ili točnije, urbanističkoj reorganizaciji prostora brodske Posavine u 18. st., naznačuju razdoblje od kraja 1760-ih do sredine 1780-ih. Poznat je slučaj preseljenja Gornje brodske Varoši prema „kraljevskoj cesti“ (u: Sršan, 2010, 601). Ono što je djelomično započeto desetak godina ranije, prilikom izgradnje savskog nasipa, najvjerojatnije je dovršeno povodom izgradnje kopitnice oko 1771. g. (Kljajić, 2001, 137). Mjesto se našlo na putu strateški važne infrastrukture, te je, sudeći prema tablici 8, premješteno do „u kuću“. Manje je, međutim, poznato da je negdje između 1769. i 1775. preseljena i Slobodnica, i to vjerojatno na mjesto sjevernije od krajnjeg dosega savskih poplava (usp. kartu 25). Vizitacija g. 1775. ovako opisuje njenu filijalnu kapelu: „kapelica se još nalazi u dobrom stanju, ali jer je sada, zbog premještanja sela, ostala u samoći, to je određeno župniku da se pobrine da ju prenese u selo, podzida i dovede u što bolje stanje“ (u: Sršan, 2010, 603). Slučaj osamljenog župnika u Starom Svilaju već smo spomenuli. Premda je plan o preseljenju ovog naselja, iz strateških razloga podignutog blizu Save 1690-ih, postojao već 1769., mjesto je podalje od rijeke, gdje se inače, još od srednjeg vijeka, nalazilo selo Hrastić, preseljeno između 1775. i 1782. (usp. Sršan, 2010, 639).

Pa i početkom 1780-ih, prema Engelu (1971b, 561-566), nemali broj brodsko-posavskih sela nije „pod koncem“. Pritom treba reći – s obzirom na to da su sva ova sela na jozefinskim izmjerama načinjenim oko g. 1780., prikazana kao ušorena – da nije izgledno da se studiozni Engel zabunio, nego da su mjesta naprosto ucrtavana prema rasteru koji se u toku nekoliko godina ionako imao realizirati. Uostalom, „ušoravanje“ ne treba shvaćati isključivo kao svrstavanje selâ u niz. To što selo oko g. 1780. nije bilo „pod koncem“, pogotovo u slučaju većih i(li) nizinskih naselja, zasigurno ne znači da je bilo razasuto po šumama, već da

nije bilo precizno katastarski odmjereno i klasificirano, odnosno da njegov (ekonomski) prostor nije bio reguliran u skladu s izdašnim poreznim potrebama narasle države.²²⁵ Engel ne kaže da je Kanižu, Ruščicu, Vrbu, Donju Bebrinu i Poljance zatekao kao raštrkana sela, nego kao sela čiji sokaci „nisu uređeni pod konac“ (1971b, 561-565). Ona, dakle, imaju sokake, koje su vjerojatno formirala prethodnih godina, pa i desetljeća, u okolnostima porasle sigurnosti i naseljenosti. Upravo bi o datiranju i obilježjima tog pretpostavljenog prvotnog ili „organskog“ ušoravanja, možda nešto više mogle reći gore spomenute matične knjige. No, da sumiramo, osim u posebnim slučajevima, poput varoškog ili, donekle, svilajskog, teško da su kompletna sela alocirana u kratkom roku (pa i naseljavanje uz *Landstraße* je proces koji traje više od desetljeća). Naposljetku, ako se i radilo o kolibama od pletera, pokrivenih slamom, to su ipak bili nečiji domovi.²²⁶ Kao izraz pojedinih etapa stvaranja suvremene socioekološke paradigme, Panoniji svojstvena ruralna ulica formirala se postepeno, korak po korak.

Karta 23. Oprisavci, 1780. Ušoravanje „na zavoj“, uvjetovano savskim meandrom, svejedno je ušoravanje, jer ekonomski klasificira zemlju (HDA, f. 902, B.V.252)

Slika 17. Donjebibrinski „širok šor“ ili ušoravanje u punom smislu riječi (foto: L. J.). Inače, D. Bebrina dokaz je da već i jedno prerađivačko postrojenje (*Bebrinka*) može načiniti razliku u devastiranom krajoliku slavonske agrikulture: šor je D. Bebrine prekriven blatnjavim tragovima traktorskih guma, a zrak ispunjen intenzivim (za)dahom svinjogojstva (u smislu gore rečenog, usp. bilj. 252).

²²⁵ Primjerice, Engel Podvinje nalazi kao selo sokakâ neuređenih pod konac (1971b, 562). Toj konstataciji unatoč, ovo je mjesto, kao jedno od najznačajnijih u „ocjeditoj“ brodskoj Posavini, smješteno na glavnoj cesti, teško zamisliti kao skup uokolo raštrkanih kuća.

²²⁶ Evo ilustracije: govoreći o komunitetu Staroj Gradišci, Engel navodi da se njegovih pet povezanih naselja (G. Varoš, D. Varoš, Tvrđava, Gorica, Male Struge), kako koja kuća propada, polako seli duž nove prometnice iza tvrđave, prema unutrašnjosti (1972, 186).

7.3.5. Vojnograničarski *Sattelzeit* IV: intenziviranje agrikulture u globalnom kontekstu

Neovisno o povijesnom razdoblju, ključno pitanje vezano za Slavoniju, barem kad je o njenoj proizvodnoj osnovi riječ, jest ono o stanju poljoprivrede. U raspravi o njenom socioekološkom sistemu u drugoj polovici 18. st., otvara se pitanje mjere do koje je u tom razdoblju njegova društvena komponenta postala obilježena agrikulturnim praksama koje danas, u suvremenom dobu, smatramo samorazumljivima. Kaser primjećuje da, nakon što dugo vremena čak „ni porast gustoće naseljenosti pučanstva nije doveo do intenziviranja proizvodnje“, budući da metoda krčenja nije bila sankcionirana kroz oporezivanje dodatnih obradivih površina, izvori druge polovice 18. st. ipak ukazuju na to da se „povećanje proizvodnje krčenjem – te time širenjem zasijanih površina – polako zamjenjivalo intenziviranjem korištenjem tla“ (Kaser, 1997b, 66, 102). „Ova promjena metode bila je izazvana dvjema upravnim mjerama: prvo, zabranom daljnjeg krčenja šuma; drugo, uvođenjem zemljarine.“ S mjerama koje su na neki način trebale klasificirati i uravnotežiti kaotično zemljišno-imovinsko, a sâmmim time i privredno stanje slavonskog agrara, naslijeđeno iz prethodnih desetljeća (usp. 5.3.1.), krenulo se početkom 1750-ih.²²⁷ Prema Kaserovim uvidima (1997b, 102-103), nakon što su u vrijeme Sedmogodišnjeg rata, uslijed izbivanja muškaraca, znatne površine ponovno zarasle u šikaru, od sredine se 1760-ih do kraja 1780-ih odigrava posljednji veliki val krčenja u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini, u kojem su, primjerice, obradive površine Slavonske granice i više nego udvostručene, dosegašći preko 430 000 jutara (oko 248 000 ha). Još se brže krčilo na razini Brodske regimente, u kojoj su se obradive površine u periodu 1763.-1787. povećale 2,5 puta (s 56 795 na 141 565 jutara), osobito, čini se, na prostoru zapadnosrijemskih sela (Kaser, 1997b, 104).²²⁸

²²⁷ G. 1753. u Slavonskoj je granici uveden sustav potpore, redistributivni mehanizam kroz koji su bogate obitelji bez za vojnu službu raspoloživih muškaraca, bile dužne plaćati doprinos u korist obitelji s malo zemlje ili muškaraca, tj. onih koje su, nedostatku muškaraca unatoč, morale dati čovjeka za vojsku. Pritom je kao nulta situacija uzeta ova: obitelj s 15 jutara zemlje i tri radnosposobna muškarca nije mogla primiti, ali ni morala dati potporu. Njena je obračunska vrijednost bila 12 guldena (tzv. službeni konstitutivum). Obitelj pak, koja je, „procijenjena“ na, recimo, 10 guldena, ili dva muškarca, imala je pravo na potporu u iznosu trećine konstitutivuma, koju joj je osiguravao doprinos obitelji s, npr., 20 jutara zemlje, dužne platiti četiri guldena (trećinu konstitutivuma) (Kaser, 1997b, 81). Ovaj je mehanizam početkom 1770-ih zaživio od Karlovačke do Slavonske granice, ponešto modificiran, tj. izveden na način da je konstitutivum isplaćivan svim obiteljima koje su davale barem jednog vojnika (kao trošak njegove odsutnosti), dok je osiguravan kroz poreze na veličinu zemljišta (zemljarinu) te na odrasle muškarce (glavarinu), uslijed čega je stvorena „socijalna ravnoteža među krajiškim obiteljima. Bogate obitelji financirale su socijalnu potporu za siromašne obitelji, bogata regimentska područja plaćala su za potporu siromašnim područjima“, barem do oko 1800., od kada sve više poreznih prihoda biva zadržavano za račun financiranja vojnokrajiške uprave (detaljnije: Kaser, 1997b, 81-83).

²²⁸ U sljedećih se 45 godina iznos ovih površina neće povećati za više od 60-ak tisuća jutara (1831.: 495 995 jutara) (Kaser, 1997b, 105).

Tablica 18. Prosječna površina oranica po obitelji na području Brodske regimente 1751.-1831. (ha) ²²⁹							
	1702.	1751.	1772.	1785.	1804.	1812.	1831.
Ukupno oranica	10 716	33 867	43 298	50 895	53 442	56 496	56 870
Po obitelji	4-5²³⁰	6,94	8,18	9,32	8,97	8,51	8,74

Izvori: Kaser, 1997b, 105; Mažuran, 2005, 100-112 (za g. 1702.); Engel, 1972, 178, 181 (za g. 1785.)

Gornja nam tablica (prema: Kaser, 1997b, 105), na primjeru oranica Brodske pukovnije, ukazuje upravo na to da se nakon povećanja u spomenutim godinama, prema kraju stoljeća veličina zemljišnog posjeda stabilizira, odnosno da blago opada, dajući povoda pretpostavci da je povećanje prinosâ krčenjem zamijenjeno povećanjem prinosâ intenzifikacijom proizvodnje (Kaser, 1997b, 106). Realno je očitovanje ove pretpostavke, međutim, sve samo ne jednostavno. U prvom redu, 1780e su prvo od tri do četiri, doduše uvelike ratnih, desetljeća u kojima, uzmimo, Brodska regimenta (bez komunitetâ) bilježi blizu 20% manji broj stanovnikâ u odnosu na stanje sredinom 1770-ih (detaljna tablica u: Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 591).²³¹ Smanjenom stanovništvu, stoga, pod a): ili nije bio problem nastaviti reproducirati ekstenzivni agrarni model i u uvjetima zaustavljenog krčenja; ili se, pod b): stanovništvo dijelom možda čak i smanjilo upravo zbog toga što sputani ekstenzivni model nije uspjelo zamijeniti u dovoljnoj mjeri intenzivnijim (čime se, u konačnici, vraćamo natrag

²²⁹ Kako je poreznom reformom 1780-ih. institucionalizirano geometrijsko jutro od 1600 kv. hvati, hektare za zadnje četiri godine izračunali smo na temelju tog, „bečkog“ jutra, a ne onog od 2400 kv. hvati, prema kojem smo izračunali vrijednosti za 1751. i 1772. (usp.: bilj. 59; Kaser, 1997b, 84), odnosno, jutro od 2000 hvati, kao podloge izračuna za 1702.

²³⁰ Što se tiče izračuna za g. 1702.: u tablicu su kao oranične površine unesene sve one za koje izvor eksplicitno ne navodi da su puste ili plavljene. S potonjom kategorijom zemljišta, rubrika „ukupno oranica“ brojila bi 14 011 ha, što bi „po obitelji“ iznosilo 10,59 ha. Kako je, međutim, besmisleno pribrajati sezonski plavljene i(li) trajno zapuštene površine u korpus aktivne zemlje, vrijednost do koje se dolazi temeljem nominalno obrađivanih oranica, iznosi 7,53 ha/ob. Inače, oko 14 000 ha bi mogla biti površina svih oranica nominalno nezapuštenih i neplavljenih, na području buduće Brodske regimente (Sibinj/Brod-Rajevo Selo/kasnije Soljani) g. 1702. Kad se od tog broja oduzme veoma mali broj 1702. uopće nepopisanih oranica, te oko 2500 ha koje nismo unijeli ili zbog nemogućnosti da odredimo broj kuća u njihovim selima, ili zbog toga što pripadaju Brodu (oko 1500 ha), koji kao komunitet u kasnijim u tablici navedenim godinama ne bi smio biti popisan (1785. nije), dolazimo do ovih nešto manje od 11 000 ha, ili 7,53 ha/obitelji. No tu „rezanju“ nije kraj. Budući da popisi 1702. u selima s po 10 ili 15 kuća, oranične površine od više stotina jutara nerijetko svejedno ne označavaju kao trajno zapuštene, a one su takve, s obzirom na demografsko stanje, stanje stočnog fonda i sl., zasigurno morale biti, i vrijednost je od 7,53 realno bila manja, mi bismo rekli, barem za trećinu. Primjerice, na razini 13 sela prostora brodske Posavine, ona u to vrijeme iznosi 4,94 ha/kući. (usp. bilj 49, tj. Močaninovu procjenu od 1,25 ha obrađene zemlje po obitelji u brodskom distriktu 1698.).

²³¹ Čini se da je pritom Brodska pukovnija svojevrsna demografska anomalija u odnosu na cjelokupnu Hrvatsku i Slavonsku granicu ovog perioda. Prema F. Vrbaniću (1899, 36, 41), upravo je period 1785-1805 – čak i usprkos činjenici da se od 100 000 graničara poslanih u austrijske kontrarevolucionarne ratove 1790ih, njih 40 000 nije vratilo (Smičiklas, u: Vrbanić, 1899, 46) – najdulje demografski propulzivno razdoblje u povijesti Vojne granice.

na „a“ varijantu).²³² Činjenicu je, dakle, da parametar prosječne veličine posjeda, na razini 80 godina, upućuje na postojanje socioekološkog zaokreta u slavonskoj povijesti (usp. Kaser, 1997b, 107), potrebno uokviriti kompleksom izvjesnih „kvalitativnih“ fakata.

Nadovezujući se na 7.3.1., recimo i ovo: od nekog hipotetskog povijesnog procesa koji je bio započeo oko g. 1500., a praktično postao relevantnim 100 ili 150 godina kasnije, mnogo je problematičniji onaj proces, kojemu je, započetom, uzmimo, 1770-ih, do „prepoznatljivosti“ trebalo, pa neka i ne više od 50-ak godina. Krajem 18. st. tijekom globalne ili opće povijesti postaje nemjerljivo brži, dinamičniji, ali i jednosmjerniji, odnosno, u posljedici, neposrednije relevantan i za prostore koji su mu dotad na ovaj ili onaj način izmicali. Nekom sredovječnom graničaru iz, recimo, Šumeća početkom 19. st., baš ništa ne bi značila činjenica „da je akumulacija kapitala bogatih klasa u Britaniji u prve dvije generacije industrijske revolucije bila tako brza i toliko velika da su njihovi prihodi prerasli sve raspoložive mogućnosti potrošnje i investiranja“, te da je u to vrijeme „godišnji višak sredstava za investiranje procijenjen na oko 60 milijuna funti“ (Hobsbawm, 1987, 56). Ništa mu ne bi značila ni informacija da jednu od raspoloživih niša za potrošnju i investiranje zapadnoeuropskog kapitala, predstavlja i kreditiranje njegovih careva i kraljeva: krajem vladavine Josipa II., državni dug Habsburške Monarhije iznosi 363 milijuna forinti, da bi za Leopolda II. porastao na 390 milijuna. Ratovi 1790-ih podići će ga na 572 milijuna, uslijed čega Monarhija počinje izdavati i bankovne cedulje kao jamstveno sredstvo, nastojeći ih učiniti funkcionalnim ekvivalentom kovanog novca (Buczynski, 1997b, 220-222). Pa ipak je i krajem stoljeća graničar svog vola kupovao/prodavao po cijeni od 20 forinti, jednako kao i 1698. (usp. Mažuran, 1988, 513; Kaser, 1997b, 61-62), što samo govori o tome koliko je čak i ekstenzivno ustrojen prostor slavonske poljoprivrede u to vrijeme bio prazan.²³³ Neusporedivo veći broj volova – oko g. 1810. je svako kućanstvo Slavonske granice u prosjeku imalo 3 vola (točnije, 2,88, prema: Hietzinger, 1820, 24, 162; HDA, f. 430, kut. 47, 1808, R 1/13) – ipak im nije srušio cijenu.²³⁴ Kako i bi, kad i krajem 1810-ih, u kojima je uočljiv „priličan broj krupne stoke na području cijele Vojne granice“ (Hietzinger, 1820, 161), graničari i dalje oru na način

²³² Kako bilo, postojani se demografski oporavak u Brodskoj regimenti događa tek uoči 1820. g., pri čemu broj od 74 881 stanovnika iz g. 1776. neće biti premašen sve do 1844. (75 020).

²³³ Međutim, da i u Granicu novac postepeno prodire, lijepo se vidi kroz usporedno čitanje prvog i drugog izdanja *Satira*. Dok u tekstu iz 1762. tih motiva nema, u onom iz 1779. „Slavonke krčmare, mesare, pekare, mlinare ne smatraju nego „tatima“: „nije bolji od jednoga tata/Koji svoga iskernjeg prevari/Krivo teče/A za grieh nemari“ (Relković, 1857, 69-70). K tome, *Satir* u Slavoniji oko 1780. zatiče i sklonost kocki: „Moj muž bješe naučio prije/Lombre, triset i što vraga nije/Dok neraszu do posljednjeg novca/Sad u kući neimadem lonca“ (1857, 71).

²³⁴ Inače, g. je 1771., u Slavonskoj granici doneseno uputstvo o sprječavanju goveđe kuge. G. 1807. svaka regimenta i Šajkaški bataljon dobivaju veterinara (Čelap, 1972, 26).

svojih „djedova“, osmanskih podanika u 16. st. (usp. Moačanin, 2006, 52), i „očeva“, objekata Relkovićeve ironije sredinom 18. st.²³⁵ Četiri-pet orača iz četiriju kuća, koji su zajedno uspjeli upreći četiri ili pet pari neugojenih volova, kako bi, brazdu po brazdu, najčešće samo jednom godišnje, uoči sjetve, izorali svoje masne i plodne zemlje, ostaju lajtmotiv i u Hietzingerovo doba (1820, 24-25).

No ovdje su se Šumećanin i globalna historija morali suočiti. Točke su drugarskog, nerentabilnog oranja ili još izrazitije „moralno-ekonomske“ *moljbe*, usmjerene na društvenu reprodukciju zajednice više

Slika 18. Detalj s karte Ugarske, g. 1769., kao slika i prilika njenog prostora u 18. st.: rijeka, čobani i stoka na otvorenom, svi na okupu (karta u: HDA, f. 902, D.XIV.5).

nego na učinkovitost, bile dio mnoštva točaka na kojima su se interesi Monarhije kao države, ili barem njenih nositelja, sukobljavali s tradicionalnim praksama, interesima i normama heterogenog prostora habsburških zemalja (usp. Relković, 1762, 28-35).²³⁶ Izložena dinamiziranom kotaču povijesti, ili bolje reći, kapitala, država je trebala novac „odmah i sad.“ Ubrzane su reforme samo vanjski izraz toga. Nije čudno da je desetljeće Josipove vladavine (1780-1790) u sebi koncentriralo niz radikalnih mjera, od širenja osobnih, ekonomskih i vjerskih sloboda, do uvođenja privilegiranih staleža u korpus poreznih obveznika (Ingrao, 2000, 202-205). Impulsi su se svega ovoga prethodno bili razvlačili desetljećima, ako ne i stoljećima. Kao što je, međutim, znano, josefinizam je, neposredno, doživio fijasko. Umirući car piše svom nasljedniku i bratu: „Ja sam najnesretniji od živućih suvremenika... želim da te Bog očuva od ovakva položaja.“ (u: Lukinović, 1995, 275)

Donekle znakovita poruka. Čak ni najzaneseniji reformator u okviru starog poretka („tebi je poznata moja zanesenost“, navodi u istom pismu), nije mogao a da nad brata ne zazove božji blagoslov. Slično su funkcionirale i mjere unaprjeđenja agrara – modelom

²³⁵ „Drugo, opet kada vi orete/danas Jutra s' orat nemoete/Jerbo u vik kasno ustanete/josh kasnie volle po fattate/U pregnete po deset vollovah/ial more bit tolloko konyevah/Pak vas ide uz plug csetverica/iedan pluxi, tosu peterica/Vika stoy s' obbe strane pluga/tuie psovka, tu na volle tuxba...“ (Relković, 1762, 74) Obrati pažnju na stih „josh kasnie volle po fattate“, drugim riječima, „ne nalazite ih svezane u staji, nego uokolo“.

²³⁶ Relković, kao što je poznato, sve neekonomizirane, dokoličarske i sl. oblike ponašanja oštro kritizira, smatrajući ih – kao što se, uostalom, i danas običava smatrati dok se govori o tobožnjem „balkanskom“ ili „južnjačkom“ mentalitetu – „turskim skulama“.

proizvodnog kompromisa s društvom „starog režima“, općenito poznatim pod pojmom fiziokratizma (OE, II, 734), kontinentalne su monarhije krajem 18. st. (ponovno) nastojale realizirati privredni model koji će, koliko inovativan, toliko kompatibilan s tradicijama, omogućiti stabilnost u novim makroekonomskim okolnostima.²³⁷ U austrijskom je slučaju kompromisni model, držimo, na razini dva, eventualno tri desetljeća – „raspršenih“ negdje između 1790. i 1830. – u globalu i djelovao.²³⁸ Govoreći o prinosu žitarica u različitim europskim zemljama, Hietzinger (1820, 71-71) ističe da Austrija sa svojih 210 milijuna vagana (10,36 mil. t) gleda u leđa jedino šest puta većoj Rusiji (usp. Ingrao, 2000, 219).²³⁹ No čak i u to, (stjecajem okolnosti?), zlatno doba habsburškog poljodjelstva, ne može ne priznati: porast proizvodnje u Vojnoj granici (vidi niže) značajniji je time, što se ista u ostatku „austrijske monarhije“ u zadnjih 10-15 godina prilično smanjila (1820, 70).²⁴⁰ K tome će se i okolnosti s vremenom „raščarati“. Francuska će 1815. okončati ratove, dok će žitom deficitarna Engleska („seinen Bedarf nicht deckende England“) do 1830-ih vlastitom proizvodnjom pokriti 98% potreba za žitom svoga, u odnosu na 18. st., dva do tri puta naraslog stanovništva (Hobsbawm, 1987, 57-58).²⁴¹ Tako će s vremenom proces unaprjeđenja agrara Habsburške Monarhije postajati sve sramežljivijim, barem u usporedbi s procesom zapadnoeuropske agrarne revolucije, kao naličja one industrijske:

„Prvi je cilj agrarne revolucije bilo pretvaranje zemlje u robu. Trebalo je ukinuti neotuđivo naslijeđe i druge zabrane prodaje ili diobe zemlje... a zemljoposjednika izložiti zdravoj kazni bankrotstva ako je ekonomski nesposoban... Zemlje seoskih i gradskih općina, zajednička polja, ispaše, šume, itd. morale su postati pristupačne privatnom poduzetništvu... Bitna je potreba bilo i oslobađanje seljaka neekonomskih veza i dužnosti, što bi imalo dodatnu i presudnu prednost: slobodni nadničar, potaknut izgledima za veću zaradu, ili slobodni posjednik zakupac bit će, kako se vjerovalo, efikasniji proizvođač...“ (Hobsbawm, 1987, 137).²⁴²

²³⁷ Doduše, najpreciznije bi bilo reći da se „fiziokratska“, na agrarnu proizvodnju usmjerena ekonomsko-teorijska tendencija, od 1760-ih profilira i unutar sâmog austrijskog kameralizma (Ingrao, 2000, 181-182).

²³⁸ „Raspršenih“, kažemo, jer, privrednoj konjunkturi unatoč, teško nam je poimati, npr., ratne 1790e ili kraj 1800ih, kao prosperitetne godine Vojne Granice.

²³⁹ Doduše, iako je usvaja, Hietzinger i sâm napominje da je ova brojka potencijalno prenapuhana.

²⁴⁰ Zapravo porast proizvodnje hrane u Habsburškoj Monarhiji 18. st. nije pratio porast broja stanovnika: cijene kruha su, recimo, rasle, dok se potrošnja mesa smanjivala (Ingrao, 2000, 215).

²⁴¹ Agrarna je politika Habsburške Monarhije na dulji rok izgubila na dva plana: nedostatna društvena promjena zakočila je intenzifikaciju, a u globalnim okvirima gledano, nedostatan prostor i još više, ljudski resursi, zakočili su kvantifikaciju. Agrar je Zapadne Europe i SAD-a postao konkurentniji uslijed intenzifikacije i kvantifikacije, koja je konkurentnijim činila i Istok, tj. Rusiju (usp. Hietzinger, 1820, 5-6; Hobsbawm, 1987, 135-141). „Između redaka“ ovo kao da osjeća i Hietzinger koji, govoreći o vanjskotrgovinskim bilancama pojedinih država, na jednom mjestu (1820, 344) praktički kaže: „krvna slika“ naše ekonomije bliža je Portugalu, „staroj“ Poljskoj i Švedskoj, nego Americi ili Rusiji.

²⁴² Bilo bi krivo misliti da agrarna revolucija prethodi industrijskoj. Objema im prethode stanoviti preduvjeti i naznake. No one su simultane. Primjerice, čak i u Britaniji g. 1798., okružni državni uredi za poljoprivredu,

Razumljivo, preko nekih granica Monarhija i njena Granica naprosto nisu mogle, naporima unatoč.²⁴³ Unutar ovog okvira, modernizaciju agrara austrijske graničarske periferije u prvom redu shvaćamo ne kao intenzifikaciju, nego kao kvantifikacija, tj. punjenje potencijalno agrarnog prostora poljoprivrednom (ratarskom) djelatnošću kao takvom. U globalnom kontekstu koji će se ubrzo dramatično i definitivno promijeniti, bazični su se pomaci, ma koliko značajni ili efektni, teško mogli smatrati revolucijom.

Tablica 19. Broj plugova po kući u Slavonskoj granici/Brodskoj regimenti, 1808.-1828.²⁴⁴

1808.	1818.	1828./9.
0,5	0,41	0,47

posve „na liniji“ s Relkovićem ili von Taubeom, pišu: „Prirodno, posjedovanje jedne ili dviju krava, svinje, nekoliko gusaka, izdiže seljaka u vlastitim očima iznad njegove braće iz istog društvenog sloja... Tumarajući za stokom, on stječe naviku ljenčarenja... Svakodnevni rad postaje mu odvratn, averzija raste zbog lijenosti i, najzad, prodajom poluuhranjenog teleta ili svinje dobit će sredstva koja će lijenosti dodati neumjerenost. Ubrzo slijedi i prodaja krave, a njezin bijedni i razočarani vlasnik, ne želeći se ponovno prihvatiti svakodnevnog i redovnog posla koji mu je prije pružao sredstva za život... izvlači iz poreza za uboge pomoć na koju uopće nema prava“ (u: Hobsbawm, 1987, 135). Razlika je, jasno, u tome što su u britanskom slučaju interes države i interes kapitala bili jedno, pa je revolucija provedena efikasno i beskrupulozno.

²⁴³ *Osnovni krajiški zakoni* (1807), nastojeći pomiriti imovinsko-pravne aspekte kategorije graničara (kako ih vide u tom trenutku važeća *Krajiška prava* iz 1754./1769., usp.: Iveljić, 2011, 136) s onom građanina, „definirali su zemljišni posjed odnosno vojno leno 'kao nepromjenljivo, trajno, nasljedno uživalačko vlasništvo.' Uživalačko vlasništvo razlikovalo se od 'potpunog vlasništva' time što se u potpunom vlasništvu stjecalo pravo na supstancu stvari a pravo na uživanje te stvari stjecalo se u osobi.“ Dakle, vlasništvo „je podijeljeno te nepotpuno kako za vele vlasnika tako i za vlasnike uživatelje... Vele vlasnik (car/kralj) je mogao raspolagati zemljišnim posjedom ili samo uz privolu vlasnika uživatelja ili temeljem pravnih odredbi. Vojna se lena mogu stoga potpuno označiti i kao vlasništvo ograničeno obvezom vojne službe. Ograničeno vlasništvo i vojno leno su isto“ (Kaser, 1997b, 25).

²⁴⁴ Što se tiče kvalitetnije, (djelomično) metalne poljoprivredne opreme, situacija je početkom 19. st. – premda, npr., i krajem 1820-ih broj neokovanih kola u Brodskoj regimenti za više nego duplo nadmašuje broj okovanih – nedvojbeno bolja od 1770-ih, kad von Taube od gvožđa u Slavoniji, Srijemu, te uopće cijeloj Ugarskoj, ne nalazi ni „g“: kola su posve drvena, poneka sela nemaju čak ni jednu željeznu sjekiru (von Taube, 1998, 89; usp. Hietzinger, 1820, 25). Inače, za 1808. iznosimo broj plugova po kućanstvu Slavonske granice, prema: Hietzinger, 1820, 24; HDA, f. 430, kut. 47, R 1/13. Podaci za 1818. i 1828./9. tiču se samo Brodske regimente (Hietzinger, 1820, 24; Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 577, 584).

Tablica 20. Površine pod vinogradima i voćnjacima na području Brodske regimente, 1702.-1830. (ha)				
	1702.	1781.	1805.	1830.
Vinograda	157,6	1158	1500-1700 ²⁴⁵	910
Voćnjaka	-	3387	2600-2800	3454

Izvori: Mažuran, 2005, 100-112; Demian, 1809, II, 29-30; Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 585; Engel, 1972, 175-178.

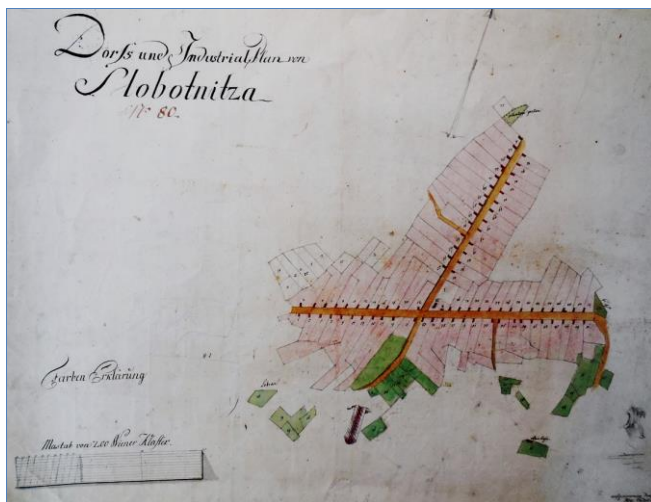
7.4. Agrikultura Slavonije na pragu modernog doba

7.4.1. Jozefinske zemljišne izmjere 1780-ih

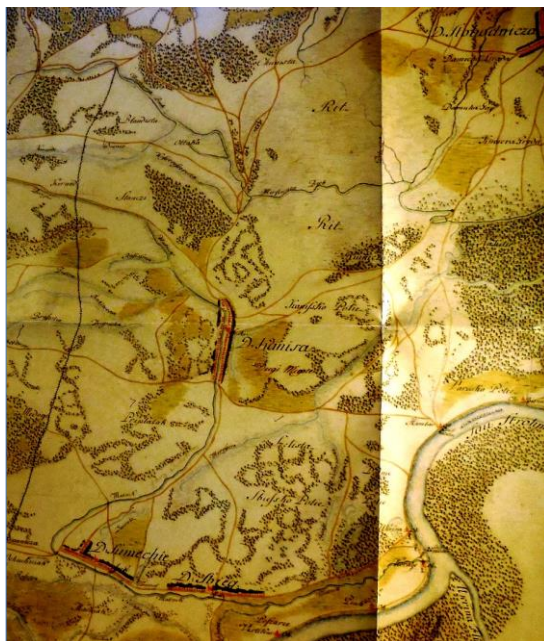
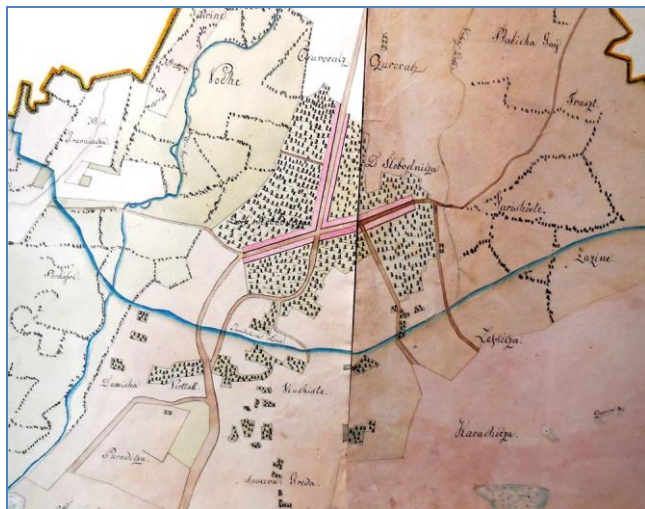
Tijekom 1780-ih sva su posavska, graničarska sela našla svoje mjesto na najsuvremenijim kartografskim prikazima onoga doba. Za razliku od g. 1698., u kojoj bi njihovi prostori, zamišljeni u vidu kartografskih projekcija onoga što bjehu popisali Komorini službenici, ostali gotovo posvemašnjom nepoznanicom, „suvremeno“ ih je doba do u tančine kartiralo. Engel, primjerice, pošto nabroji površine različitih tipova zemljišta u svakoj od slavonsko-srijemskih pukovnija (dvorišta i bašte, oranice, voćnjaci, ritovi, šume, vode, i dr.), podvlači crtu i konstatira: pukovski okrug taj i taj sadrži dakle toliko i toliko kvadratnih jutara i hvati (1972, 175-178). Na razini reprezentacije i naknadnog čitanja, ovo ostavlja dojam pedantne klasifikacije visoko antropiziranog prostora. Međutim, to je u biti bila pedantna klasifikacija relativno „divljeg“ prostora. Uzmimo samo prostor Brodske pukovnije g. 1781.: u tom času dvije trećine njene površine (oko 1282 km²) leže pod šumama, plavljenim zemljištem, ritovima, barama, pašnjacima (Engel, 1972, 178). Stoga, s odmakom gledajući, za vojne i katastarske jozefinske izmjere možemo reći, da su to u neku ruku bile ambiciozne projekcije budućnosti, u kojoj je sva zemlja trebala biti maksimalno i na transparentan način iskorištena. Iz momenta njihove „preuzetnosti“ (usp. kartu 27) proizlazi, međutim, i njihova

²⁴⁵ Francuski prijevod Demiana površine izražava mjerom *arpent*. Ova francuska *ancien régime* jedinica mogla je varirati između 35 i 50 ara (100 m²) (LPL, 90). Mi je ovdje preračunavamo prema njenoj najstandardnijoj varijanti, tzv. francuskom akru (jutru), koji u m² iznosi 5107,2 (usp. www.fr.wikipedia.org/wiki/Arpent, pristup: 17. VI. 2014.), iako nije neizgledno ni to da u konkretnom prijevodu 1 *arpent* figurira kao ekvivalent 1 bečkog jutara: npr., Demian (1809, II, 29) u svom francuskom prijevodu oranične površine Slavonske granice oko g. 1800. procjenjuje na 304 556 *arpents*, dok nam Kaser (1997b, 105), vezano za isti prostor, donosi podatak o 306 845 jutara oranica g. 1804. Kako bilo, Demian (1809, II, 30), površinu vinogradâ u Slavonskoj granici procjenjuje na 11 472 *arpents* (10 181 jutro), što je u odnosu na Engelove podatke za 1781. (7139 jutara) (Engel, 1972, 175-178), iznos veći za gotovo 3000 jutara. Gore unesena površina pod vinogradima i voćnjacima u Brodskoj regimenti g. 1805. zapravo je projekcija temeljena na postotku vinogradâ i voćnjakâ Brodske pukovnije u ukupnoj površini pod vinogradima/voćnjacima u Slavonskoj granici 1781. g. (28,18 %, odnosno, 52,37%).

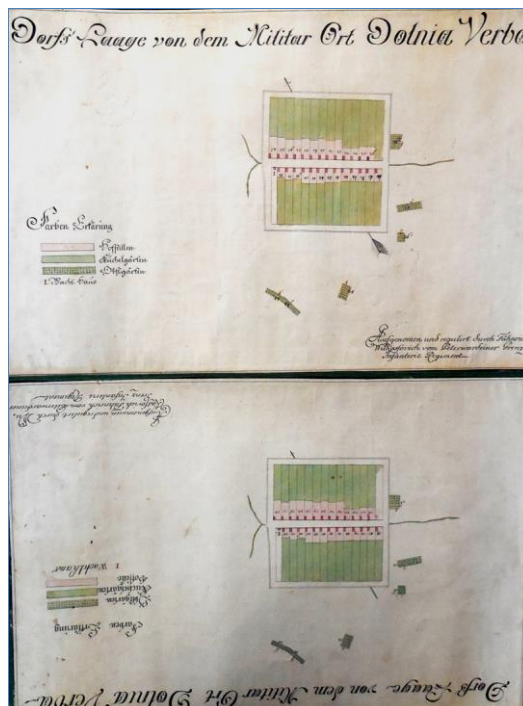
historijska vrijednost. Jozefinske izmjere, upravo zato što su sofisticirane reprezentacije koje od dominantno periodički kultiviranog prostora stvaraju sliku prostora kultiviranog intenzivno, u perspektivi funkcioniraju kao dugo nepremašeni modelski obrazac, prikladan za prostorno shvaćanje, u našem slučaju, brodske Posavine sve do suvremenog doba.

Karte 24, 25 i 26. Jedno vrijeme (1780.), a tri mjerila, kao izrazi triju implicitnih prostora. Na slici lijevo, „industrial Plan von Slobodnitza“ (HDA, f. 902, B.V.261): jedini nedvojbeno intenzivno i postojano antropizirani dio prostora sela jesu okućnice i voćnjaci, koji zauzimaju do oko 1 ha jasno definirane površine. Idući prema većim mjerilima, atribut „industrial“ iščezava, a nastupaju zemlje u carstvu višegodišnjeg ugara (usp. 6.6.2.), podložne poplavama (plava linija na karti dolje lijevo; HDA, f. 902, B.V.282), i sl. Ova se obilježja najjasnije ispoljavaju na kartama koje prikazuju prostore od više desetaka km² (dolje; HNTZ, I, sekc. 13), obilježenih barama i poljima zaraslim u šikare, johu i hrast, baš kao i početkom stoljeća (usp. 4.3.1., te: HNTZ, I, 182-185; HNTZ, II, 76, 81-85).

Karta 27. Dvije verzije katastarskog plana Donje Vrbe, g. 1780. (HDA, B.V.266). Budući da „identičnima“ postaju tek pošto ih „izokrenemo“ – drugim riječima, autor je očito krivo postavio projekciju, pa je morao crtati iznova – postavlja se pitanje: koja je prava? Slučaj kao da simbolički ilustrira proces proizvodnje prostora suvremene slavonske ravnice, koji u 18. st., lišen odgovarajućih društveno-orijentacijskih markera, uvelike kreće ni iz čega.

7.4.2. Slavonski agrar u vrijeme vojnograničarskih (austrijskih) „pet minuta slave“

Pišući o socioekološkom sistemu brodske Posavine prije g. 1700. (4.3.1-4.3.2.), iznijeli smo tezu da se u slučaju ovog dijela Slavonije ne može govoriti o tome da je on pod austrijsku vlast krajem 17. st. došao kao uvelike prirodni, tj. šumovit prostor. S tim u skladu, valovi krčenja u 18. stoljeću, zapravo su bili ponovni valovi krčenja, kojima su, u vrijeme proizvodne ekspanzije ekstenzivnog agrarnog modela, uklanjanje šikare i mlade šume, izrasle u prethodnom kontrakcijskom razdoblju (usp. Kaser, 1997b, 102-103). Budući da je proces intenzifikacije graničarske poljoprivrede tekao relativno sporo, ne treba čuditi što praksu tradicionalnog socioekološkog obrasca opisuju i izvori s kraja 19. st. Tako Lakić (1919, 155), suradnik *Zbornika za narodni život i običaje* iz Brodskog Varoša, kaže da šumu ili šikaru na bivšoj-budućoj oranici siječe samo jedan čovjek iz obitelji, koji kroz godinu „pomalo krči fat po fat, katkad i po neiskrčenom zasijavajući štogod.“ U toku idućih godina, iz zemlje se vadi korijenje, koje se iskoristi za ogrjev. Njiva se, dakle, nakon višegodišnjeg mirovanja, svrsi privodi postepeno i bez žurbe.²⁴⁶ Iako tip krčenja koji opisuje Lakić zasigurno nije od onih masovnijih, poduzimanih nakon većih demografskih kontrakcija sredinom 16., krajem 17., pa

²⁴⁶ Kaser na jednom mjestu (1997a, 151) navodi da je u Hrvatskoj krajini u 17. st., zemlja, pod uvjetom nevelike agrarne napućenosti, u stanju neobrađenosti (parlogu) ostavljena i po 10-15 godina.

dijelom i sredinom 18. stoljeća, on ipak ukazuje na to da je bitno obilježje posavskog i slavonskog agrara sve do suvremenog doba, iz ovog ili onog razloga prakticirano – ostavljanje zemlje da miruje, odnosno, na ugaru („die Brachfelder sind dort [u Granici] im strengsten Sinne r u h e n d e Äcker“, piše Hietzinger, u: 1820, 45). Prema podacima potonjeg (1820, 43), možemo konstatirati da je sredinom 1810-ih, na razini cijele Vojne granice, 43% (635 000 jutara) svih oranica ležalo na ugaru, pri čemu nije nevažno primijetiti da je taj postotak bio niži u istočnim, „intenzivnijim“, nego zapadnim, „ekstenzivnijim“, ili kako bi ih nazvalo moderno doba, pasivnim krajevima.²⁴⁷ S obzirom na to da radikalna preobrazba, a to znači i intenzifikacija socioekološkog sistema Vojne granice nisu dolazile u obzir, implementirani su mogli biti samo diskretniji inovacijski momenti: „Pri sadašnjem stanju poljodjelstva Vojne granice, (tro)poljni sistem, međutim, nije moguće odstraniti, stoga trenutno sva unaprjeđenja još uvijek moraju biti utemeljena u očuvanju tog sistema.“ (Hietzinger, 1820, 43).²⁴⁸

S tim u skladu funkcionirala je i praksa. Ako rast prinosâ žitarica koji u periodu 1800.-1820. bilježi Slavonska granica (1800.: 53 385 t; 1818.: 116 200 t), kao paradigmatički odsjek cijele Granice, nije temeljen, kako piše Hietzinger, na rodnosti perioda – priroda se tijekom tih godina i nije naročito iskazala – za pretpostaviti je da su povećane ljudske intervencije u agrar. Od njih, međutim, Hietzinger na istom mjestu ističe jedino povećanje površina „des urbaren Landes“ (1820, 68).²⁴⁹ Drugim riječima, prinosi su početkom 19. st. povećavani oslanjanjem na tradicionalnu metodu zasijavanja većih površina, ali uz izvode „moderne“ intervencije, poput raširenijeg prakticiranja stabilnije rodni, ozimih usjeva (održivijih uslijed podizanja nasipâ, op. L. J.) (Hietzinger, 1820, 47); promišljenijeg rasporeda kulturâ (npr., kukuruz i proso u aluvijalne nizine) (1820, 41), te općenito širenja pouzdanijih kulturâ poput kukuruza, nauštrb npr. sirka (1820, 60)...²⁵⁰ Tako je u periodu 1806.-1815. g., oko 20 000 kućanstava Slavonske granice, godišnje u prosjeku uzgajalo 93,73 vagana žitarica po kući, ili gotovo 4,63 tone (Hietzinger, 1820, 24, 68; HDA, f. 430, kut. 47, R 1/13). U usporedbi s prosječnom

²⁴⁷ U Karlovačkoj je granici iznosio 44,31 %, u Slavonskoj 36,15%, a u Banatskoj 28,87%. Najviši je, doduše, bio u Varaždinskoj granici (51,11%) (Hietzinger, 1820, 44).

²⁴⁸ „Bei dem dermaligen Zustande des Landbaues im Soldatenlande kann jedoch die Felderwirtschaft nie beseitigt werden, und alle Verbesserungen müssen zur Zeit noch auf die Erhaltung eines Wirtschaftssystem gegründet seyn...“

²⁴⁹ Na razini su cijele Granice (bez Transilvanije) prinosi rasli s oko 155 900 t g. 1800., na 384 300 t g. 1818. (Hietzinger, 1820, 67). Inače, tonažu dobivamo preračunavanjem požunskog mjerova/vagana (die *Metze*) (62,5 l) (www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63624, pristup: 1. VI. 2014.) u kilograme, pri čemu u obzir uzimamo prosječnu gustoću žita po dm³ (l) – 0,79 kg (<http://www.aqua-calc.com/page/density-table/substance/grain-blank-wheat>, pristup: 1. VI. 2014.). Jedan će vagan, dakle, imati masu od 49,37 kg.

²⁵⁰ Graničarski je agrar, ironično, stabilizirala kultura koju je prosvjetitelj Relković promatrao kao barbarsku baštinu: „To Soliman, došav iznenada... Za podrug vjek Slavonijom vlada/I naseli Turke iz Azije/koji ništa, neg kukuruz sije“ (Relković, 1857, 33). Do sredine je 19. st. „Solimanov“ kukuruz zagospodario svim dijelovima Vojne granice (Kaser, 1997b, 117).

cjelokupnom proizvodnjom hrane na području kadiluka Cernik, Brod, Nijemci, Mitrovica i Petrovaradin dvjestotinjak godina ranije – minimalno 1300 kg/kućanstvu (usp. Moaćanin, 2006, 62; bilj. 39) – ali i u usporedbi s proizvodnjom hrane početkom 18. st., upečatljiv napredak!²⁵¹ S druge strane, prosječni prinos žitarica (pšenica, raž, ječam, zob, kukuruz) u Slavonskoj granici s početka 19. st. (1806-1818), iznoseći 10,41 vagana/jutru (usp. Hietzinger, 1820, 48, 51-56), tj. 893 kg/ha, u odnosu na projekcije žitnih prinosa iz prve trećine 18. stoljeća (oko 740 kg/ha, usp. bilj. 104), veći je za oko 20%, što nam se, s obzirom na stopu porasta ukupne proizvodnje žitarica, ne čini toliko izrazitim. No zato je itekako uklopivo u sliku ekstenzivne poljoprivrede poduprte kompatibilnim si, pa stoga i efektivnim intenzifikacijsko-racionalizacijskim mjerama. Radilo se, ukratko, o očiglednom napretku, ali u okviru tradicionalnih agrikulturnih zakonitosti, uslijed čega je i dalje bilo moguće da Slavoniju, npr. 1815.-1817. – doduše, kao i velik dio kontinenta (Hobsbawm, 1987, 153) – pogodi glad (usp. 6.4.2.):

„Ovaj je mjesec bio veoma vlažan i kišovit“, piše brodska *Kronika* (II, 211) u srpnju 1815., „te je spriječio mnoge ljude u košnji sijena i berbi zasijanih plodova... Sava se dvaput razlila, zagadila livade i usjeve te upropastila zasijana polja. Narod je Gospodinu vapio da ga oslobodi toga biča, no svoj život nije popravio. Očajan je tumarao i međusobno mrmljao: 'Što nam je činiti, hrane nećemo imati niti za božićne blagdane, jer je sve uništila voda?' Takvo je vrijeme naslijedio kolovoz“, u kojem se „jedva petnaest dana, od mladoga do punoga mjeseca zadržalo suho vrijeme, pa su mnogi ljudi počeli kositi, žeti i sakupljati šljive, ne obavivši vršidbu, koju nisu mogli načiniti do studenoga zbog velikih kiša, koje su, kao i u srpnju, nanijele velike štete vinogradima. Stoga je u narodu proizašla druga tužbalica: 'Hrane nemamo, a nećemo imati niti vina. Tko će nam dati pomoć za uzdržavanje života?’“

Agrikulturi koja je o vremenskim (ne)prilikama ovisila do mjere da su ove, među inim, kalendar radova u polju činile veoma relativnom stvari – Posavina je žela u lipnju i srpnju, ali i u kolovozu, listopadu i studenom, jednako kao što je sijala ne samo u ožujku, travnju ili listopadu, nego i u siječnju, lipnju ili kolovozu (*Kronika*, II, 79, 95, 221, 225, 269, 273) – nije bilo teško zapasti u limb nerodice i gladi (usp. Petrović, 1978, 167). G. 1816., u kolovozu započeta žetva, bila je „škrta zrnom i puna nedostataka, kukolja i pljeve, „toliko, da su jedva dva križa davala jedan požunski vagan zrna.“ Slab urod automatski je poremetio i sjetvu 1817., kojoj je nedostajalo sjemenja (*Kronika*, II, 219, 221).

²⁵¹ Primjerice, početkom 18. stoljeća, između godina 1707. i 1712., prosječni je prinos žitarica po kućanstvu osječkog okruga iznosio oko 1280 kg (Vrbanus, 2012b, 71).

Rast slavonskog agrara oko g 1800. generiraju ponajprije kvantitativne metode. Rasli su stanovništvo, stočni fond, oranične površine. Međutim su prakse, navike, naposljetku, i zadanosti i ograničenja socioekonomskog okvira, u velikoj mjeri ostajale istima. Kvantitetu kakvu je moglo generirati graničarsko društvo kraja 18-og i početka 19. stoljeća – mada višestruko potentniju od agrikulturnih i socioekoloških kvantifikacija prije 1760-ih – plodne su i prostrane zemlje poput Slavonije i Srijema i dalje s lakoćom upijale, onemogućavajući joj da se koncentrira i pretoči u kvalitetu. To, uostalom, nije ni čudno. Prva su desetljeća 19. stoljeća, na razini kontinenta, doba u kojem je onaj ogromni investicijski višak iz prvog vala industrijske revolucije, posredstvom željeznice i teške industrije tek trebao stvoriti povezano međunarodno tržište (Hobsbawm, 1987, 147).²⁵² Sve do 1840-ih, većina je Europe „plesala“ u ritmu dobrih i loših žetvi, a ne konjunkturâ i recesijâ (Hobsbawm, 1987, 147-150). Ipak, za Austrijsko su Carstvo upravo te godine bile „doba sreće“, pošteđeno prisutstva vidljivih prijetnji, a lišeno svijesti o onim nevidljivima (usp. Ingrao, 2000, 243, te bilj. 202). Da se radilo o carstvu koje je, mogli bismo reći, u biti trčalo u mjestu (barem što se tiče njegovih rubnih dijelova), iz perspektive slavonske povijesti možda najbolje svjedoče pisci koje su dijelila desetljeća – Relković, von Taube, Engel, Demian, Hietzinger – a koji su stanje u Slavoniji i Srijemu, u osnovi redom opisivali kao da su ih bili obilazili zajedno, „smijehom kroz suze“ kimajući von Taubeovoj doskočici da ta zemlja „kao da je tek pre 20 godina izvučena iz haosa i stvorena...“ (1998, 16).

²⁵² Utoliko se, pogotovo iz današnje perspektive, u neku ruku čak i čini da je vojna država u materijalnim okolnostima početka 19. st., na agrikulturnom planu Slavonske granice zapravo učinila sve što se učiniti dalo. Jer zar se danas, kad (intenzivnu) poljoprivredu omogućuje ponajprije tehnologija, a ne stanovništvo – ni najnapučenija Slavonija početkom 19. st. ne bi mogla obraditi površine i ostvariti prinose koje danas ostvaruje ista, isključimo li gradove, demografski ne odveć snažnija (usp. tablicu 8, kao i tablice u: Iveljić, 2011, 17, 20) – umjesto realizacije intenzivnog agrarno-proizvodnog modela, ne događa upravo suprotno – poljoprivredni je sustav sve dezintegriraniji, a poljoprivreda kao takva, u Slavoniji, umjesto nosive privredne grane, postaje autarkičnim „izlazom u nuždi“ masovno nezaposlenog stanovništva (Matišić, 2014, 46-48, 66)?

Tablica 21. Stanje slavonsko-posavskog agrara prema piscima druge polovice 18./početka 19. st.	
Relković I, 1760.	
Ratarstvo	<p>„Svaki texak u kraljevstvu drugom/onse vlada drugachie plugom/Jer za mlogo on nishta ne mari/neg shto ima/on bash timari/Dok poxanye, taki vozi gyubre/zatosumu uvik zemlye dobre/J skoroiu svakog litta ore/zato lashnye y orati more/Ali tvoia zemlya nevalyade/ier gyubreta na nyoj neimade/Ti gyubreta odvishie imadesh/alse shnyme posluxit neznadesh/Neg onako zalludu istrune/u nyeg shtalla do pollak zaronne“²⁵³ (...) „Da ti samo znadesh pogoditi, kakvim xitom onache roditti/J da siesh u vrime podobno/Jati kaxem, viruimi slobodno/Da bi ona dobro urodilla“ (1762, 80-82)</p> <p>„Toie druxe shto kazani peku/pakshnyh lyudi bash nishta nesteku./Jer on hranu upolyu ostavi/a kod kuche kotao nastavy (...),xittommu [mu] sve stoy u polyu/oko nyegse eno svinye kolyu“ (1762, 73-74)</p>
Stočarstvo	<p>„kad ti derxish Sedam osam Kravah/to ie inomcse Sve istina prava/Al u zimi da tribuiesh lika/ne bi nashao ti u kuchi mlika/Kako hochesh dati mlika dade, kadiu nitko timarit neznade/Negioi metnesh sina u Shlivyku/Jachu tebi sad kazat priliku/Pak i ono preko serdca xdere, ier po legy, snig y kisha dere“ (1762, 71-74).</p> <p>„Bishe csovik dol u posavini/bash u vashoy zemly slavony./Pokrai save u iednomu sellu/on imashe, y xenu vesellu/Jednocs ode da kossi livadu/kako lyudi imaiu navadu...“ (1762, 43) (usp. sliku 5)</p>
Šumarstvo	„Pustu shumu zallud pokvariste/y na vatru kodkuche sloxiste/Shto u zimi ti Dervah navozish/pollovicu da u fati sloxish/Mogaobi za novce prodatti/y Sercsali penxere kupiti“ (1762, 71)
Voćarstvo, vinogradarstvo	Šljivarstvo
„Industrijske“ kulture	Duhan, za kućnu upotrebu (1762, 20-21)
von Taube, 1775.	
Ratarstvo	<p>„Zemljoradnik ne mora ovde da se muči onako kao u Nemačkoj... masno mu zemljište neobično izdašno uzvraća njegov maleni trud.“ (1998, 41)</p> <p>u Srijemu je navodno naišao na stabljike kukuruza s po pet klipova (?) (1998, 43)</p> <p>„Obična se pšenica ne gaji mnogo drukčije nego u Nemačkoj, sem što seljaci ne dubre zemlju“ (1998, 44)</p> <p>Nema gnojenja, nema ugara²⁵⁴, žito se ostavlja u snopovima na polju, gdje često proklje ili ga pojedu životinje; vrši se stokom: slama se izgazi, pa nije za hranu (stoga se stoka hrani neizmračenom!); njemačko mlatilo, koje se po zapovijedi moralo uvesti, „nisam nigde video“ (1998, 42)</p>
	„glavno zanimanje Ilira u Slavoniji, Srbiji, Bosni, Hrvatskoj itd., koji kao svi surovi narodi vole lepi pastirski život više od svakog drugog“ (1998, 34)

²⁵³ Stih „U nyeg stalla do pollak zaronne“ ilustrira problem oslanjanja na narativne i, još više, poetske izvore, kao indikatore stanja realne privrede. Motiv štale, koji na drugim mjestima odbacuje kao nepostojeći, autor u danoj slici koristi kao sredstvo konstrukcije motiva nemarnog odnosa prema gnojenju zemlje. Ali onda posredno ispada da nije baš da Slavonci oko 1760. uopće ne drže stoku u staji. Uostalom, još nas popis iz 1725. izvještava o tome da Posavci s lijeve obale na desnoj strani drže salaše i štale (Bodenstein, 1907, 182). Uglavnom, štošta se može doznati iz *Satira*, ali je to u osnovi ipak literarni tekst, usmjeren na konstruiranje slike zaostale Slavonije koju treba prosvjetliti, a ne tekst usmjeren na pružanje nedvosmislenih, egzaktnih informacija o onom što nas ovdje zanima.

²⁵⁴ Očito nema potrebe za njim kao metodom, jer se vjerojatno primjenjuje scenarij iz bilj. 245, što je, naravno, iskaz poljoprivrede još ekstenzivnije od one tropoljne.

Stočarstvo	<p>„Stoka i svinje... ni zimi ni leti, ni danju ni noću ne gone se u štale; jer ih nema i jer lenost i siromaštvo naroda ne dopušta da se štale grade. Volovi su dragoceni...“ (1998, 31)</p> <p>Ovčarstvo je u Slavoniji primitivno, prevladava „vlaška“, nekvalitetna ovca; u Srijemu bolje, ima stadâ i od 1000 ovaca (1998, 38)</p> <p>„Neshvatljivo je da se na veliku korist koja proističe od maslaca i sira, i koja u Holandiji, Irskoj, Švajcarskoj itd. obogaćuje zemljoposjednika, u Slavoniji ne obraća uopšte nikakva pažnja.“ (1998, 36)</p>
Šumarstvo	<p>Uz izuzetak Srema i nekih krajeva Slavonije, „sve ostalo je jedna ogromna skoro neprekidna <i>hrastova šuma</i> u kojoj se vrlo često može naći odlična građa za brodogradnju. Hrastovi su neobično lepo i vitko izrasli, i imaju vrlo zdravo stablo. (...) Putnik ne može da se ne ljuti kad gleda neopisanu količinu najlepših stabala kako u šumama leže na zemlji i trunu. Koliko bi se potaše ovde moglo dobiti i koliko gvožđa?“ (1998, 21)</p>
Voćarstvo, vinogradarstvo, povrtlarstvo	<p>Mnogo šljiva, „na čije se prostrane ograđene šume nailazi na sve strane. Podstrek ovoj neobičnoj vrednosti jeste što se od ploda rečenoga voća peče esencija koja je pod imenom rakija ili šljivovica svakodnevno i najomiljenije piće Ilira u turskim i mađarskim zemljama. Kad seljak ima đubreta, on ga ne vozi na njivu, nego u šljivik, da bi dobio više rakije.“ (1998, 20) (usp. stanje voćarstva u Posavini oko 1730., u: 5.3.3)</p> <p>„Bijeloga duda ima iznenađujuće mnogo, a ne oskudijeva se ni u smokvama i bademima, kao ni vinogradima uzduž i poprijeko pobrđa“ (1998, 21)²⁵⁵</p> <p>vina su bolja od svih njemačkih, samo „vrlo jaka i žestoka“ (1998, 44)</p>
„Industrijske“ kulture	<p>Svilarstvo, prisutno od 1761, se „za kratko vreme silno raširilo. Gajiti svilenu bubu nije nikakav težak posao, mogu ga obavljati žene i deca, a ne traje ni 2 meseca“ (osim toga ga potiču subvencije, poduke o uzgoju, dijeljenje mladica i „bubinog semena“) (1998, 31)²⁵⁶</p> <p>lan je „rđav“, za vlastitu potrošnju; ima nešto duhana (1998, 44)</p>
Relković II, 1780.	
Ratarstvo	<p>„Čovjek nezna došaste godine/Biti žita ili hrane ine/Nastoj dakle da sastaviš hranu/Da u kući neimaš mehanu/Nek zateče i staroga žita/nisu uvijek sva jednaka lita“ (1857, 162)</p>
Stočarstvo	<p>„Svinje tolike imate/Od kih hasne tolike nejmate/Jer vam polje širom porovaju/Marve pašu tako izkopaju/Da neima krava gdje zagristi/Nit se trave do sita najisti/A u zimi pojedu vam žito/Pa kad bude i nastane lito/I kad valja da se izprodaju/Onda one širom pocerčaju./Što će mlogo, gdje neima žira/I gdje čovjek svoju hranu dira/Što je fajda što svinje namiče/Kada hranu iz žitnice smiče.“ (1857, 105)</p>
Stočarstvo	<p>„Hatove nam iz Beča poslaše/I badjavad prez novacah daše/Da mi od njih felu dobavimo/I s dobrim se konji sastavimo/Sad ću moći skupo konja dati/I od njega kuću pomagati“ (1857, 116)</p>

²⁵⁵ U smislu 6.3.2. rečeno, kako pojmiti uzgoj badema i smokava u Slavoniji i Srijemu 18. stoljeća, u kontekstu konvencionalne teze o „malom ledenom dobu“?

²⁵⁶ Jedna je od svilana na području Vojne granice g. 1777. podignuta u Podvinju (usp. Engel, 1971b, 562). No, primjerice, graničarsko svilarstvo krajem je 1820-ih u Brodskoj pukovnji svedeno na svega 9 hektara dudinjaka (u: Orban-Kljajić, Kljajić, 2003, 587). Kao jedna od protoindustrijskih grana čiji razvoj ne bi gušio proizvodnju u jezgri Monarhije, svilarstvo je u Granici snažno poticano. Primjerice, g. 1807. Slavonijom je „patroliralo“ 67 nadzornika kvalitete svilarstva (Hietzinger, 1820, 205). Detaljno o dinamici svilarstva u Granici, koja se između 1780ih i 1810ih kretala između 30-60 t 1780ih i 1810ih, do preko 100 t godišnje proizvodnje svile oko 1800., u: Hietzinger, 1820, 208-209.

	„Još ovnovce od Macedonije/il od one zemlje koje dolnje/Dobili smo za uploditi ovce/Ali nismo za njih dali novce/Sad ću vunu ovčju poboljšati/Jere će mi finija postati/Pak ju mogu skuplje prodati/Jali sukno doma dat otkati“ (1857, 119)
Šumarstvo	Usp. bilj 56
„Industrijske“ kulture	„Dojde Karlo njekeji Solenka/iz Latinske, il je iz daleka/Pak donese svilene bagude/Nek i kod nas svagdje svile bude“ (1857, 116)
Ostalo	„Komediya ili ti vesela prikaza naravi“: „On [Slavonac] čuje ornice na plugovih i kolesa pod kolih škripati, od kandijah šikare pucati, kose od klepanja zvečati, od brusenja cičati, srpove kroz žito šušcati, ovčare u dipie svirati...“ (1857, 170-171)
Engel, 1785.	
Ratarstvo	<p>"Inače Slavonija ima plodno tle, dobro razvijeno ratarstvo, sočne livade, mnogo pašnjaka podesnih za stočarstvo, i gotovo skroz lepe i veoma velike šume." (1971a, 296)</p> <p>"Poljoprivreda u Slavoniji još je uopšte sasvim neusavršena; ako izuzmemo nekoliko vlastelinskih polja i šljivike: zemlja se čak nikad i ne đubri. Pre svega bi Slavonce trebalo nagnati na podizanje urednih ambara bar u krajevima gde nema oskudice u drvetu, i na gajenje najčistije pšenice, pa da u zemlji ostane novac koji se za nju prelijeva u temišvarski Banat." (1971a, 296)</p> <p>„Zemljišta što se nalaze u ravnici... ona su isto tako dobra, ali pritom jara i tvrda tla, prema tome za beričetnu žetvu zahtevaju vlažnu godinu, ili padaline. U tom slučaju graničar može bez štete po svoje sopstvene potrebe da proda znatan deo svoje žetve ad extra. Nasuprot tome potrebuje graničar – vojnik prilikom poplave, kakva se desila godine 1784. i 1785. znatan predujam iz proventnog fonda, kako bi mogao da nabavi potrebne plodove.“ (1972, 173)²⁵⁷</p> <p>U Jelas-polju i pripadajućem pobrđu, koje nije plavljeno, ali ima lošu, „belu zemlju“, je zbog učestalih poplava, „veoma mali broj stanovnika u stanju da požnje dovoljno pšenice za svoje potrebe u toku cele godine, nego je štaviše, primoran da je kupi za gotov novac, prodajući svoje vino i rakiju koje peče u planini. (...) Zemljišta izložena poplavi daju doduše, u godinama kad povodanj ne uzme suviše maha, obilnu berbu kukuruza, ali to zadovoljstvo nije često.“ (1972, 176)</p> <p>„Kad bi zemljišta u Brodskoj pukovniji bila propisno nadubrena i negovana, mogle bi se računati samo dve vrste: dobra i osrednja. U ovu drugu spadaju peskovita zemljišta kod potpukovničkog bataljona, a u prvu sav ostali pukovski okrug (...) Uzevši u celini, zemljišta, doduše, ne nedostaje; ali zavisi nadasve od volje i marljivosti graničara, zatim i od delatnosti kantonskih oficira, hoće li ta zemljišta obraditi kako valja, a ne ostaviti priličan broj godinama neobrađen, puštajući da se sasvim zaparaloži. Ako se to odstrani, graničari ovog puka imaće dovoljno zemljišta; inače pak će većini nedostajati“ (1972, 177)</p>
Stočarstvo	<p>"Ako se pod izrazom stočarstvo podrazumeva ona radišna marljivost koju zemljoradnik treba da uloži u bolje rasplodjavanje i iskorišćavanje svoje stoke, onda se ono u Slavoniji, bar među seljacima, uopšte ne može da nađe. Osim volova namenjenih za vuču, ostala stoka ostaje gotovo cele godine napolju i mora sama da nalazi sebi hrane. (...) Čekinjari u Slavoniji većinom veoma dobro napreduju, ne što bi se zemljoradnik, nego zato što se priroda više brine za njih, i ogromne šume pružaju svinjama prilike da se same tove žirom hrasta i bukve. Isto je stanje u gajenju konja i ovaca uopšte." (1971a, 315)</p> <p>"Svuda se viđaju mnoga i velika stada ovaca" (1971a, 299)</p>
Stočarstvo	Poneka sela – u brodskoj Posavini to su Podvinje i Ruščica – imaju konjušnice za ždrijepce ili pastuhe (npr., u Ruščici za ždrijepce, u Podvinju za pastuhe) (1971b, 562-563)

²⁵⁷ Sudeći prema ovome, graničarsko je ratarstvo bilo jedna velika „kvaka 22“: rodnoj su godini trebale padaline s kojima su, međutim, dolazile i poplave (usp. obilježja 1740. godine, u: 6.3.2.).

	Ukupno „ograđenih ergela“, Gradiška: 146 ha; Brodska: 165 ha; Petrovaradinska: 360 ha (1972, 175-179)
Šumarstvo	<p>Oko g. 1770., pri svakoj od pukovnija postavljeni jedan šumar, dva lugara, četiri šumarska kaplara te četiri pomoćna radnika (1971b, 532)</p> <p>Vrste: hrast, crnica ili cer, brest, jasen, bukva (crvena, bijelala, krstasta), javor, topola, joha, jasika, breza, (bijela) vrba, divlja kruška, jabuka, lijeska</p> <p>Vjetrom oborena stabla procjenjuje na 100 000 hvati, ne računajući osušeno i drveće bez kore; to je u novcu „ogromna suma“, dok istodobno srijemski komuniteti i naselja oskudijevaju drvom, pa „stoga mnoge pare za tu robu prelaze u Tursku“, suhalje i trulo drveće sprječava razvoj izdanaka, pa šumu pretvara u „bezobličnu guštaru“</p> <p>Granici bi proizvodnja potaše mogla donijeti i do 40 000 forinti godišnje, te pružiti „novu priliku za poslove i poznanstva s mnogostranim trgovcima.“ (1972, 179-180)</p>
Voćarstvo, vinogradarstvo, povrtlarstvo	<p>"Gotovo sva niža brda i brežuljci zasađeni su vinovom lozom. (...) Rastu i smokve, bademi i slično drveće, i nose plodove, a da ni zimi nije potrebna izvanredna nega kao u Nemačkoj." (1971a, 300)</p> <p>Ukupno vinogradâ: Gradiška: 1412 ha, Brodska: 1158 ha, Petrovaradinska: 1538 ha (1972, 175-179)</p>
„Industrijske“ kulture	Usp. bilj 256
Demian, 1805.	
Ratarstvo	<p>„Zemlja kojoj se ne dâ ni malo počinka, s vremenom se, uslijed stalne reprodukcije, mora iscrpiti, budući da stanovništvo ni na koji način ne pospješuje njenu obnovu, nego je, za razliku od stanovništva u drugim zemljama, prepušta prirodi“ (1809, II, 6)</p> <p>„Slavonija je za uzgoj svih vrsta žitarica najplodnija zemlja austrijske monarhije. Ondje se s najvećim uspjehom uzgajaju pšenica, kukuruz, raž, proso, ječam i zob“ (1809, II, 32)²⁵⁸</p> <p>Vršidbu obavlja stoka, jer bi upotreba mlatila iziskivala ljudski rad (1809, II, 32)</p> <p>Ne postoje žitnice; urod se ostavlja u snopovima na polju, na dohvat životinjama, insektima i vlazi; ondje ostaje sve do proljeća, jer zimske kiše sprječavaju da ga se pokupi i ovrši: „katkad se može vidjeti snoplje posve zeleno, kao da ga je prekrila tratina“ (1809, II, 32)</p> <p>„U cjelini gledano, agrikultura je u Slavoniji još uvijek jako zanemarena, te seljak u pravilu ne sije žita više no što mu je potrebno za godišnju potrošnju; u slučaju obilne žetve, iskoristi se za prihranu stoke, ili se pak razbaca bez ikakve koristi. (...) Graničari ne prodaju trunke žita, ali čuvaju višak za godine nerodice, ili ga iskoriste za prihranu svinja koje prodaju“ (1809, II, 33)</p>
Stočarstvo	<p>Tov stoke ne postoji; štoviša, pažnja mu se ne posvećuje do te mjere, da u Srijemu ljudi vjeruju da je tov škodljiv uzgoju žita (1809, II, 51)</p> <p>Za stoku je veoma štetno nepostojanje staja (1809, II, 40)</p>

²⁵⁸ „Le Slavonie est le pays le plus fertile de la monarchie autrichienne en toutes sortes de blés. On y cultive avec le plus grand succès le froment, le maïs, le seigle, le millet, l'orge et l'avoine.“ Francuski je prijevod, kao što vidimo, formuliran kao tvrdnja, iako se nama čini da bi ono što je „pjesnik htio reći“ preciznije bilo izrečeno kondicionalom: „Ondje bi se s najvećim uspjehom mogli uzgajati...”

	Na žirenje se u Slavonsku granicu pretjeravaju i srbijanske te bosanske svinje (1809, II, 43)
Šumarstvo	„Slavonija je drvom najbogatija austrijska pokrajina, jer je njime pokriven najveći dio njene površine; no, s iznimkom Vojne granice („cordon militaire“) koja je, prema svim pokazateljima, najmudrije vođeni dio kraljevstva, pitanje eksploatacije i očuvanja šuma još uvijek nije regulirano ni na koji način“ (1809, II, 39)
Voćarstvo, vinogradarstvo, povrtlarstvo	Blaga klima nalik talijanskoj idealna je za sve vrste voća i povrća, međutim se, uslijed nemara stanovništva, „gotovo posvuda mogu naći jedino crveni i bijeli luk, krastavci, dinje, tikve i kupus“ (1809, II, 14-15) Proizvodi se rakija (<i>slévowitza</i>), odlične kvalitete, bolja za punč od indijskog <i>araka</i> (1809, II, 35)
„Industrijske“ kulture	„Graničari, mnogo poduzetniji nego ostalo stanovništvo u Slavoniji, također prikupe i najveću količinu svile“ (1809, II, 46). G. 1803. u tri je slavonske regimente bilo 268 884 dudinjaka (1809, II, 35)
Ostalo	Lisice, kune, ptice grabljivice i sl. onemogućavaju veći uzgoj peradi (1809, II, 17)
Hietzinger, 1815.	
Ratarstvo	Slavonski graničari rotiraju oranice na način: ozima sjetva-jara sjetva-ugar. Kukuruz siju uvijek na istom zemljištu, bez ugara, a proso ondje gdje je prethodno bila livada (1820, 42-44) ²⁵⁹ Međutim, ozima sjetva često kasni zbog kiše, jara pak zbog kiša, izlivanja voda, ljudskog nemara i toga što stoka, oslabljena zimom, ne može odmah početi orati (1820, 36, 32) Staje su u Varaždinskoj i Slavonskoj granici češće i kvalitetnije nego u Karlovačkoj i Banskoj (1820, 150); g. 1818. Gradiška je pukovnija imala 1614 štagalja i 3203 hambara, a Brodska 2423 štaglja te 3760 hambara. Žito se pohranjuje na tavan ili u hambare, no često se pospremi kamo i stoka, pa ga potonja onda uništi (1820, 35) U pokrivene rupe u zemlji odlaže se krumpir, „dragocjeni gomolj, koji prehranjuje milijune ljudi i životinja“, a „u Granici je poznat tek nekoliko desetljeća.“ Sistemski potican, zadnjih se godina jako proširio, uslijed čega ima mjesta nadi da je „prisutnost gladi u Granici zauvijek okončana“ (1820, 63). Tijekom 1810ih, u Granici je prinos krumpira više nego utrostručen – s 570 000 na 1,7 mil. vagana – osobito u njenim zapadnim, „pasivnim“ dijelovima (1820, 63) ²⁶⁰ „Gnoj je najnepotrebniji u područjima uz velike rijeke, jer one nakon poplava ostavljaju plodni mulj; uostalom, gnoj se ionako gubi jer je stoka cijele godine vani. Kad se pak zimi utjera u štalu, ova se ne čisti sve do proljeća, tako da đubre opet propada. Gnojnice su rijetkost, a i kakvo gnojivo može dati stoka hranjena samo slamom?“ (1820, 29-30)

²⁵⁹ Kukuruz je, dakle, očito na dvojak način doprinio povećanju prinosa: s jedne strane kao otporna kultura, a s druge, kao kultura koja smanjuje površine pod ugarom.

²⁶⁰ Kolik je značaj krumpira u to vrijeme, govori i podatak da ga Hietzinger obrađuje u poglavlju posvećenom žitaricama. Kako i ne bi – prinos mu procjenjuje na gotovo 37 vagana po jutru, tj. na četiri i pol puta više nego prinose pšenice ili kukuruza (1820, 65). No treba reći: ova je kultura, u okolnostima barem prosječnih žetvi, Slavonskoj granici bila manje presudna nego Hrvatskoj, čak i prije kraja 18. stoljeća. Primjerice, jedan protokol Slavonske komande iz srpnja g. 1764. (HDA, f. 430, kut. 8, fasc. 10) kaže da se osim po brežuljkastoj Gradiškoj pukovnji, krumpir po Brodskoj i Petrovaradinskoj veoma slabo širi. Štoviše, praktički će ga trebati ponovno uvoditi, premda se radi o nezahjevnoj biljci, koja bi mogla koristiti i ljudima, i stoci, osobito pri tovljenju svinja, koje se u to vrijeme isključivo žire po hrastovim i bukovim šumama. Kraće rečeno, krumpir se u Slavoniji i Srijemu već 1760-ih doživljava prvenstveno kao (potencijalna) stočna hrana (usp. prilog 4 te Relkovićeve opaske uz stočarstvo 1780.).

Ratarstvo	<p>Gnoji se jedva 1/24 zemlje, jer ono malo gnoja što ga se prikupi iz štala, graničari najradije odvoze u vinograde; najveći dio ostaje za stokom po pašnjacima²⁶¹ (1820, 219)</p> <p>Općenito je gnojenje u Banatu, Šajkaškom bataljonu, Petrovaradinskoj i dijelu Brodske pukovnije sve donedavno bilo neuobičajeno, sad se ovdje-ondje prakticira (1820, 29-30)²⁶²</p> <p>U brojkama, Slavonska granica čini 1% površine Monarhije, te 0,9% njene proizvodnje žita (1820, 68-71; usp. Engel, 1971b, 540; Ingrao, 2000, 214).</p>
Stočarstvo	<p>„U Granici jedno grlo krupne stoke za sebe ima ne manje od jutra livade, pri čemu uz sebe mora trpjeti u prosjeku samo jednu ovcu.“ Toj oglednoj kravi i ovci, na razini je cijele Granice na raspolaganju još i 500 do 600 000 jutara zemlje na ugaru, strništa te divljih pašnjaka.. (1820, 219)</p> <p>Neprestano se vrti „jedna te ista jadikovka: da je stoke u Granici istovremeno i previše i premalo – previše za intenzivni, tovni uzgoj; premalo za dobivanje dovoljno gnoja“ (Hietzinger, 1820, 220)</p> <p>Zbog manjka dobrih štala, Gradiška i Brodska pukovnija broj od 35 pastuha i 64 rasplodne kobile, koliko su ih 1812. primili u Petrovaradinskoj i Šajkaškom bataljonu, samo mogu sanjati; godišnja je carska premija za najboljeg trogodišnjeg pastuha 100, a za kobilu 50 forinti (1820, 169)</p> <p>Od 226 674 svinja u Slavonskoj granici g. 1815., u Brodskoj ih je regimenti 107 285, Petrovaradinskoj 75 577, Gradiškoj 36 170; g. 1801. broj je svinja u Slavoniji bio neznatno manji (226 578). Inače se, osim žirom hrasta i bukve, svinje prihranjuju i kukuruzom (1820, 190)²⁶³</p> <p>Tovljenoj svinji od 1215 funti, iz engleskog Chesshirea, suprotstavlja primjerak mase 13 centi, klanju kojeg je g. 1809. nazočio u Vinkovcima (1820, 191).²⁶⁴</p>
Šumarstvo	<p>Sve donedavno, šumama, tom „nepresušnom kapitalu“ („unerschöpflich Capital“), nije se posvećivala nikakva pažnja: „Vlasti i narod svoje su potrebe bezobzirno zadovoljavali, rušeći stoljetna stabla kao da su livadne biljke“ Tek je 1807. nadvojvoda Ludwig pokrenuo pitanje njihove zakonske zaštite, klasificiranja i oporezivanja (1820, 122-123).</p>
Voćarstvo, vinogradarstvo, povrtlarstvo	<p>Nakon srijemskih komuniteta, osobito Karlovaca i Petrovaradina, čije stanovništvo gotovo u potpunosti živi od vinogradarstva, najvinorodniji su brežuljci Podvinjske i Trnjanske satnije, koje godišnje načine oko 3390 vjedara kvalitetnog vina (1820, 120)</p> <p>Slavonska granica, s 45 918 jutara, drži 3,36% ukupnih površina voćnjaka u Monarhiji (g. 1817.) (Hietzinger, 1820, 88) (udio u površini: 1%, prema: Engel, 1971b, 540; Ingrao, 2000, 214)</p> <p>Osobita se pažnja voćarstvu pridaje u Posavini te okolici srijemskih komuniteta (1820, 90)</p> <p>Od povrtnih kultura, osim onih koje nabraja i Demian, još i: grah, salata, mrkva, gorušica, mak (na razini cijele, povrtlarski nerazvijene Granice; povrće uzgajaju mahom Nijemci) (1820, 95)</p>
	<p>O svilarstvu, usp. bilj. 255</p>

²⁶¹ Koji na taj način, primjećujemo, dodatno bujaju...

²⁶² Drugim riječima, najplodniji dijelovi Granice imali su najmanju potrebu za gnojenjem.

²⁶³ Može se reći da je širenje kukuruza spriječilo društvene potrebe koji bi u 19. st., može biti, nastupili u Slavoniji, da su se šume masovno počele rušiti bez istovremenog širenja ove kulture.

²⁶⁴ Jedan bečki cent važe 56 kg (Petrović, 1978, 167), što bi značilo da je vinkovačka svinja težila gotovo 730 kg (?!). Riječju, izgleda da se i Hietzingeru znala potkrasti koja „vontaubevska“ impresija.

„Industrijske“ kulture	<p>Konoplja se proizvodi na posve primitivan način, za vlastite potrebe (1820, 98)</p> <p>U proizvodnji se duhana, na području Brodske regimente, ističu sela Mirkovci i Jankovci (1820, 101)</p> <p>Kulture broća (<i>Krapps</i>) i šafranike (<i>Safflors</i>), namijenjene proizvodnji bojâ za tekstil i ulja, slabo se gaje, kao uostalom i u cijeloj Monarhiji (1820, 103)</p>
Ostalo	<p>Tržišni uzgoj peradi prisutan je samo u štabnim mjestima, tj. tamo gdje ima oficira i činovnika (1820, 192)</p> <p>O pčelarstvu: ono se od 1764. jako potiče i subvencionira; svaka regimenta bila je morala poslati jednog podoficira u Beč na izobrazbu, kako bi potom mogla primjenjivati njegova saznanja kod kuće. Tome unatoč, jedan izvještaj iz 1782. navodi da je u Slavoniji samo Gradiška regimenta postigla određeni napredak. Sve u svemu, pčelarstvo nije puno poznatije i raširenije danas, nego što je bilo „zu Taube's Zeit“ (1820, 193, 196)</p>

VIII.

ZAKLJUČAK

1) *Mogućnosti pisanja ekohistorije (rijeka Save)*. Svodeći račune, počnimo od aspekta kojim smo tekst i otvorili (usp. I: „Idejni okvir“) – naime, pitanja o tome do koje je mjere, u danom istraživačko-studijsko-društvenom kontekstu, uopće moguće pisati o, u užem smislu, rijekama kao o društveno-historijskom faktoru, odnosno, u širem smislu, pisati historiju koja će funkcionirati kao ekohistorija, ne zato što se u njoj pojavljuju geomorfološki, klimatski i slični motivi i teme, nego zato što je konceptualno i interpretativno zasnovana na principu da se neki historiografski problem adekvatno može obraditi jedino smještanjem u što je više moguće argumentirano isprepletenih kontekstualnih okvira, ne samo na razini rekonstrukcije povijesne zbilje dotičnog problema (npr., sociopolitički, kulturni ili ekološki kontekst Save u 18. st.), nego i na razini figuriranja tog problema s obzirom na druge povijesne epohe, ponajprije onu iz čije perspektive ga se analizira, odnosno, s obzirom na druge disciplinarne perspektive, (djelomičnim) posredstvom kojih ga se također rastvara u smjerovima koji bi, iz perspektive isključivo matične discipline (historiografije), ostali nenaslućeni.

Nećemo, naravno, sami sebi reći da smo u pisanju ovakve vrste historije uspjeli, no svakako ćemo naglasiti da je ono danas izvedivije no ikad ranije, ponajprije zahvaljujući internetu, koji stvara preduvjete ne samo za to da se dođe do različite literature, baza podataka, i sl., nego i da na relativno brz i efikasan način, odnosno, u dostatnoj i upotrebljivoj mjeri, historiografska disciplinatorna matrica uđe „u kožu“ drugih disciplinarnih perspektiva (npr., prirodnih znanosti), lokalnih mikro-svjetova o kojima piše, i sl. Poticajnim okolnostima treba pridodati i jednu koju se zapravo najčešće, u skladu sa zakonima „žanra“ „kod nas ništa ne valja, i ništa se ne može“, svrstava u red otegotnih. Pisati, naime, u istraživačko-studijskim uvjetima koje pružaju Zagreb te institucije i profesionalni kadrovi ovdje smješteni, sve je samo ne sputavajuće (ipak se, prostorno rečeno, radi o najvećem gradu u pravokutniku površine preko pola milijuna km²). Ukratko, što se tiče stavke *mogućnosti*, ne moramo čak ni reći da smo uspjeli. Dovoljno je ohrabrujuće saznanje već i to da smo mogli uspjeti, odnosno, da izlike ne postoje. Može se.

2) *(Eko)historija rijeke Save u 18. stoljeću*. Obuhvativši Savu i historijske socioekološke sisteme koje ona uvelike uvjetuje – o čemu ćemo, međutim, više pod brojem 3

– širim dijakronijskim zahvatom, fokusiranim na ranomoderno 18. stoljeće, ali s odjecima od srednjeg vijeka do danas, ostvarili smo uvid u, nazovimo ih, strukturna i potencijalna obilježja rijeke Save, kao i u njena historizirana obilježja u toku jednog stoljeća, u jednom analitičkom, u mnogočemu, vjerujemo, paradigmatiskom prostoru (prostoru brodske Posavine). Na strukturnoj razini, dakle, možemo uočiti tendenciju rijeke da funkcionira ili kao integrativni, ili kao distinktivni, granični faktor. Kojem će se pôlu od ova dva rijeka izraziti je prikloniti, ovisi ponajprije o tipu i razvojnim tendencijama državnih organizacija koje ju u određenom trenutku valoriziraju. U slučaju Save i njene zapadnobalkanske regije, upravo je centralizatorska i integrativna snaga pojedine državne organizacije – Osmanskog Carstva i Austrije u ranom novom vijeku, ali ako hoćemo, i Rimskog Carstva u antici, ili Jugoslavije u suvremenosti – čimbenik integriranja savske u širu, podunavsku regiju, tj. bolje reći, širenja Podunavlja dublje u zapadnobalkansku unutrašnjost, prema regiji rijeke Save, odnosno, Jadrana, dalje na zapadu.

Na historiziranoj, empirijskoj razini 18. stoljeća, u slučaju rijeke Save, preciznije, njenog okoliša na slavonskom, brodsko-posavskom predjelu, kao najbitnije, uočili smo sljedeće: nominalnoj uspostavi linearne i vojno nadzirane granice unatoč, veoma dugo opstaje socioekološka valorizacija transverzalne komunikacijsko-integrativne funkcije rijeke Save. Ma koliko različiti planski i neplanski procesi iz domene političke, društvene ili ekonomske povijesti 18. st. vodili k profiliranju Save kao graničnog i longitudinalnog ruba geopolitičkog prostora Austrije/Habsburške Monarhije, kao srednjoeuropske državne organizacije, materijalne potrebe i ograničenja tradicionalnog agrarnog društva, u vojnograničarskoj Posavini 18. stoljeća donekle i artifičijelno proizvedenog, posavski su socioekološki sistem 18. stoljeća neprekidno vraćale na utjecanje onom što smo nazvali predmodernim socioekološkim modelima (npr., organskoj demografskoj i ekonomskoj usmjerenosti na Dinaride). U tom smislu, Sava s kraja 18. stoljeća lijepo izražava krajnje dosege, mogli bismo reći, čak i umijeće centralne države kakva se mogla razviti u tadašnjim, još uvijek veoma skromnim materijalnim uvjetima: rijeka i njen negostoljubivi okoliš pretvoreni su u svojevrsnu institucionaliziranu *krajinu*, koja, u jednu ruku, amortizira sanitarno-komunikacijske šokove koje su prostoru apsolutističke, protokapitalističke države mogli prirediti društveno „ekstenzivni“ obrasci s obiju strana granice, dok u drugu ruku, ostavlja otvoren prostor za transimperijalnu komunikaciju, ekonomski važnu, kako lokalno, tako, krajem stoljeća možda još i više, globalno.

3) *Rađanje suvremene socioekološke paradigme brodske (slavonske) Posavine.* Promatrajući okoliš rijeke Save u Slavoniji 18. stoljeća kao faktor čija je delikatnost na povijesno vidjelo iznosila izazove s kojima su se, što zasebno, a što zajedno, suočavale „globalne“ i „lokalne“ društvene tradicije i interesi tijekom svoje (konfliktne) interakcije u danom vremenu i prostoru, pokušali smo, ponajprije oslanjanjem na dostupne povijesne izvore, ostvariti uvid, kako u tijek procesa koji je u konačnici (koju, usput rečeno, krajnji kronološki doseg ovog rada vjerojatno i nije zahvatio), doveo do toga da Posavina – u ovom radu, opravdano ili ne, implicirana kao ilustrativni uzorak Slavonije, pa i cijelog srednjeg Podunavlja („Vojvodine“), drugim riječima, cijele južne Panonije – prestane, barem u dominantnoj mjeri, figurirati kao prostor čiji su društveni potencijali ostvarivi samo uz veoma visoku, u okolnostima količine resursa dostupnih društvima *starog režima*, teško podmirivu cijenu, te počne biti prostorom koji će, u okolnostima posve neindustrijaliziranog, a kapitalizmu svejedno izloženog Zapadnog Balkana, igrati neku vrstu „Amerike“ (jer zasigurno nisu s istom nadom, egzistencijalnom izvjesnošću i visokim očekivanjima put ravnice mogli odlaziti kolonizatori s početka 17. ili 18. stoljeća, i oni s početka ili iz sredine 20. st.).²⁶⁵ Tijekom 18. st. ovaj je rad detektirao nekoliko procesa koji su proizveli, ako već ne prostor, a ono svakako preduvjete za realizaciju prostora ove agrarne obećane zemlje. Ovi su se preduvjeti realizirali na nekoliko razina „kultiviranja“ prostora „divlje“ Posavine/Slavonije: vojnobirokratskoj, konfesionalnoj (društveno discipliniranje i etnokulturno homogeniziranje posredstvom vjere), te razini antropizacije okoliša (intenzifikacija agrikulture, ušoravanje selâ, hidrotehnički radovi,...). Osnovne su postavke ili predispozicije ovih razina uočljive od sâmog početka 18. stoljeća – jer, što je bitno, prostor koji Austrija osvaja oko 1700. možda jest devastiran, ali nije bez „socioekoloških tradicija“ – međutim se o kritičnoj mjeri njihove implementacije – tj., mjeri čiji je značaj vidljiv i danas – ne može govoriti prije zadnje četvrtine do petine 18. stoljeća. Uslijed ovoga se, pak, naposljetku ispoljava i historijski problematična činjenica da su se svi obrasci po kojima je do kraja 18./početka 19. st. austrijska granica u Slavoniji relativno uspješno „kultivirana“/modernizirana, i po kojima bi, unutar društvene logike *starog režima*, ona zacijelo bila socioekološki funkcionalnom regijom, s vremenom sve izrazitije počeli prokazivati kao povijesno nedostatni, odnosno, nadiđeni.

²⁶⁵ Indikativno, iz ove smo figure 19. stoljeće, na pragu kojeg smo rad okončali, izostavili. O njemu ne znamo što reći, a ono bi se po mnogo čemu moglo pokazati istraživački ključnim za pitanje ustoličenja suvremene socioekološke paradigme južne Panonije.

IX.

PRILOZI

Prilog 1. Broj upisa u Matičnu knjigu krštenih Franjevačkog samostana u Brodu, 1702.-1733.

Mjesec, god.	Br. upisâ	Mjesec, god.	Br. upisâ
1. 1702.	10	1. 1717.	12 ²⁶⁶
2.	6	2.	8
3.	15	3.	12
4.	8	4.	21
5.	6	5.	11
6.	14	6.	17
7.	9	7.	13
8.	15	8.	14
9.	13	9.	17
10.	8	10.	18
11.	0	11.	16
12.	0	12.	11
1. 1703.	10	1. 1718.	22
2.	17	2.	0
3.	18	3.	15
4.	10	4.	10
5.	10	5.	14
6.	2	6.	11
7.	11	7.	13
8.	22	8.	9
9.	17	9.	23
10.	17	10.	22
11.	11	11.	16
12.	5	12.	10
1. 1704.	15	1. 1719.	14
2.	17	2.	13
3.	13?	3.	15
4.	13	4.	12
5.	9	5.	9
6.	9	6.	8

²⁶⁶ Dva upisa iz I. 1717. unesena pod II. 1717.

7.	18	7.	24
8.	15	8.	23
9.	12	9.	33
10.	0	10.	29
11.	0	11.	23
12.	0	12.	14
1. 1705.	17	1. 1722. ²⁶⁷	14
2.	10	2.	16
3.	10	3.	15
4.	5	4.	10
5.	8	5.	13
6.	17	6.	20
7.	14	7.	15
8.	12	8.	21
9.	7	9.	16
10.	17	10.	12
11.	13	11.	19
12.	11	12.	9
1. 1706.	20	1. 1723.	10
2.	6	2.	6
3.	20	3.	6
4.	2	4.	15
5.	0	5.	17
6.	8	6.	18
7.	2	7.	17
8.	4	8.	22
9.	0	9.	29
10.	12	10.	20
11.	8	11.	12
12.	2	12.	9
1. 1707.	13	1. 1724.	27
2.	16	2.	17
3.	13	3.	13
4.	10	4.	16
5.	7	5.	14
6.	17	6.	7
7.	12	7.	19
8.	11	8.	23
9.	15	9.	25
10.	0	10.	28
11.	0	11.	30
12.	0	12.	15
1. 1708.	7	1. 1725.	17
2.	13	2.	19
3.	19	3.	14
4.	15	4.	11-13?

²⁶⁷ Rukopis upisâ za 1720. i 1721. nam je nečitljiv.

5.	7	5.	11
6.	10	6.	12
7.	7	7.	11
8.	16	8.	14
9.	13	9.	25
10.	15	10.	24
11.	12	11.	19
12.	3	12.	12
1. 1709.	4	1. 1726.	26
2.	6	2.	24
3.	4	3.	41
4.	5	4.	15?
5.	4	5.	17?
6.	2	6.	22
7.	9	7.	28
8.	15	8.	28
9.	13	9.	36
10.	15	10.	28
11.	15	11.	19
12.	12	12.	26
1. 1710.	13	1. 1727.	32
2.	21	2.	27
3.	0	3.	28
4.	0	4.	13
5.	4	5.	14
6.	4	6.	8
7.	8	7.	12
8.	10	8.	19
9.	16	9.	34
10.	9 ²⁶⁸	10.	27
11.	11	11.	30
12.	10 ²⁶⁹	12.	8
1. 1711.	8 ²⁷⁰	1. 1728.	21
2.	11	2.	28
3.	9 ²⁷¹	3.	24
4.	21	4.	12
5.	7	5.	13
6.	9	6.	20
7.	15	7.	20
8.	13	8.	33
9.	15	9.	28
10.	8	10.	20
11.	9	11.	27

²⁶⁸ Jedan upis iz X. 1710. upisan pod IV. 1711.

²⁶⁹ Četiri upisa za XII. 1710. dodani nakon upisâ za IV. 1711, odnosno, u bilj. 268 navedenog upisa za X. 1710.

²⁷⁰ Upisi za I. 1711. slijede nakon četiri upisa za XII 1710, upisana na način iz bilj. 269.

²⁷¹ III. 1711. se u matici nalazi stranicu ispred II. 1711.

12.	5	12.	15
1. 1712.	16	1. 1729.	26
2.	14	2.	41
3.	1	3.	24
4.	18	4.	26
5.	10	5.	28
6.	15	6.	13
7.	19	7.	26
8.	20	8.	30
9.	27	9.	34
10.	8	10.	35
11.	9	11.	28
12.	8	12.	19
1. 1713.	5	1. 1730.	20
2.	5	2.	22 ²⁷²
3.	15	3.	30
4.	6	4.	40
5.	3	5.	12
6.	5	6.	16
7.	9	7.	21
8.	6	8.	22
9.	13	9.	23
10.	8	10.	29
11.	4	11.	26
12.	5	12.	30
1. 1714.	8	1. 1731.	19
2.	6	2.	25
3.	5	3.	36
4.	6	4.	26
5.	2	5.	27
6.	6	6.	27
7.	0	7.	40
8.	2	8.	41
9.	0	9.	34
10.	0	10.	25
11.	0	11.	18
12.	0	12.	16
1. 1715.	0	1. 1732.	20
2.	4	2.	27
3.	2	3.	34
4.	2	4.	27
5.	5	5.	9
6.	3	6.	16
7.	0	7.	17
8.	6	8.	28
9.	9	9.	30

²⁷² Jedan upis za II. 1730. umetnut nakon upisâ za III. 1730.

10.	14	10.	40
11.	13	11.	22
12.	7	12.	19
1. 1716.	17 ²⁷³	1. 1733.	23
2.	14	2.	29
3.	12	3.	25
4.	12	4.	20
5.	4	5.	15
6.	11	6.	14
7.	8	7.	15
8.	14 ²⁷⁴	8.	32
9.	18	9.	22
10.	29? ²⁷⁵	10.	31
11.	16	11.	28
12.	2	12.	19

Prilog 2. Broj upisa u matičnu knjigu krštenih župe Klakarje, 1790.-1823.

Mjesec, god.	Br. upisâ	Mjesec, god.	Br. upisâ
1. 1790.	1 ²⁷⁶	1. 1807.	3
2.	4	2.	1
3.	7 ²⁷⁷	3.	5
4.	6	4.	7
5.	1	5.	8
6.	2 ²⁷⁸	6.	9
7.	1	7.	8
8.	6	8.	7
9.	5	9.	10
10.	10 ²⁷⁹	10.	8
11.	4	11.	4
12.	9	12.	7
1. 1791.	2	1. 1808.	5
2.	4	2.	8
3.	4	3.	4
4.	4	4.	7
5.	4	5.	2
6.	3	6.	2
7.	7	7.	6

²⁷³ Devet upisa za I. 1716. slijedi nakon pod I. 1716. umetnutih upisa za XII. 1715.

²⁷⁴ Nakon dva upisa za VIII. 1716., slijede upisi za VIII. i IX. 1715.

²⁷⁵ Nakon X. 1716. slijede upisi za XI. 1715.

²⁷⁶ Upis za I. 1790. slijedi nakon V. 1790.

²⁷⁷ Šest upisa za III. 1790. upisano nakon II. 1790., a jedan nakon I. 1791. (pritom je potonji upisan prije prvih šest).

²⁷⁸ Slijede nakon sedam upisa za X. 1790.

²⁷⁹ Slijedi nakon II. 1792., pri čemu je sedam upisa uvršteno naknadno, nakon X. 1790.

8.	7	8.	2
9.	5	9.	1+2
10.	11	10.	1+2
11.	13	11.	3
12.	9 ²⁸⁰	12.	7
1. 1792.	4	1. 1809.	3
2.	12 ²⁸¹	2.	7
3.	4	3.	8
4.	3	4.	7
5.	5	5.	5
6.	1	6.	6
7.	4	7.	8
8.	7	8.	10
9.	7	9.	11
10.	5	10.	13
11.	6	11.	6
12.	2	12.	3
1. 1793.	8	1. 1810.	2
2.	5	2.	2
3.	8	3.	1
4.	3	4.	2
5.	2	5.	3
6.	3	6.	0
7.	5	7.	2
8.	2	8.	5
9.	7	9.	5
10.	6	10.	6
11.	4	11.	7
12.	2	12.	5
1. 1794.	4	1. 1811.	5
2.	4	2.	5
3.	4	3.	2
4.	1	4.	7
5.	3	5.	6
6.	3	6.	2
7.	10	7.	2
8.	7	8.	8
9.	3	9.	8
10.	2	10.	8
11.	6	11.	2
12.	5	12.	4
1. 1795.	4	1. 1812.	6
2.	6	2.	2
3.	5	3.	11
4.	7	4.	7

²⁸⁰ Zadnjih pet upisa za XII. 1791. slijedi nakon XI. 1791., dakle, odvojeno od prva četiri upisa za XII. 1791.

²⁸¹ Zadnjih pet upisa za II. 1792. slijedi nakon XII. 1791., dakle, odvojeno od prvih sedam upisa za II. 1792.

5.	4	5.	5
6.	2	6.	8
7.	2	7.	8
8.	4	8.	8 ²⁸²
9.	1 ²⁸³	9.	4
10.	3	10.	8
11.	4	11.	8
12.	4	12.	5
1. 1796.	4	1. 1813.	3
2.	4	2.	0
3.	6	3.	0
4.	8	4.	6
5.	5	5.	1
6.	5	6.	4
7.	3	7.	5
8.	4	8.	4
9.	6	9.	3
10.	7	10.	6
11.	3	11.	5
12.	1	12.	7
1. 1797.	8	1. 1814.	4
2.	9	2.	6
3.	5	3.	3
4.	6	4.	4
5.	7	5.	9
6.	1	6.	8
7.	5	7.	4
8.	4	8.	3
9.	2	9.	3
10.	4	10.	4
11.	7	11.	7
12.	0	12.	3
1. 1798.	4	1. 1815.	1
2.	3	2.	8
3.	4	3.	3
4.	1	4.	5
5.	1	5.	6
6.	6	6.	3
7.	6	7.	2
8.	4	8.	4
9.	6	9.	7
10.	4	10.	3
11.	4	11.	1
12.	4	12.	3
1. 1799.	3	1. 1816.	2

²⁸² Od toga jedan upis umetnut među one za X. 1812.

²⁸³ Upis umetnut među one za XII. 1795.

2.	7	2.	5
3.	4	3.	5
4.	2	4.	3
5.	5	5.	3
6.	8	6.	3
7.	2	7.	0
8.	0	8.	5
9.	2	9.	1
10.	6	10.	6
11.	5	11.	5
12.	1	12.	2
1. 1800.	4	1. 1817.	3
2.	5	2.	1
3.	9	3.	7
4.	6	4.	7
5.	1	5.	8
6.	5	6.	3
7.	2	7.	2
8.	4	8.	7
9.	1	9.	2
10.	8	10.	3
11.	8	11.	3
12.	4	12.	3
1. 1801.	5	1. 1818.	2
2.	7	2.	0
3.	9	3.	3
4.	9	4.	4
5.	5	5.	2
6.	5	6.	3
7.	5	7.	1
8.	3	8.	6
9.	7	9.	8
10.	4	10.	9
11.	6	11.	5
12.	4	12.	6
1. 1802.	7	1. 1819.	7
2.	8	2.	6
3.	7	3.	8
4.	8	4.	13?
5.	3	5.	5
6.	8	6.	9
7.	5	7.	6
8.	3	8.	11
9.	7	9.	11
10.	7	10.	6
11.	7	11.	4
12.	3	12.	5
1. 1803.	4	1. 1820.	4

2.	6	2.	2
3.	3	3.	10
4.	2	4.	4
5.	3	5.	2
6.	1	6.	6
7.	6	7.	5
8.	4	8.	2
9.	7	9.	2
10.	7	10.	1
11.	5	11.	4
12.	3	12.	6
1. 1804.	5	1. 1821.	1
2.	6	2.	8
3.	3	3.	5
4.	4	4.	6
5.	4	5.	20
6.	6	6.	4
7.	4	7.	12
8.	8	8.	12
9.	9	9.	13
10.	9	10.	6
11.	5	11.	5
12.	8	12.	2
1. 1805.	10	1. 1822.	0
2.	4	2.	6
3.	9	3.	6
4.	4	4.	6
5.	5	5.	4
6.	4	6.	7
7.	4	7.	3
8.	7	8.	3
9.	12	9.	4
10.	6	10.	7
11.	11	11.	5
12.	4	12.	2
1. 1806.	1	1. 1823.	4
2.	5	2.	4
3.	6	3.	3
4.	10	4.	7
5.	2	5.	5
6.	4	6.	5
7.	7	7.	7
8.	3	8.	9
9.	1	9.	12
10.	5	10.	4
11.	5	11.	7
12.	6	12.	9

Prilog 3. Sumarna stranica popisa bosanskih posjedâ slavonskih posavskih sela (*Conscriptio*, 1723. g.)
Prijepis u: HDA, f. 22, fasc. 127, br. 5 (171)

[illegible][illegible]

Prilog 4. Uputa o gajenju krumpira u Slavonskoj granici, srpanj 1764. (u: HDA, f. 430., kut. 8, fasc. 10)

[illegible]

Prilog 5. Prijedlog za podizanje/obnovu savskog nasipa duž obala Brodske pukovnije, jesen 1785.
(u: HDA, f. 430, kut. 20, fasc. 12)

X.

IZVORI I LITERATURA

NEOBJAVLJENI IZVORI:

Arhiv Franjevačkog samostana, Slavonski Brod (AFSB):

AFSB, MKK = *Liber baptizatorum Conventus SS. Trinitatis Bradii ab Anno 1701.*

Specifica connotatio, 1734 = AFSB, A-I-1 (zbirka rukopisa): *Specifica connotatio Status, et Proventus Parochiae Brodensis*, 20. III. 1734.

Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HDA):

Conscriptio, 1723 = HDA, fond 22: Urbarski spisi i posjedi (popisi), fascikl 127, br. 5 (171): *Conscriptio confiniorum ex parte Sclavoniae penes Savum habitantium qui et qualem usum fructum ex recuperata parte Bosniae perceperunt in Anno 1723.*

HDA, f. 430 = Fond Slavonske general-komande, kutije: 8, 10, 22, 23, 26, 47.

HDA, f. 445 = Fond Brodske graničarske pukovnije, kutija 1.

HDA, f. 902 = Kartografska zbirka

Zbirka matičnih knjiga, mikrofilmovi M-110 (Klakarje), M-322 (Svilaj).

Nadbiskupijski arhiv, Zagreb (NAZ):

Kanonske vizitacije Zagrebačke biskupije: Protokoli br. 34/VI, 1780; br. 39/XI, 1810.

OBJAVLJENI IZVORI:

- Bašeskija**, Mula Mustafa Ševki. 1987. *Ljetopis (1746-1804)*, prev. i ur. M. Mujezinović. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Blažević**, Zrinka, prev. *Statuta Valachorum*, <http://www.skdprowsjeta.com/page.php?id=33>
- Belostenec**, Ivan. 1740 (1972). *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium...* Zagreb: SN Liber – Mladost.
- Bodenstein**, Gustav. 1907. Povijest naselja u Posavini 1718.-1739. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 19: 155-190, 359-390.
- Bodenstein**, Gustav. 1912. Povijest naselja u Posavini 1718.-1739 (nastavak). *Glasnik Zemaljskog muzeja...*, 24: 575-618.
- Demian**, M. 1809. *Tableau géographique et politique des royaumes de Hongrie, d'Esclavonie, de Croatie, et de la grande principauté de Transilvanie*, I-II. Paris.
- Handžić**, Adem, ur. 2000. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. I/2. Sarajevo: Bošnjacki institut Zürich-odjel Sarajevo – Orijentalni institut u Sarajevu.
- Hietzinger**, Carl Bernhard. 1820. *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums: ein Versuch*, sv. II. Wien.
- HNTZ, I, II** = 1999. *Hrvatska na tajnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća*, sv. I-II, gl. ur. M. Valentić, prev. M. Orban-Kljajić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Jarm**, Antun, ur. 2000. *Biskupija Đakovačka ili Bosanska i Srijemska. Šematizam 1999./2000.* Đakovo.
- Kos**, Ćiril, ur. 1963. *Šematizam Bosansko-srijemske ili Đakovačke biskupije.* Đakovo.
- Kovačević**, Ešref. 1973. *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira.* Sarajevo: Svjetlost.
- Krčelić**, Baltazar Adam. 1952. *Annuae ili Historija 1748.-1767.*, prev. V. Gortan. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Kronika, I, II** = **Biber**, Egidije Stjepan, ur. 1995-1997. *Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi*, sv. I-II, prev. J. Barbarić. Slavonski Brod: Matica hrvatska, ogranak Slavonski Brod.
- Mažuran**, Ive, ur. 1988. *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine.* Osijek: JAZU.
- Mažuran**, Ive. 1989. *Izvještaji Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine.* Osijek: Historijski arhiv.
- Mikalja**, Jakov. 2011. *Blago jezika slovinskoga*, pretisak. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Noradounghian, Gabriel, ur. 1897. *Recueil d'actes internationaux de l'empire Ottoman*, vol. 1, 1300-1789. Paris.

Popis, 2011 = Buršić, Ivana, prir. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku. *Statistička izvješća Državnog zavoda za statistiku*, http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1469.pdf

Relković, Matija Antun. 1857. *Satir: polag drugoga izdanja priredjeno izdanje četveto*. Osijek, <http://library.foi.hr/knjige/knjiga.aspx?C=1390&broj=1>

Schematismus, 1864 = *Schematismus venerabilis cleri diocesum Bosnensis seu Diakovensis et sirmiensis canonice unitarum pro anno a Christo nato MDCCCLXIV*. Osijek.

SHK, III = Lopašić, Radoslav, ur. 1889. *Spomenici Hrvatske krajine, god. 1693 – 1780 (s dodatkom 1531 – 1730)*. Zagreb: JAZU.

Sršan, Stjepan, ur. 2001. *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, prev. F. Hafizović. Osijek: Državni arhiv.

Sršan, Stjepan, prev. i ur. 2010. *Visitationes Canonicae – Kanonske vizitacije, knjiga IX: brodsko područje 1730.-1833*. Osijek: Državni arhiv.

Stražemanac, Ivan. 1993. *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene*, prev. S. Sršan. Zagreb: Latina et graeca – Matica hrvatska.

Škrlec-Lomnički, Nikola. 2005. *Stanje hrvatskog gospodarstva krajem XVIII stoljeća*. Zagreb: Dom i svijet – EFZG, 2005.

Temišvarski, Osman-aga, 2004. *Autobiografija*, prev. i prir. E. Čaušević. Zagreb: Srednja Europa.

UGPRH, 2013 = Vlada RH. Uredba o graničnim prijelazima Republike Hrvatske, od 1. VII. 2013.

von Taube, Friedrich Wilhelm. 1998. *Истроујски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*. Нови Сад: Матица српска.

SEKUNDARNA LITERATURA:

Ágoston, Gábor. 1998. Habsburgs and Ottomans: Defense, Military Change, and Shifts in Power. *The Turkish Studies Association Bulletin*, 22, 1: 126-141.

Althusser, Louis, Balibar, Etienne. 1975. *Kako čitati Kapital*, prev. R. Kalanj, Lj. Šifler. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost.

Andrić, Stanko. 2003. Uvodni tekst temata o „novoj slavonskoj historiografiji.“ *Kolo: časopis Matice hrvatske*, 14, 4: 291.

- Andrić**, Stanko. 2011. Deset debelih godina: osvrt na prvo desetljeće časopisa „Scrinia Slavonica.“ *Scrinia Slavonica*, 11: 455-469.
- Bácskai**, Vera. 1995. Small towns in eastern central Europe. U: *Small Towns in Early Modern Europe*, ur. P. Clark. Cambridge – Paris: University of Cambridge Press – Editions de la Maison des Sciences de l'Homme: 77-89.
- Baud**, Michael, **van Schendel**, Willem. 1997. Toward a Comparative History of Borderlands. *Journal of World History*, 8, 2: 211-242.
- Baurath**, **Beyer**, **Lassbacher**. 1876. *Die Regulirung des Saveflusses, dann die Ent- und Bewässerung des Savethales in Kroazien und Slavonien mit besonderer Berücksichtigung des kroat.-slavon. Grenzgebietes*. Agram: Generalcommando (podaci o prezimenima konkretnih autora, u sâmoj studiji nespomenutih, na: http://opac.geologie.ac.at/wwwopacx/wwwopac.ashx?command=getcontent&server=images&value=VH1877_085_A.pdf)
- Behringer**, Wolfgang. 2007. *Kulturgeschichte des Klimas Von der Eiszeit bis zur globalen Erwärmung*. München: C. H. Beck.
- Benjamin**, Walter. 2000. „Theses on the philosophy of history“. U: *Reading the past*, ur. T. Spargo. Palgrave: 118-126.
- Berend**, Iván T., **Ránki**, György. 1996. *Evropska periferija i industrijalizacija: 1780.-1914.*, prev. L. Sočanac. Zagreb: Naprijed.
- Bešenić**, Dubravka, ur. *Slijepa karte SFR Jugoslavije*. 1988. Zagreb: Školska knjiga.
- Bösenorfer**, Josip. 1950. *Agrarni odnosi u Slavoniji*. Zagreb: JAZU.
- Bourdieu**, Pierre. 1996. *Sur la télévision: suivi de l'emprise du journalisme*. Paris: Liber – Raisons d'agir.
- Braudel**, Fernand. 1980. „History and Sociology“. U: *On History*, prev. S. Matthews. University of Chicago Press: 64-82.
- Braudel**, Fernand. 1992. *Igra razmjene. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*. Zagreb: August Cesarec.
- Bronza**, Boro. 2012. *Аустријска политика према простору Босне и Херцеговине 1699 – 1788*. Бања Лука: Филозофски факултет.
- Buczynski**, Alexander. 1997a. *Gradovi Vojne krajine, knjiga prva*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Buczynski**, Alexander. 1997b. *Gradovi Vojne krajine, knjiga druga*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Budak**, Neven, **Raukar**, Tomislav. 2006. *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*. Zagreb: Školska knjiga.

- Cifrić**, Ivan. 2012. *Leksikon socijalne ekologije: kritičko promišljanje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Clark**, Gregory. 1991. Yields Per Acre in English Agriculture, 1250-1860: Evidence from Labour Inputs. *The Economic History Review, New Series*, 44, 3: 445-460.
- Crouzet**, François. 2001. *A History of the European Economy, 1000-2000*. London – Charlottesville: University Press of Virginia.
- Čanjevac**, Ivan. 2013. Tipologija protočnih režima rijeka u Hrvatskoj. *Hrvatski geografski glasnik*, 75, 1: 23-42.
- Čulderan**, Jusuf. 1983. Турска бродоградилишта на Дунаву и његовим притокама у другој половини XVI века. У: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове: зборник радова*, ур. В. Чубриловић. Београд: САНУ: 179-193.
- Ćelap**, Lazar. 1972. Gradiška graničarska regimenta. *Historijski institut Slavonije: zbornik*, 9: 9-42.
- Ćirković**, Sima M. 2008. *Srbi među europskim narodima*, prev. A. Bašić. Zagreb: Golden-marketing – Tehnička knjiga.
- de La Blache**, Paul Vidal. 1955. *Principes de géographie humaine*, 5. izd. Paris: Armand Colin., <https://archive.org/stream/principesdegogr00blacgoog#page/n9/mode/2up>
- De Certeau**, Michel. 2003. *Invencija svakodnevice*, prev. G. Popović. Zagreb: Naklada MD.
- Delort**, Robert, **Walter**, François. 2002. *Povijest europskog okoliša*, prev. V. Pavković. Zagreb: Barbat.
- EL = Springer**, Oskar P., gl. ur. 2001. *Ekološki leksikon*. Zagreb: Ministarstvo zaštite okoliša – Barbat.
- Erceg**, Ivan. 1986. Oživljavanje i razvitak trgovine između Habsburške Monarhije i Turske u 18. stoljeću. *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae*, 13: 115-140.
- Evans**, R. J. W. 2006. *Austria, Hungary, and the Habsburgs: Essays on Central Europe, c. 1683–1867*. Oxford: Oxford University Press.
- Filipović**, Milenko S. 1969. *Прилози етнолошком познавању североисточне Босне*. Сарајево: Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине.
- Filipović**, Nedim. 2007. *Osmanski feudalizam u Bosni i Hercegovini (studije)*. Sarajevo: Armis Print.
- Fürst-Bjeliš**, Borna, **Cvitanović**, Marin, **Petrić**, Hrvoje. 2011. „Što je povijest okoliša u Hrvatskoj? (pogovor)“. U: Hughes, *Što je povijest okoliša?*: 175-198.

Luka Jakopčić: Sava i proturječja habsburške imperijalne periferije u 18. st.

Gavrilović, Slavko. 1969. *Прилог историји трговине и миграције Балкан – Подунавље XVIII. и XIX. stoleћа.* Београд: САНУ.

Gavrilović, Slavko. 1980. Извештај коморског саветника Г. И. Еберла о Славонији и Срему прве половине 18. века. *Зборник за историју Матице српске* 22: 111-131.

Gavrilović, Slavko. 1986. *Хајдучија у Срему у 18. и почетком 19. века.* Београд: САНУ.

Good, David F. 1984. *Economic Rise of the Habsburg Monarchy.* Berkeley – Los Angeles: University of California Press.

Gross, Mirjana. 1996. „Jezgra' i 'periferija' – nova teorija industrijske revolucije u Europi.“ U: Berend, Ránki, *Evropska periferija i industrijalizacija...*: 13-20.

Gulin-Zrnić, Valentina. 2000. Svjetovi slavonski 18. stoljeća. U: *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća.* Davor – Zagreb: Općina Davor – Filozofski fakultet: 9-35.

Hajdarhodžić, Hamdija, ur. 1996. *Bosna, Hrvatska, Hercegovina: zemljovid, vedute, crteži i zabilješke grofa Luigija Ferdinanda Marsiglija krajem XVII. stoljeća.* Zagreb: AGM.

Hammel, Eugene, Wachter, Kenneth. 1996. Vrednovanje slavonskog popisa stanovništva iz 1698. godine. *Etnološka tribina*, 19: 109-150.

Handžić, Adem. 1994. *Studije o Bosni: historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda.* Istanbul: Organisation of the Islamic Conference.

Haupt, Heinz-Gerhard, Kocka, Jürgen. 2004. „Historijska poredba: metode, zadaci i problemi.“ U: *Uvod u komparativnu historiju*, ur. D. Roksandić. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga: 147-176.

HE = *Hrvatska enciklopedija Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“*, e-izdanje,
„Caraffa“: <http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=10752>
„Sava“: <http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=54730>
„Dunav“: <http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16593>

Hećimović, Helena. 2012. Martin Schneider Jacoby (1956-2012.). *Ekonomika i ekohistorija*, 8, 8: 159.

Herkov, Zlatko. 1973. *Naše stare mjere i utezi.* Zagreb: Školska knjiga.

Herkov, Zlatko. 1974. Prinosi za upoznavanje naših starih mjera za dužinu i površinu, 1. dio. *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, 7: 61-149.

Hobsbawm, Eric J. 1987. *Doba revolucije: Evropa 1789.-1848*, prev. S. Lovrenčić. Zagreb: Školska knjiga.

Hughes, J. Donald. 2011. *Što je povijest okoliša?*, prev. D. Lalović. Zagreb: Disput.

- Inalcik**, Halil. 2002. *Osmansko Carstvo: klasično doba 1300. – 1600.*, prev. D. Mujadžević. Zagreb: Srednja Europa.
- Ingrao**, Charles W. 2000. *The Habsburg Monarchy 1618 – 1815*, 2. izd. Cambridge University Press.
- Ingrao**, Charles. 2011. The Habsburg – Ottoman Wars and the Modern World. U: *The Peace of Passarowitz, 1718*, ur. C. Ingrao, N. Samardžić, J. Pešalj. Purdue University Press: 3-8.
- Iveljić**, Iskra. 2011. *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*. Zagreb: Leykam international.
- Jukić**, Marijan. 2008. Rijeka Sava kao resurs u prostornom planiranju. *Geoadria*, 13, 1: 81-96.
- Karaman**, Igor. 1983. Пловидба на дунавским притокама Драви и Сави у XVIII-XIX ст. U: *Пловидба на Дунаву...*: 358-377.
- Karaman**, Igor. 2000a. „Društvenopovijesni procesi modernizacije i problemi prijelaznih razdoblja. U: *Hrvatska na pragu modernizacije (1750-1918)*. Zagreb: Naprijed: 13-45.
- Karaman**, Igor. 2000b. Habsburški prosvijećeni apsolutizam tijekom 18. stoljeća kao protomodernizacijski etatistički sustav. U: *Hrvatska na pragu modernizacije*: 46-89.
- Kaser**, Karl. 1997a. *Slobodan seljak i vojnik: rana krajiška društva (1545. – 1754.)*, I, prev. J. Brkić. Zagreb: Naprijed.
- Kaser**, Karl. 1997b. *Slobodan seljak i vojnik: Povojačeno društvo (1545. – 1754.)*, II.
- Kljajić**, Josip. 1998. Brodska tvrđava. U: *Brod i okolica*, ur. V. Rem, J. Ščrbašić. Vinkovci: Slavonska naklada „Privlačica“: 28-31.
- Kljajić**, Josip. 2000a. Prilike u brodskom Posavlju od 1688. do sredine 18. st. U: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu*. Slavonski Brod: 179-197.
- Kljajić**, Josip. 2000b. Prilike u Brodskoj i Gradiškoj pukovniji u Relkovićevo doba. U: *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*: 53-68.
- Kljajić**, Josip. 2001. *Krajiške tvrđave na Savi u 18. i 19. stoljeću*, doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Zagreb.
- Kljajić**, Josip. 2002. Vojnokrajiški čardaci u Slavonsko-srijemskom posavlju u 18. i 19. stoljeću. *Povijesni prilozi*, 21, 22: 131-158.
- Koch**, Ferdo. 1908. Prilog petrografskom poznavanju Motajice planine. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 20: 1-22.

- Kohler**, Hans-Peter, Hammel, Eugene. 2001. On the role of families and kinship networks in pre-industrial agricultural societies: An analysis of 1698 Slavonian census. *Journal of population Economics*, 14: 21-40.
- Kreševljaković**, Hamdija. 1954. *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine.
- Lakić**, Luka. 1919. Varoš. Narodni život i običaji. *Zbornik za narodni život i običaje JAZU*.
- Lampe**, John R., **Jackson**, Marvin R. 1982. *Balkan Economic History, 1550 – 1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington: Indiana University Press.
- Lefebvre**, Henri. 1991. *The Production of Space*, prev. Donald Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell Publishing.
- LHR, I, II = Marević**, Jozo (suradnice: Filković, K., Gašparović, M.). 2000. *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, sv. I i II. Velika Gorica – Zagreb: Marka – Matica Hrvatska.
- Löw**, Martina. 2008. The Constitution of Space: the Structuration of Spaces Through the Simultaneity of Effect and Perception. *European Journal of Social Theory*, 11, 1: 25-49.
- LPL** = 1995. *La petit Larousse: dictionnaire encyclopédique*. Paris: Larousse.
- Luhmann**, Niklas. 1982. *Funktion der Religion*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lukinović**, Andrija. 1995. *Zagreb – devetstoljetna biskupija*. Zagreb: Glas koncila.
- Malcolm**, Noel. 2011. *Bosna: kratka povijest*, prev. Z. Crnković. Sarajevo: Buybook.
- Markovac**, Marijan. 1940. *Selo i seljaci u slavonskoj Posavini*. Zagreb.
- Marković**, Mirko. 1993. *Descriptio Croatiae: hrvatske zemlje na geografskim kartama*. Zagreb: Naprijed.
- Marković**, Mirko. 1994. *Brod: kulturno-povijesna monografija*. Slavonski Brod: Matica hrvatska.
- Marković**, Mirko. 1998. *Descriptio Bosnae et Hercegovinae: Bosna i Hercegovina na starim zemljovidima*. Zagreb: AGM.
- Marković**, Mirko. 2003. *Stočarska kretanja na Dinarskim planinama*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Martinović**, Ivan. 1994. *Iz povijesti Vojne krajine*. Vinkovci: „Privlačica“.

- Matanović, Damir.** 2000. Zadnje godine službovanja Matije Antuna Relkovića – Babogredska satnija 1782.-1786. godine. U: *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*: 69-78.
- Matanović, Damir.** 2003a. Život uz obale Save od 1750. do 1850. *Kolo: časopis Matice hrvatske*, 14, 4: 351-358.
- Matanović, Damir.** 2003b. Legalitet i legitimitet – suprotstavljene koncepcije pri iskorištavanju šuma Slavonske vojne krajine. *Časopis za suvremenu povijest*, 35, 3: 961-970.
- Matanović, Damir.** 2008. *Grad na granici: slobodni vojni komunitet Brod na Savi od sredine 18. do sredine 19. stoljeća*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Matišić, Mislav.** 2014. Demografski procesi kao čimbenik zaostajanja Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju Hrvatske, diplomski rad. Prirodoslovno-matematički fakultet, Zagreb.
- Mažuran, Ive.** 1993. *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga*. Osijek: HAZU.
- Mažuran, Ive.** 1998. *Hrvati i Osmansko Carstvo*. Zagreb: Golden Marketing.
- Mažuran, Ive.** 2005. *Osnivanje Vojne granice u Slavoniji 1702. godine*. Osijek: Državni arhiv.
- ME, III** = 1968. *Medicinska enciklopedija*, sv. III, „Karantena“, „Kolera“. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod: 591-597; 728-736.
- ME, IV** = 1969. *Medicinska enciklopedija*, sv. IV, „Kuga“: 187-194.
- ME, V** = 1970. *Medicinska enciklopedija*, sv. V, „Povratna groznica“: 394-396.
- Meiksins-Wood, Ellen.** 2012. *Liberty and Property: A Social History of Western Political Thought from Renaissance to Enlightenment*. London – New York: Verso.
- Mitterauer, Michael.** 2008. Religije u Jugoistočnoj Europi: historijskoantropološki pristup. *Migracijske i etničke teme*, 24, 1-2: 7-30.
- Moačanin, Nenad.** 1983. Granice i upravna podjela Požeškog sandžaka. *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU*. Zagreb: 107-118.
- Moačanin, Nenad.** 2000. Osmansko-turska arhivska građa za povijest Slavnskoga Broda i okolice: pregled istraživačkih mogućnosti i nacrt povijesnog razvitka grada i okolice u razdoblju turske vlasti. U: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu*. Slavonski Brod: 133-144.
- Moačanin, Nenad.** 2001. *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

- Moačanin**, Nenad. 2006. *Town and Country on the middle Danube, 1526-1690*. Brill: Leiden – London.
- Muftić**, Edin. 2013. Osmansko-habsburška granica od Žitvanskog do Srijemsko-karlovačkog mira, diplomski rad. Filozofski fakultet, Zagreb.
- OE, I** = 1977. *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, „Berislavići Grabarski ili Doborski.“ Zagreb: JLZ „M. Krleža.“: 499.
- OE, II** = 1977. *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, „Fiziokrati“: 734-735)
- OE, VII** = 1981. *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, „Sava“: 304-306.
- Orban-Kljajić**, Mica, **Kljajić**, Josip. 2003. Statistički opis Brodske pukovnije iz trećeg desetljeća 19. stoljeća. *Scrinia Slavonica*, 3: 567-635.
- PA** = Lucić, Josip, prir. 1982. *Povijesni atlas*. Zagreb: TLOS (Učila).
- Paunović**, Momir. 2011. Overview of the Sava River Basin. *Danube News*, 13, 24: 2-4.
- Pavičić**, Stjepan. 1953. *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*. Zagreb: JAZU.
- Pavlović**, Milan. 1901. Пожаревачки мир (г. 1718.). *Лемонис Матуице српске*, књ. 207, св. III: 26-47.
- Pelidija**, Enes. 1989. *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 - 1718*. Sarajevo.
- Pelidija**, Enes. 2003. *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*. Sarajevo: El-Kalem.
- Petrić**, Maja. 2007. Khevenhüllerov memoar iz 1730-ih - Društveno-gospodarski odnosi na granici Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva početkom 18. stoljeća. Diplomski rad, Filozofski fakultet. Zagreb.
- Petrić**, Hrvoje. 2011. Pravoslavni trgovci iz Osmanskog Carstva u Banskoj hrvatskoj i Varaždinskoj krajini početkom 18. stoljeća. U: *Zbornik Nikše Stančića*, ur. I. Iveljić. Zagreb: FF Press: 89-98.
- Petrić**, Hrvoje. 2012. *Pogranična društva i okoliš: Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*. Samobor – Zagreb: Meridijani – Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju.
- Petrić-Stepanović**, Veronika. 2008. Zaštita Slavenskog Broda od poplava bujičnih potoka. *Građevinar*, 60, 8: 695-703.
- Petrović**, Nikola. 1978. *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*. Beograd: Istorijski institut.

- Pezo**, Vladimir, ur. 2007. *Pravni leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža".
- Press**, Volker. 1986. The Habsburg Court as Center of the Imperial Government. *The Journal of Modern History*, Vol. 58, Supplement: Politics and Society in the Holy Roman Empire, 1500-1806: 23-45, <http://www.jstor.org/stable/1880006>
- Prpić**, Branimir, **Milković**, Ivica. 2005. Rasprostranjenost poplavnih šuma u prošlosti i danas. U: *Poplavne šume u Hrvatskoj*, gl. ur. J. Vukelić. Zagreb: Akademija šumarskih znanosti: 23-39.
- Pusić**, Eugen. 1996. Političko-kameralne nauke u 18-om stoljeću i Joseph von Sonnenfels. U: *Pravni fakultet u Zagrebu: prilozi za povijest fakulteta*, sv. 1, ur. Ž. Pavić. Zagreb: Pravni fakultet: 191-217.
- Rácz**, Lajos. 1999. Climate History of Hungary Since 16th Century: Past, Present and Future. *Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences: Discussion Papers*, no. 28. Pecs, <http://discussionpapers.rkk.hu/index.php/DP/article/view/2152/4000>
- Rauchensteiner**, Manfred. 1983. Kaiserliche Kriegsschiffe auf der Donau. U: *Пловидба на Дунаву...*: 401-411.
- Regele**, Oskar. 1949. *Der Österreichische Hofkriegsrat 1556 – 1848*. Wien.
- RHJ** = Šonje, Jure, gl. ur. 2000. *Rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“ – Školska knjiga.
- Rogić**, Veljko. 1982. Historijsko-geografska osnova socijalno-kulturne diferencijacije vojno-krajiškog prostora. *Geografski vjesnik*, 44: 23-38.
- Roksandić**, Drago. 2002. „Ekohistorija: nova historiografska disciplina ili nova historijska znanost?“ U: Delort, Walter, *Povijest europskog okoliša*: 263-274.
- Roksandić**, Drago. 2003. *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800*. Zagreb: Barbat.
- Roksandić**, Drago. 2004a. Vjerske podjele i (ne)snošljivosti u Vojnoj krajini. Hrvatski i srpski etnokonfesionalni nacionalizmi u povijesnoj perspektivi (XVI-XIX stoljeće). U: *Etnos, konfesija, tolerancija*. Zagreb: SKD Prosvjeta: 217-266.
- Roksandić**, Drago. 2004b. Имперіјална граница и санитарни кордон у 18. столјећу. *Љетонис СКД „Просвјета“*, 9: 123-141.
- Roksandić**, Drago. 2007. Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine. *Ekonomika i ekohistorija*, 3, 3.: 62-82.
- Roksandić**, Drago. 2011. Конфликтне стратегије у производњи простора Банске крајине у XVIII. столјећу: погледи одоздо и одозго. U: *Просторно планирање у југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, ур. Б. Миљковић-Катић.

Београд: Историјски институт – Балканолошки институт САНУ – Географски факултет: 77-116.

Rothenberg, Gunther E. 1966. *The military border in Croatia, 1740-1881: a study of an imperial institution*. Chicago – London: The University of Chicago Press.

Rubić, Ivo. 1953. *Slavonski i Bosanski Brod: studija o ekonomsko-geografskoj strukturi grada i okoline*. Slavonski Brod : Gradski Narodni odbor.

Samardžić, Nikola. 2011. The Peace of Passarowitz, 1718: An Introduction. U: *The Peace of Passarowitz*: 9-37.

Schneider-Jacoby, Martin. 2006. Poplavna područja Save i Drave: ugroženi ekosustavi od međunarodnog značenja. *Šumarski list*, 130, 5/6: 193-217 (The Sava and Drava flood plains: Threatened ecosystems of international importance. *Large Rivers*, 16, 1-2; *Archiv für Hydrobiologie*, Supplement 158 (2005), 1/2: 249–288)

Seitschek, Stefan, **Hutterer**, Herbert, **Theimer**, Gerald, ur. 2011. *300 Jahre Karl VI. 1711 – 1740. Spuren der Herrschaft des „letzten“ Habsburgers*. Wien: Österreichisches Staatsarchiv.

Siemann, Wolfram, **Freytag**, Nils. 2003. „Umwelt – eine geschichtswissenschaftliche Grundkategorie“. U: *Umweltgeschichte: Themen und Perspektiven*, ur. Siemann, W. München: Verlag C. H. Beck, 7-20.

Skenderović, Robert. 2003. Demografske promjene u Slavoniji tijekom XVIII. stoljeća kao posljedica prosvjetiteljskih reformi bečkog dvora. *Kolo: časopis Matice hrvatske*, 14, 4: 325-335.

Skenderović, Robert. 2012. *Najstarija matična knjiga brodske župe Presvetog Trojstva (1701.-1735.)*. Slavonski Brod: Hrv. institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje – Franjevački samostan u Slav. Brodu.

Slukan, Mirela. 2001. *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*. Zagreb: HDA – Zavod za hrvatsku povijest FFZG.

Slukan-Altić, Mirela. 2003. *Povijesna kartografija: kartografski izvori u povijesnim znanostima*. Samobor: Meridijani.

Slukan-Altić, Mirela. 2004. *Povijesni atlas gradova – II. svezak: Sisak*. Sisak: Državni arhiv Sisak – Hrvatski državni arhiv.

Slukan-Altić, Mirela. 2009. Utjecaj rijeke Kupe na lokaciju i urbani razvoj grada Siska. *Ekonomika i ekohistorija*, 5, 5: 124-135.

Slukan-Altić, Mirela. 2010. Povijest regulacije rijeke Save kod Zagreba i njezine posljedice na izgradnju grada. *Hrvatske vode*, 18, 73. Zagreb: 205-212.

Sommerwerk, N., Hein, T., Schneider-Jacoby, M., Baumgartner, C., Ostojić, A., Silber, R., Bloesch, J., Paunović, M., Tockner, K. 2009. „The Danube River Basin“. U: *The*

- Rivers of Europe*, ur. Tockner, K., Robinson, C. T., Uehlinger, U. London: Academic Press: 59-112.
- Sršan**, Stjepan. 1990. Slavonija i Srijem 20-ih i 30-ih godina 18. stoljeća. *Anali Zavoda za znanstveni rad JAZU u Osijeku*, 7: 77-97.
- Stipetić**, Vladimir. 2003. Stanovništvo i BDP Hrvatske (1500.-1913.) u kontekstu najnovijeg rada Angusa Maddisona. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 41: 91-156.
- Stoianovich**, Traian. 1976. *French Historical Method: The 'Annales' Paradigm*. Ithaca – London: Cornell University Press
- Stulli**, Bernard. 1977. Prometni problemi Hrvatske od početka 18. stoljeća do 1918. godine. U: *Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1977*. Maribor: Univerza v Mariboru: 87-118.
- Sučeska**, Avdo. 1983. Изградња шайки у Босни у XVI. и XVII. стољећу за потребе турске ријечне флоте. U: *Пловидба на Дунаву...*: 195-205.
- Szelényi**, Balázs A. 2004. The Dynamics of Urban Development: Towns in Sixteenth and Seventeenth-Century Hungary. *The American Historical Review*, 109, 2: 360-386.
- ŠA** = Petrač, Božidar, gl. ur. 2000. *Školski atlas*. Zagreb: Alfa.
- Šabanović**, Hazim. 1959. *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*. U: *Djela XIV*. Sarajevo.
- Šafarek**, Goran, **Šolić**, Tomislav. 2011. *Rijeke Hrvatske*. Križevci: Veda.
- Šafarek**, Goran. 2012. Recentne hidromorfološke promjene na širem području ušća Mure u Dravu. *Ekonomika i ekohistorija*, 8, 8: 5-13.
- Šehić**, Zijad, **Tepić**, Ibrahim. 2002. *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Sejtarija.
- Šorn**, Jože. 1977. Modernizacija cestnega in vodnega omrežja v času od leta 1713 do 1830 na ozemlju današnje Socialistične Republike Slovenije. U: *Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1977*: 59-86.
- Takšić**, Antun. 1970. "Pregled geološke građe". U: *Zbornik radova Prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*. Osijek: JAZU: 127-153.
- Tilly**, Charles. 1990. *Coercion, Capital, and European States, 990 – 1990*. Cambridge, MA – Oxford: Basil Blackwell.
- Tkalac**, Krunoslav. 1973. *Sava kao plovni put u 18. i 19. stoljeću*. Zagreb: JAZU.
- Tockner**, K., **Tonolla**, D., **Uehlinger**, U., **Silber**, R., **Robinson**, C. T., **Peter**, F. D. Introduction to European Rivers. *The Rivers of Europe*. London, 2009: 1-21.

- Treskanica**, Stefan. 2012. Ukrudbene povjesnice. *Zarez*, 14, 346 (studeni): 24-25.
- Uzelac-Schwendemann**, Stribor. 1998. Glavni gradski trg. U: *Brod i okolica...*: 123-125.
- Valentić**, Mirko. 1978. Bitne odrednice razvoja sanitarnog kordona u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini. U: *Sanitarni kordon nekad i danas: zbornik*, ur. J. Vodopija. Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske – Zavod za zaštitu zdravlja grada Zagreba: 17-26.
- Veselinović**, Rajko L. 1983. Пловидба Дунавом и његовим притокама у уговорима између Аустрије и Турске у XVII. и XVIII. веку. U: *Пловидба на Дунаву...*: 242-259.
- Vinaver**, Vuk. 1970. *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI – XVIII век)*. Београд: Историјски институт.
- Vocelka**, Karl. 2010. *Österreichische Geschichte*. München: C. H. Beck.
- Vodopija**, Janko. 1978. Sanitarni kordon nekad i danas. U: *Sanitarni kordon nekad i danas...*: 9-16.
- Vrbanić**, Fran. 1899. *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije*. Zagreb.
- Vrbanus**, Milan. 2005. Društveno-ekonomske prilike u Slavoniji krajem 17. i početkom 18. stoljeća, doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Zagreb.
- Vrbanus**, Milan. 2012a. Društveno-ekonomske prilike u Brodu i brodskoj okolini krajem 17. i početkom 18. stoljeća. U: *Franjevci u Slavonskom Brodu: zbornik radova*, ur. D. Mujadžević. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje: 13-80.
- Vrbanus**, Milan. 2012b. Proizvodnja pšenice, ječma i zobi u osječkom okrugu od 1707. do 1712. *Scrinia Slavonica*, 12: 27-94.
- Vujasinović**, Branko. 2000. Uređenje voda, gradnja plovnih kanala – propisi do kraja 18. stoljeća. *Hrvatske vode*, 8, 32: 273-282.
- Vujasinović**, Branko. 2002. Hidrotehničari Hrvatske do druge polovice 18. stoljeća. *Hrvatske vode*, 10, 41: 469 – 484.
- Vujasinović**, Branko. 2003. Hidrotehničari Hrvatske do početka 19. stoljeća. *Hrvatske vode*, 11, 42: 59-72.
- Wagner**, Wilhelm. 1978. Sava i vojni komunitet Brod (1692. – 1873.). *Zbornik: časopis Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 15. Slavonski Brod: 1-32.
- Wasson**, Leslie. 2007. „Space“. U: *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, ur. G. Ritzer. Malden – Oxford – Carlton: Blackwell Publishing: 4634-4637.
- Weber**, Max. 2000. *Sociologija religije*, prev. B. Hudoletnjak. Zagreb: KruZak.

Zaninović, Ksenija, ur. 2008. *Klimatski atlas Hrvatske*. Zagreb: Državni hidrometeorološki zavod.

Zeman, Mirna. 2013. *Reise zu den „Illyriern“: Kroatien-Stereotype in der deutschsprachigen Reiseliteratur und Statistik (1740 – 1809)*. München: Oldenbourg.

Zirdum, Andrija. 2001. *Počeci naselja i stanovništva brodkog i gradiškog kraja 1698. – 1991*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest-podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

Zirdum, Andrija. 2002. Selidbe, granice i pokušaji naseljavanja bosanske Posavine početkom 18. stoljeća. *Bosna franciscana*, 10, 17: 160-176.

Živaković-Kerže, Zlata, 2001. Savski nasip u županjskom kotaru: stanje krajem 19. stoljeća. *Scrinia Slavonica*, 1: 344-355.

Živaković-Kerže, Zlata. 2012. Sava kao os života, razvoja i odnosa u Brodu (osvrt na 18. stoljeće). U: *Franjevci u Slavonskom Brodu: zbornik radova*: 81-94.